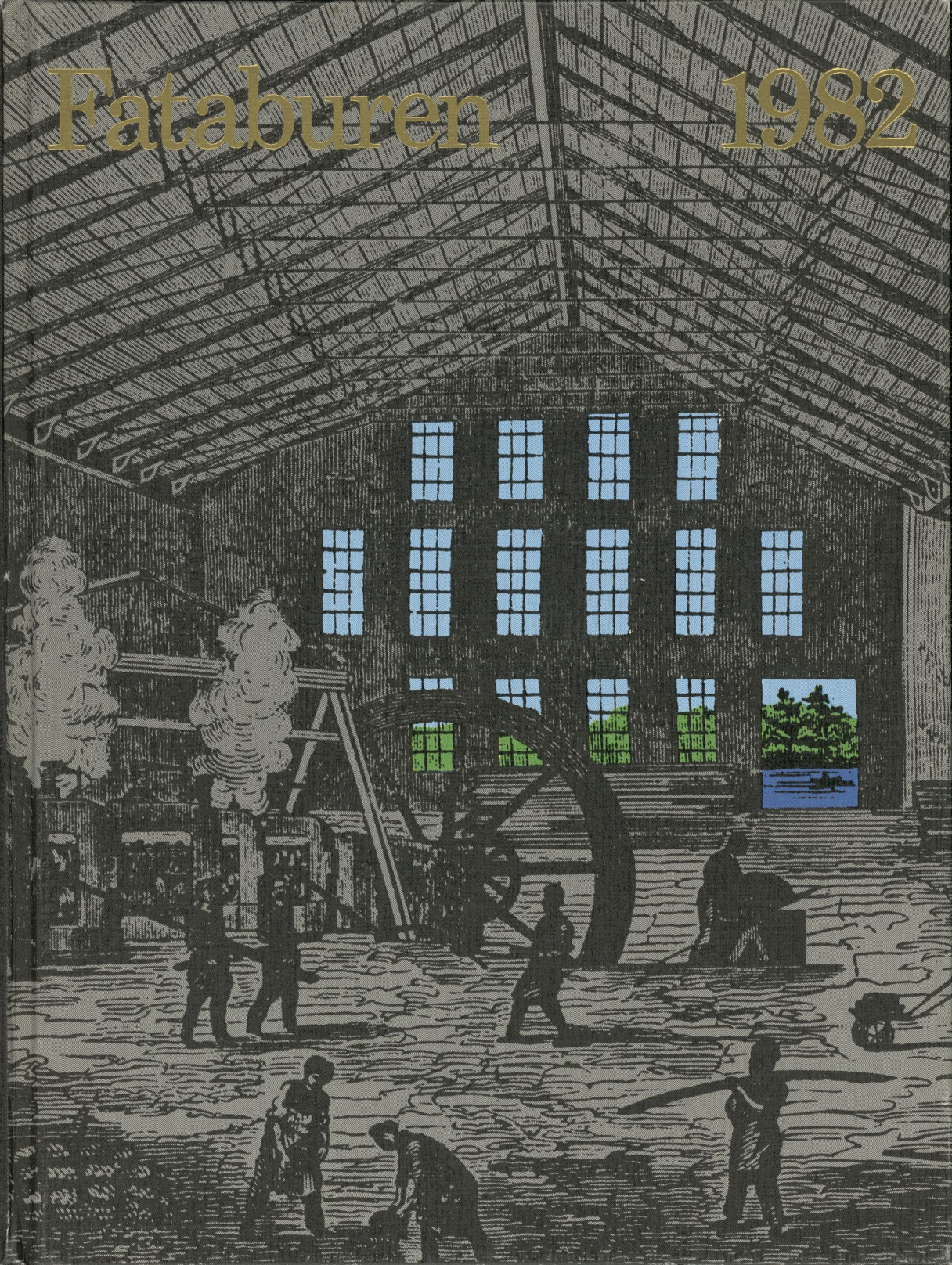
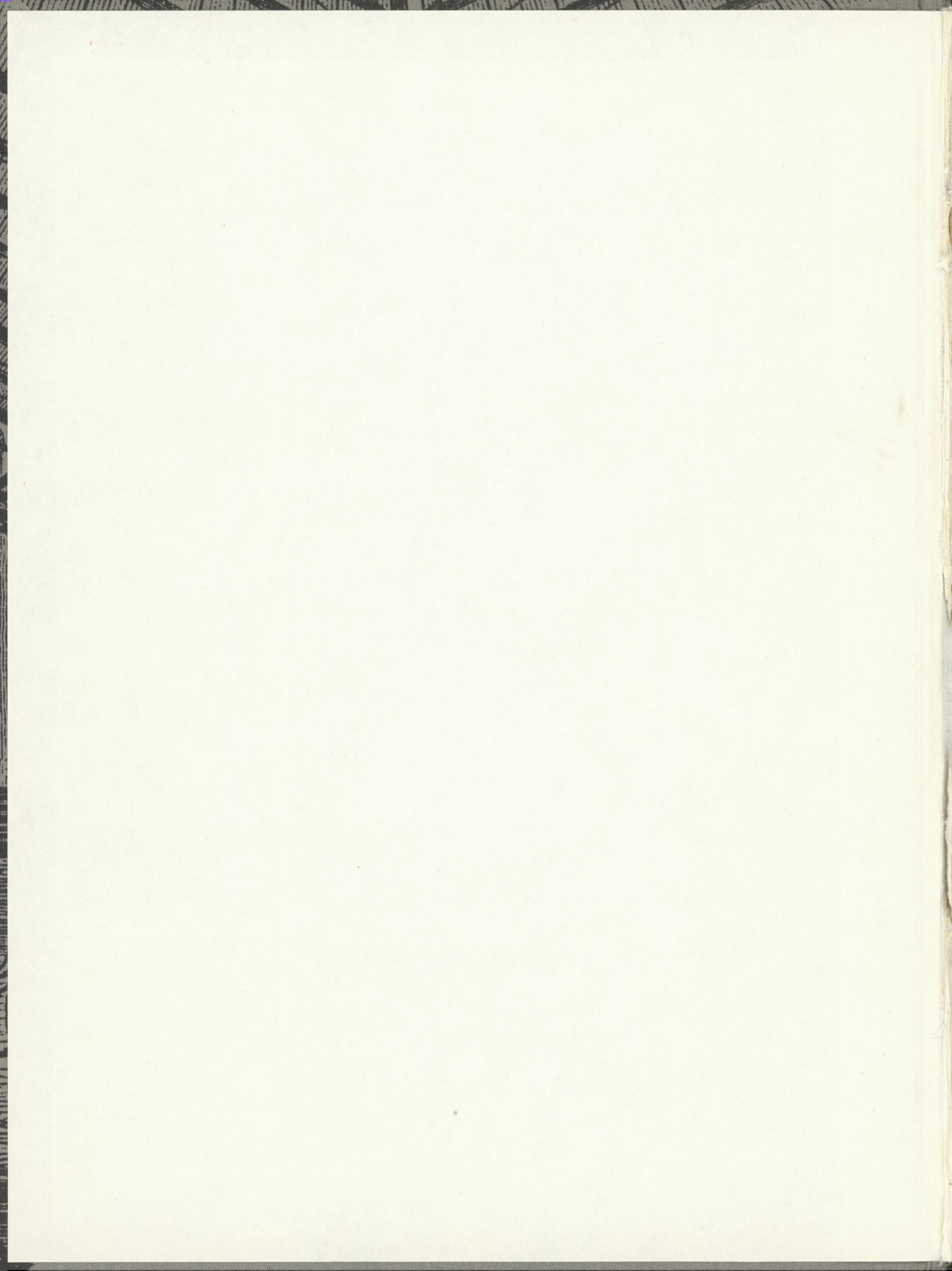

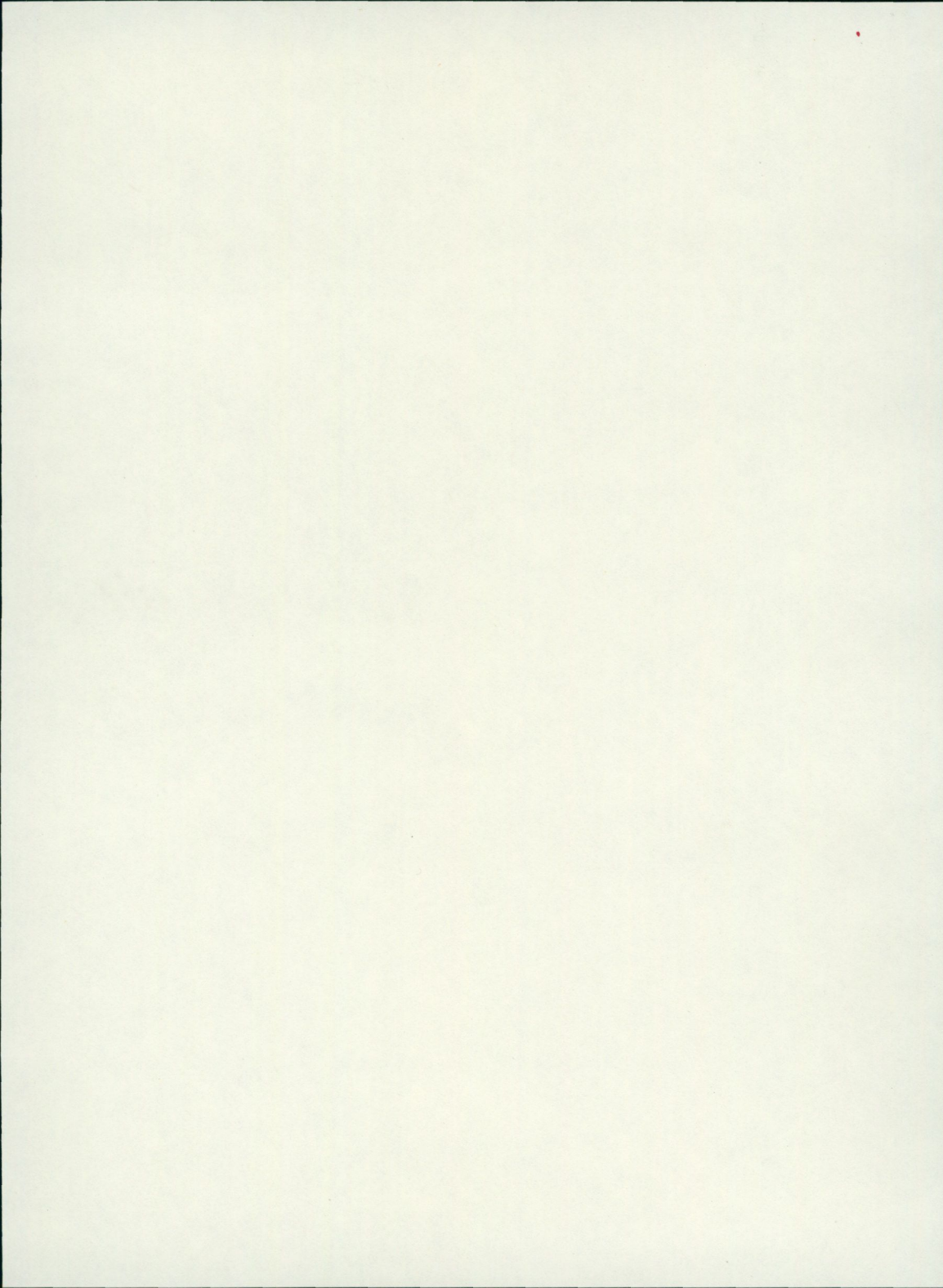
Fataburen

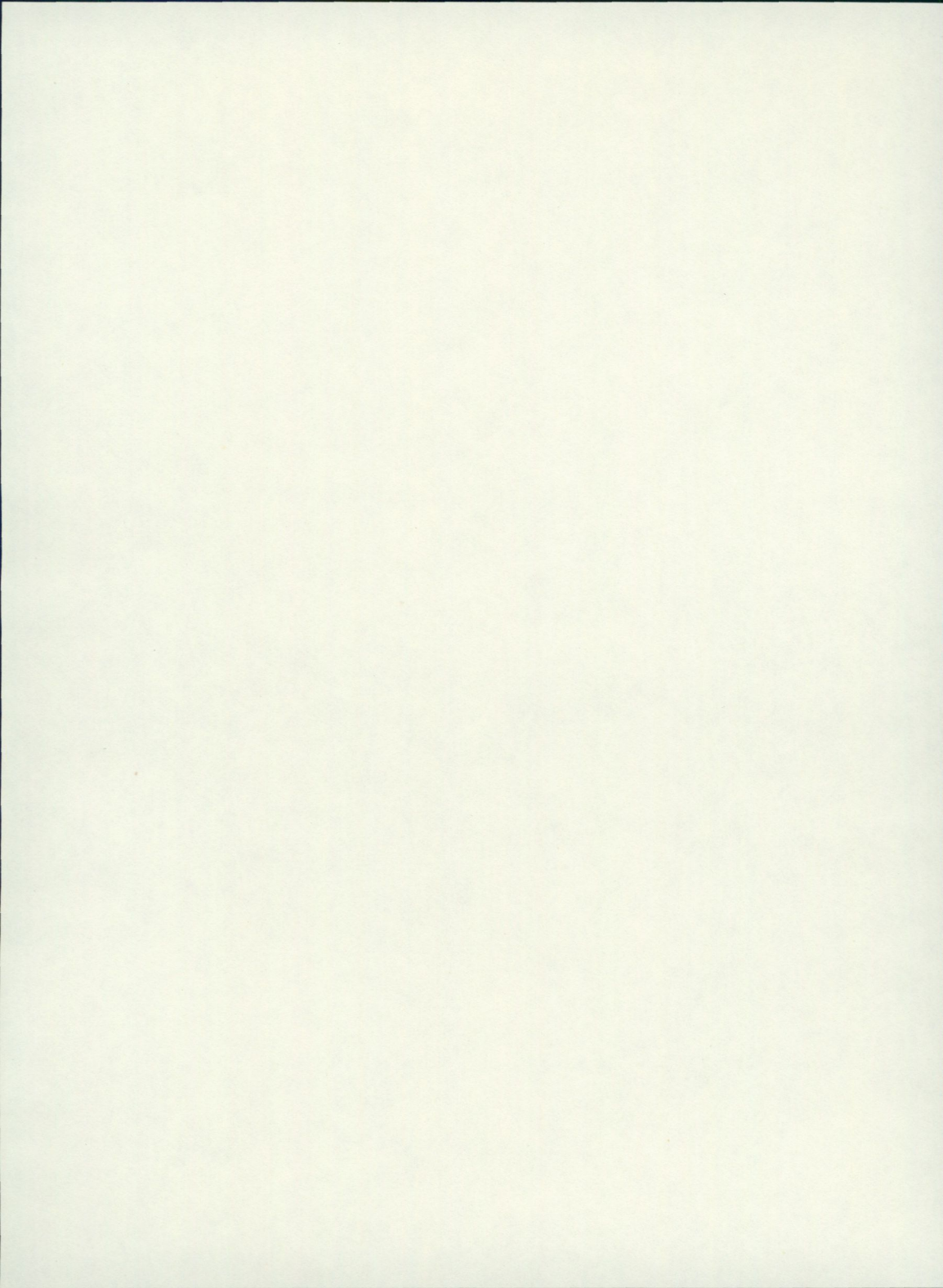
1982

Fataburen 1982

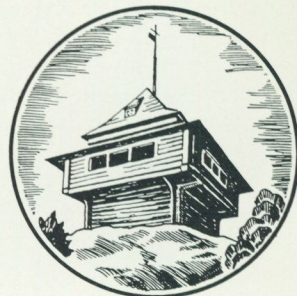

Fataburen

1982

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Elisabet Stavenow-Hidemark
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Pärmens framsida: Axmars järnverk i Gästrikland, xylografi av Victor Bernström efter blyertsteckning av Constance Blomgren. Publicerad 26 nov 1864 i tidningen Svenska Arbetaren. Bilden är starkt beskuren. (Bilden har attribuerats av Lena Johannesson.)

Pärmens baksida: Nyrokotapet med breda ränder och storfiguriga växtornament i den för tiden typiska blå färgskalan. Mönstret har växelvis satinerade och mattrade partier. 1840-talet. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

Omlagsarrangemang: Håkan Lindström

© Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla
1982

ISBN 91 7108 215 8

Förord

Tema för Fataburen i år är den tidiga industrialismen i Sverige. Denna årsbok är det första synliga resultatet av ett större projekt, som skall utmyнна i bl a en basutställning om industrialismens samhälle. Enligt planerna skall ännu en årgång av Fataburen – dock ej nästa års utgåva – behandla industrialismen i Sverige och då med tonvikt på dess senare skede.

Industrialismens genombrott ligger avsevärt senare i Sverige än på kontinenten och i England. I Sverige är det först kring 1800-talets mitt som förändringens vind sätter spår inom näringar, handel och transportväsende. Det innebar att man utnyttjade – i högre grad än tidigare – nya redskap och nya maskiner, och att produktionen ökade i skala och nådde en större geografisk räckvidd. En betydande folkökning, näringsfrihetens införande i två steg 1846 och 1864 samt ett bättre kommunikationsnät är några av de tyngst vägande orsakerna. I de olika uppsatserna visas hur den nya tiden på område efter område satte sina spår och just själva övergången från smådrift till stordrift, från skråhantverk till industri har uppmärksamats. I två av uppsatserna, de som handlar om tapet- och tegeltillverkning, förs framställningen fram till

1800-talets slut, då den mekaniserade tillverkningen nådde en höjdpunkt.

Avsikten har varit att ge en fördjupad och nyanserad bild av vissa valda områden; någon heltäckande översikt över industrialismens genombrott har aldrig varit avsedd. Den inledande artikeln ger en ekonomisk och social exposé och bildar därmed bakgrund till de övriga uppsatserna. Författare är Rolf Adamson, professor i ekonomisk historia vid Stockholms universitet. De övriga författarna kräver också en kort presentation. Eric Johannesson är fil dr och forskarassistent i litteratursociologi vid Uppsala universitet. Lena Johannesson har just i årsbokens pressläggningsögonblick disputerat i konstvetenskap på avhandlingen Xylografi och pressbild, likaledes i Uppsala. Ingemar Tunander, fd länsantikvarie i Kristianstads län, grundlade sina kunskaper om tapeter redan på 40-talet under sin tid som tjänsteman vid Nordiska museet. Ove Hidemark är arkitekt med egen verksamhet och lärare i restaureringskonst vid Konsthögskolans Arkitekturskola. De övriga författarna är alla tjänstemän vid Nordiska museet, flera av dem välkända från tidigare årgångar av Fataburen.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Innehåll

- 9 *Rolf Adamson* Före den stora industrialismens tid
- 21 *Ulf Hamilton* Den blygsamma ångmaskinen
- 35 *Mátyás Szabó* Jordbrukets tidiga mekanisering
- 59 *Jonas Berg* Bagare, brödbodar och näringsfrihet
- 71 *Eric Johannesson* Massorna i samhällets förstuga
- 91 *Lena Johannesson* Söndagspress och salongsblad
- 107 *Lena A:son Palmqvist* Från förlägarverksamhet till textilindustri i Sjuhäradsbygden
- 125 *Ingemar Tunander* Tapeter för kamaren och för köket
- 149 *Ove Hidemark* Att bygga med tegel
- 185 Nordiska museet under år 1981
- 199 Skansen under år 1981

Före den stora industrialismens tid

Rolf Adamson

Vid början av 1800-talet bodde det i Sverige ungefär $2\frac{1}{3}$ miljoner människor. Vid mitten av seklet var siffran $3\frac{1}{2}$ miljoner. En så kraftig folkökning hade inte tidigare noterats i vårt land på motsvarande tid. Speciellt stor var den under 1820-talet. Då låg den i genomsnitt för riket på elva promille per år. Eftersom tillväxten var geografiskt ojämnt fördelad, var den på sina håll betydligt större än så. 1800-talets samhällsdebattörer oroades över att allt flera landsbygdsinvånare saknade jord som kunde ge dem livets uppehälle. Här, som i många andra delar av Europa, hölls självägande bönder för att vara en av nationens viktigaste stabiliserande grupper. Fattigvårds- och sysselsättningsproblem diskuterades under 1830- och 1840-talen med lika stort allvar i Sverige som i England och Tyskland. Städerna erbjöd bara i begränsad grad nya försörjningsmöjligheter. Visserligen växte åtskilliga landsortsstäder förhållandevis snabbt under perioden. Men deras utveckling efter 1800 utgick från en mycket blygsam position. Sammantagen kom den därför inte att väga särskilt tungt. Och Stockholm, vår överlägset största tätort, tyckte ha stagnerat.

Mot en bakgrund teknad i så mörka färger verkar det dock svårt att förstå vårt lands snabba utveckling under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Det finns därför skäl att nyansera och komplettera bilden via korta notiser om olika samhällsföreteelser.

Befolkning

Folkökningen i 1800-talets Sverige framstår alls inte som uppseendeväckande hög

vid en jämförelse med tredje världen av idag. Där är den i extremfallen tre gånger så hög som den var i Sverige på 1820-talet, dvs den når tre procent per år. Detta kan återföras på både högre födelsetal och – tack vare läkekonstens framsteg – lägre dödstal.

Ändå viktigare är det att tillväxtprocenterna inte i sig själva ger avgörande utslag om en nations utveckling. Ibland kan snabb folkökning gå parallellt med kraftigt förbättrat utnyttjande av naturresurser och människor. På lite längre sikt kan befolkningstillväxten skapa vidgade marknader och ny sysselsättning. Däremot kan även mindre betydliga ökningar av folkmängden bli en påtaglig belastning, om tillgängliga naturresurser i huvudsak är tagna i anspråk och/eller behövligen kraftiga förändringar i den sociala organisationen förhindras av framträdande grupper i samhället. Det ges därför inga möjligheter att objektivt fastställa vad som är största tänkbara folkmängd inom ett område ens under förutsättning av oförändrad produktionsteknik.

Agrar utveckling

I Sverige under första hälften av 1800-talet – liksom i dagens u-länder – måste nya människor i allt väsentligt födas av jordbruket. Statistik över utrikeshandeln antyder att svenskt åkerbruk klarade denna krävande uppgift. Vid mitten av 1700-talet infördes inte alldeles små mängder spannmål till vårt land. Några decennier in på 1800-talet täcktes däremot de egna behoven. Vid mitten av seklet var en viss export regel. Strax därefter blev havre en av våra viktigaste utförselvaror.

Skördearbete i Östra Vemmenhög sn, Skåne. Oljemålning av C C Dahlberg (1805–70). Foto i Nordiska museet.

Det är uppenbart att en omdaning av jordbruket påbörjades långt före vår stora industrialisering och i viss grad var en förutsättning för denna. Tidigare har forskningen gärna framhållit att en del godsägare var pionjärer med bönderna som tröga och motvilliga efterföljare. Under senare år har däremot också framsteg inom det jordbruk som drevs av självägande bönder kommit att poängteras. Det var inte bara fråga om att använda den rikligt förekommande arbetskraften utan också om att för bondebrukens begränsade skala förbättra eller anpassa redskap och arbetsorganisation.

Den viktiga naturresurs som bättre än tidigare togs i anspråk var ängarna. De odlades upp och dikades i mycket stor omfattning. Sanka åkanter och tunga lerjordar blev särskilt utsatta för sådant. Det var ganska vanligt att en bys åkerareal fördubblades eller mer än så mellan storskifte och laga skifte, som i genomsnitt kanske låg femtio år ifrån varandra. Detta betydde en överföring av intresset från boskapskötsel baserad på foder från ängarna

till spannmålsodling på åkermark. Ännu 1850 var det bara i ganska få fall som moderna vallväxter hade införts på åkern, såsom ett led i ett väl genomtänkt cirkulationsbruk.

För personer som enbart disponerade små jordplättar – särskilt backstugusittare – blev potatisen betydelsefull tack vare sin stora skörd per arealenhet. Det är dock anledning att tro att de fattigares beroende av potatisen var mindre än i en del andra länder. Den potatissjuka som svepte fram genom Västeuropa under senare delen av 1840-talet passerade förvisso inte oförmärkt i vårt land. Den åstadkom emellertid inget som motsvarade de utbredda hungerkatastroferna på Irland och i västra Skottland.

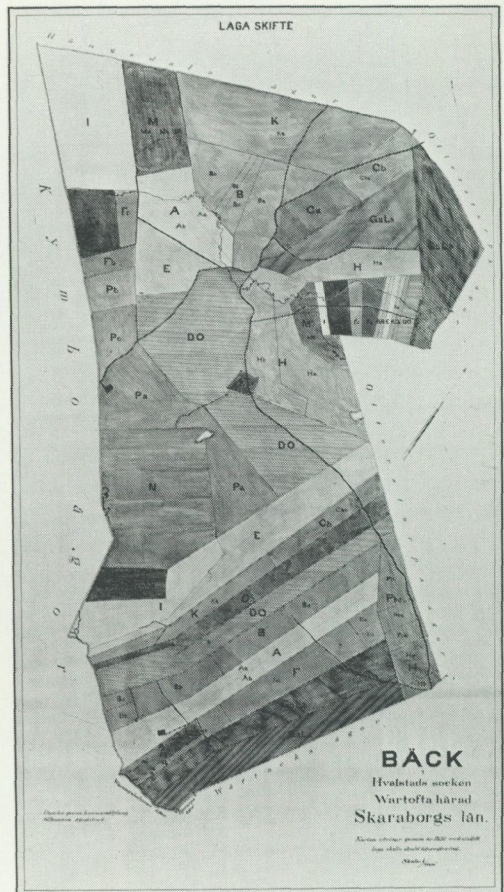
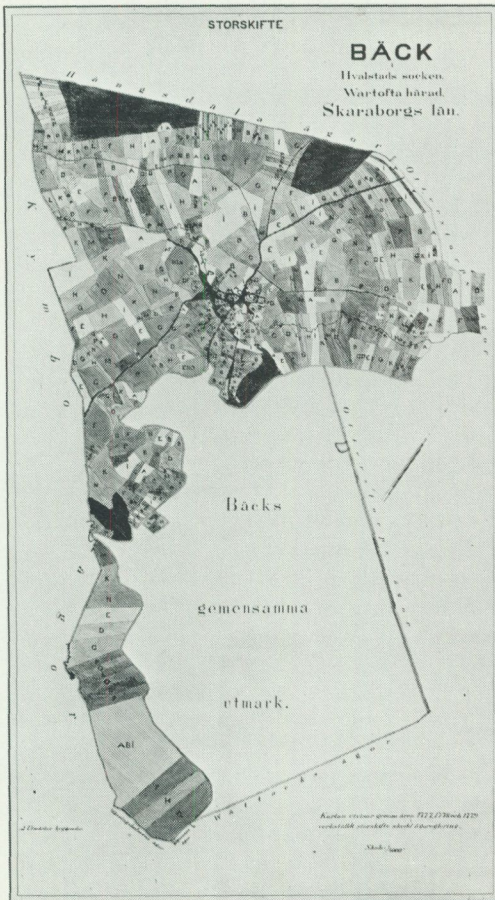
I viss utsträckning gav säkert nyodlingsverksamheten ökat arbete åt specialister på brytning av åker. I andra fall var det gårdens och bygdens egna som steg för steg tog upp ny mark. Det förtjänar påpekas att sådant i rätt stor skala kunde genomföras trots att byar inte alls eller ofullständigt hade skiftats och alltså låg i ägoblandning.

Efter laga skifte (fr o m 1827) underlättades dock nyodling ytterligare. Vid sidan av folkökningen gick sålunda en vidgad systerättning.

Skiftena i Sverige har då och då bedömts med utgångspunkt i vissa brittiska arbeten som kom ut omkring 1910. Vikt har i dessa fall lagts vid att lokalsamhällets fattigare medlemmar inte skulle ha förmått hävda sig gentemot de mäktigare. Vid skiften skulle de ha berövats vad som utan formell rätt men i skydd av sedvänjan tidigare ha-

de tillkommit dem. Modern engelsk forskning har i huvudsak underkänt denna bild. Den har påvisat ett ganska betydande hänsynstagande till traditionella rättigheter. Pågående svenska undersökningar finner likaså ett mycket skiftande mönster för de motsättningar som inte helt sällan uppkom vid så komplicerade avgöranden som en större omfördelning av jord. Enligt dessa har skiftenas roll för det svenska jordbrukets utveckling överskattats.

Efter lagstiftning 1827 kunde laga skifte successivt genomföras på lokala initiativ. Odlingen rationaliserades till större sammanhängande stycken för varje gård. En del av gårdarna flyttades ut från det gamla läget i byn. Både åker, äng och utmark skiftades. Kartor från Bäcks by, Vallsta sn, Västergötland. Foto i Nordiska museet.

Agrar fattigdom och rikedom

I och för sig kan spannmål exporteras samtidigt som breda grupper inom landet lider brist på livsmedel. Ett känt exempel härpå är tsar-Ryssland under senare delen av 1800-talet. Det är därför nödvändigt att någorlunda väl kunna avgöra hur fattigdomen på landsbygden utvecklades, innan man säkert kan tolka omslaget från import till export av spannmål i Sverige.

Ur skattelängder kan för socken efter socken, år efter år, riket över, efter mitten av 1820-talet sådana individer tagas fram, som inte i minsta mån förmått bidra till samhällets allmänna behov genom att betala statskatt. De har definierats som fattiga. Självklart är avgränsningen i viss grad godtycklig. Fattigdom kan dock *inte heller nu* med mycket bättre förutsättningar för statistiska undersökningar bestämmas entydigt. Ett allmänt resultat från gjorda undersökningar är att andelen fattiga i viktiga delar av mellersta Sverige inte steg under åren 1825–60. Detta stärker givetvis tolkningen att jordbruket i sin helhet utvecklades i samband med exportens framväxt utan någon klart påtaglig försämring för de fattigaste folklagren. Djupstudier från Skåne pekar på att dåliga naturliga förutsättningar för jordbruk spelade en mycket stor roll för människors fattigdom. I undersökta socknar saknades vad som skulle kunna kallas en ärftlig slumbosättning som människor inte under hela livet kunde komma ifrån.

På motsatta ändan av förmögenhets- och inkomstskalan bör det noteras att storgods knappast alls längre utvidgades i den meningen att nya fristående gårdar köptes och inordnades i ett större ägande. Å andra sidan splittrades inte heller många större jordegendomar under 1800-talets förra hälft. Till storjordägandets åtminstone delvis statistiska karaktär bidrog i inte alldeles obetydlig grad fideikommissinstitutet. Bara en liten del av de fideikommiss som hunnit skapas före 1810 upplöstes. Relativt sett torde de största framstegen förmögenhetsmässigt ha gjorts av mera betydande bön-

der som drev kommersiellt storjordbruk. De bildade dock inte någon enhetlig grupp som normalt kunde föra över sin hopsamlade eller kraftigt förkovrade egendom till någon enda arvinge i påföljande generation.

Normalt fanns det ett vittförgrenat nät av lånetransaktioner på landsbygden. Många personers bouppteckningar visar en lång rad såväl ut- som inlån. Andra utpekar mera tydligt sin bygds främste utlånare av medel som kunde förbli stående år efter år. I viss grad har säkert sådana lån tagits för produktiva ändamål. I andra fall, i Norrland före den stora träruschens tid, var räntefoten ibland så låg att man har anledning undra, om det inte var svårare att finna låntagare än långivare.

Folkbildning

Under senare år har befolkningens utbildning tillmätts stor vikt för ett samhälles ekonomiska och sociala utveckling. Det är uppenbart att ganska många människor i Sverige inte kunde läsa under decennierna före folkskolans införande. Under de första årtiondena efter 1842 mötte vår folkskola på många håll samma typ av problem som utbildare i dagens u-länder. Den räckte inte till för att ta emot alla som borde ha fått börja i den. På många håll på landsbygden var dess resultat därför rätt begränsade ännu 1860. Skrivkunnigheten var ändå mindre utbredd. Bäst synes den ha varit bland städernas män, sämst bland perifera områdens kvinnor. Men brister i folkbildningen var mera regel än undantag i 1800-talets Europa. De torde i många andra länder ha varit betydligt större och senare avhjälpta än här. Kvalificerade arbetare kapabla att överföra sitt kunnande till andra fält än det där de tränats var säkerligen få.

Regionala förskjutningar

Under 1800-talets första hälft tillväxte både befolkning och produktion olika snabbt i olika delar av Sverige. Västsveriges, Skånes och Norrlands betydelse ökade relativt sett, medan Mälardalskapens minskade

Svårigheten att finna lärare när folkskolestadgan infördes 1842 var uppenbar. I många fall fick äldre läs- och skrivkunniga personer tjänstgöra som lärare. – Byskola i Stockholms skärgård. Oljemålning 1843 av J.J. Rengdahl (1813–82). Foto i Nordiska museet.

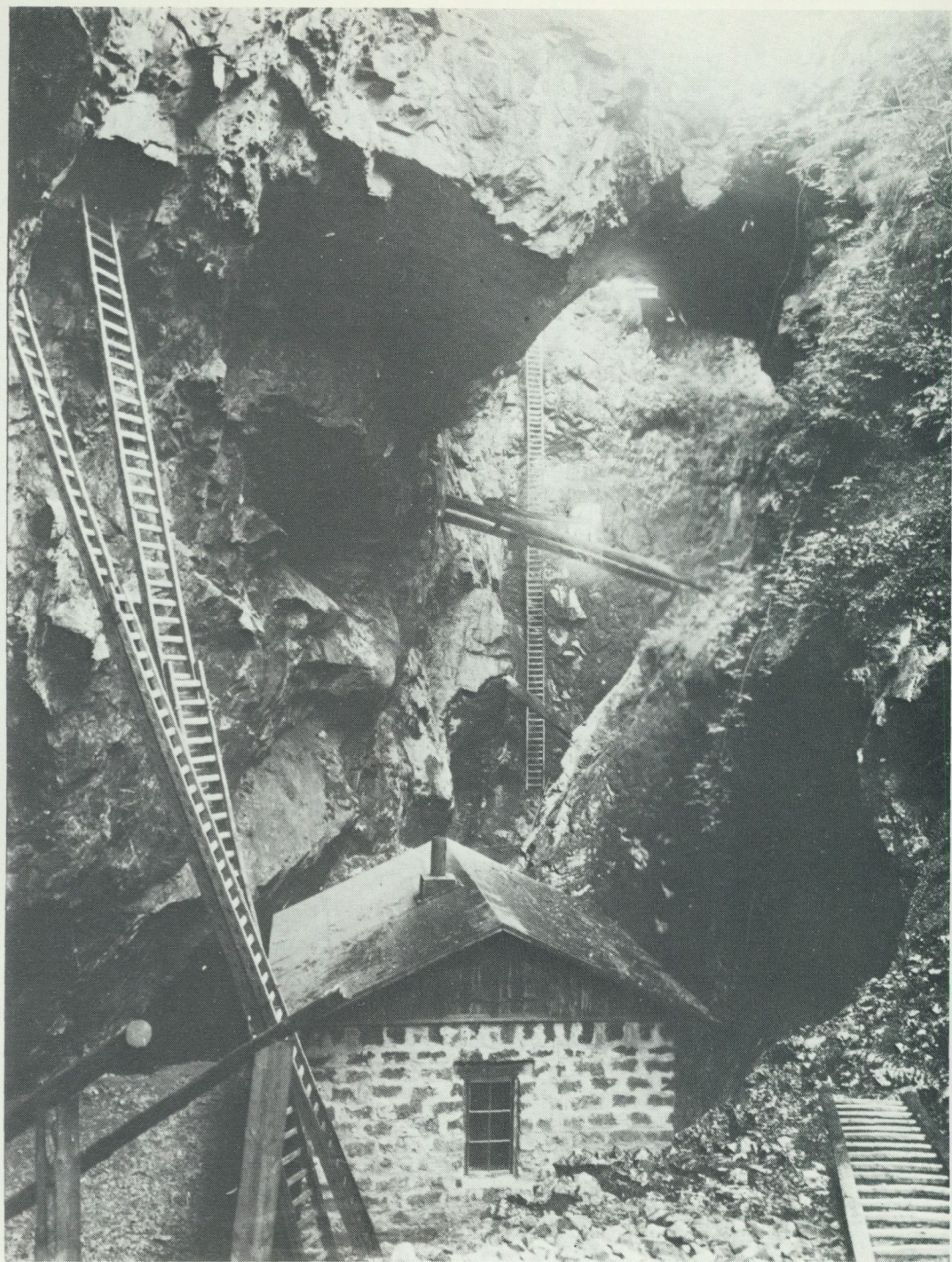
kraftigt. I något fall, som i norra Värmland, förtätades bebyggelsen massivt till följd av ökad efterfrågan på skogsprodukter. Vanligare var dock en långsammare fortgående utvidgning.

Den stora vandrigen till Norrland kom inte förrän under 1800-talets andra hälft. Sannolikt var långtifrån alla de sörlänningar som då kom att flytta norrut belåtna med att lämna sina hemtrakter. Detta perspektiv har deras efterkommande naturligt nog kastat om hundra år senare.

Institutionell kreditgivning

Vid 1800-talets början fanns i våra största städer ett embryo till ett affärsbankssystem. När det bröt samman efter napoleonkrigens slut, blev misstänksamheten mot

banker i privat regi stor för åtskillig tid framåt. Riksbanken som fortfarande var verksam arbetade med olika typer av subventionerade lån. Den kompletterades av offentliga kassor, som bl a skulle förränta pensionsfonder och helst gjorde detta genom lån mot inteckning i fast egendom, vilka blev stående över långa perioder. Från 1830-talet började nya affärsbanker växa fram. Hypoteksföreningar skapades för finansieringen av större jordegendomar. De kom småningom att anlita utländskt kapital. Sammantaget torde framstegen inom kreditssystemet vid mitten av 1800-talet ha hört till de mest framträdande inom alla samhällssektorer i Sverige vid den tiden. Den offentliga diskussion som under 1850-talet fördes om bankväsendets utformning visade mycket fördjupade insikter i och vid-

Nordmarkshyttan i Värmland omkring 1900. Anläggningen drevs av ett hyttlag bestående av enskilda bergsmän, vilket bland annat innebar att den bara drevs under delar av året. Några år senare inköptes den av Uddeholmsbolaget och nedlades. Vi ser hyttbacken med ett arbetslag i förgrunden framför rostugnen närmast och masugnen till höger. Båda anläggningarna är gamla och omoderna, masugnen är en mulltimmerhytta och rostugnen av en typ som blev omodern redan omkring 1860. Foto av Ölander, Filipstad. Nordiska museet.

Tv Dagbrott, enligt uppgift från Storgruvan i Persbergs gruvor, Värmland. Foto i Nordiska museet.

Fallen vid Garphyttans bruk efter teckning av A Nay. Ur Ny illustrerad tidning 1874. Foto i Nordiska museet.

gat intresse för bankfrågor hos en rad debattörer. Det primitiva hopsamlandet av sedlar i lämpliga valörer för transport till andra orter hade mer och mer fått vika för bokföringsmässiga överföringar.

Vid sidan av rena kreditinstitutioner arbetade i hamnstäderna andra mellanhänder: mäklare, som förmedlade kortfristiga lån till handeln, och handelshus som gav krediter till exportindustrins tillverkare.

Industri

Det är uppenbart att exportindustrin i mycket hög grad har fångat forskarnas intresse. Bl a beror detta på att utrikeshandeln har avsatt ett omfattande källmaterial, såväl i primära längder som i sammanfattande bearbetningar, och därför kan fångas in ganska väl. Särskilt gäller detta

järnhanteringen. Dess produktions-, finansierings- och försäljningsorganisation har behandlats ingående. Trots många ansträngningar från reforminriktade tekniker genomgick den inte några radikala förändringar under 1800-talets förra hälft.

Ett nytillskott som mycket väl kunde ha utvecklats inom eller i anslutning till den äldre järnindustrin utgjorde de mekaniska verkstäderna. De kom emellertid att bygga upp fristående, arbetade enbart för svenska köpare, eftersom de inte kunde konkurrera med mycket mera drivna engelska tillverkare, och var knappast lönsamma under 1800-talets första hälft. Deras förebilder och ofta deras företagsledare var engelsmän. Produkterna var ojämna till kvalitén och precisionen lämnade ännu en hel del övrigt att önska.

Den utveckling som ägde rum inom skogsnäringen skedde under denna tid

mest i Västsverige och under andra förutsättningar än senare i Norrland. Sägverksägare köpte normalt inte upp vare sig gårdar eller avverkningsrätter till skog från självvägande bönder. Timmerutdrivningen sköttes i Värmland av bönderna själva som sålde till sågarnas uppköpare.

Exportindustrins marknadsföring anpassades till att köparna *tidsmässigt* kom inom närmare räckhåll under periodens gång och med tiden ställde allt mera detaljerade krav. Telegrafens införande på 1850-talet var bara *ett* viktigt led i denna utveckling. Det är *väl* värt att understryka att de båda stora exportindustrierna i allt väsentligt låg på landsbygden och gav deltidarbete åt många vid sidan om att de sysselsatte ett begränsat antal rena yrkesarbetare. Skillnaden landsbygd-städer kan i Sverige inte gärna parallellställas med paret jordbruk-industri.

Hittills har vanligen exportindustrin setts som den kanske viktigaste drivande kraften i vår ekonomiska utveckling. Den ena stapelvaran efter den andra har för en tid varit ledande: järn, sågat virke, malm och massa samt verkstadsprodukter (om linjen dras längre än till 1850). Under de senaste åren har ett alternativt synsätt prövats. Den industri som arbetade för en inhemsk marknad har i stället framhävts.

I viss grad har den haft anknytning till jordbruket. Brännvinsbränningen hör hit. Då ett delvis nytt skattesystem lades upp i början av 1810-talet, kan man konstatera hur utbredd husbehovsbränningen då var. Några decennier senare hade en fabriksmässig framställning dock gjort stora framsteg. När ständerna på 1850-talet avskaffade husbehovsbränningen, torde den i allt väsentligt ha överlevt sig själv och var oförmögen att tävla med den effektiva fabriks-tillverkningen.

Linberedning i Hälsingland och Ångermanland var en hemindustri som byggde på råvara odlad av tillverkaren själv. Viktigare på textilsidan var dock den produktion som tillkom i Sjuhäradsbygden. Den tidigare vadmalen ersattes där snart av bomullsvaror. Hemindustrin med förläggare som

avnämare kom efterhand att kompletteras med ren fabriksdrift (något som behandlas på annat ställe i årsboken). Utan att ett riktigt rakt stamträd normalt kan etableras från hem- till fabriksindustri, har den förra i olika avseenden haft betydelse för den senare.

Kommunikationer

Sedan gammalt har förbättrade kommunikationer setts som ett viktigt led i den väst-europeiska omvandlingen från agrar till industriell dominans. I Sverige torde förändringarna relativt sett ha varit mindre än genomsnittet. Detta berodde främst på att utgångsläget i vårt land i en del avseenden var bättre än i andra länder. Svenska vägar var kända för att vara bra, relativt sett. Vatten- och vintervägar gav goda möjligheter för varutransporter.

Framstegen utomlands under perioden gäller både sjö- och landtrafik. Ifråga om ångfartyg följde Sverige med mycket väl och hörde under tiden fram mot 1800-talets mitt till de näst England ledande nationerna. Utbyggnaden av det svenska kanalnätet betydde otvivelaktigt en del härvidlag, men var utomordentligt kostsam och få helt nya vattenleder tillkom. Viktigare var säkert den mindre dramatiska fortgående förbättringen av hamnarna i svenska städer.

Agitationen för järnvägar hade länge obetydligt genomslag. Mycket större kapitalinsatser krävdes än för att introducera ångbåtar. Här låg Sverige långt efter England och kontinenten. Dröjsmålet fick dock vissa positiva följder. Järnvägsnätet kom senare att läggas ut med betydligt större planmässighet och säkrare finansiering än i en del andra länder. Inslag av grov spekulation som förekom i England undveks därigenom.

Ekonomisk politik

Första hälften av 1800-talet innebar i huvudsak att dragen av statlig styrning inom ekonomin minskade till förmån för marknadsinslag. En merkantilistisk inriktning

Karl XIV Johan inspekterar byggandet av Göta kanal vid Bergs slussar 1819. Östgöta livgrenadjärer och dalregementet var kommenderade att utföra det tunga arbetet. Oljemålning (detalj) av A C Wetterling (1796–1858). Foto i Nordiska museet.

makade sakta på sig för en liberal. Men förändringen försiggick ojämnt mellan olika sektorer och konsekvensen i branscherna och yrkesgruppers uppfattningar och påtryckningar var inte särskilt framträdande. Tydligast kom omsvängningen inom utrikeshandeln, där de svenska handelslättnaderna i ganska hög grad utlöstes av ageranden i främmande land, i första rummet hos övertygade frihandlare i England. Raserandet av privilegiesystemet inom järnhanteringen skedde mera i ett sicksackmönster. Även många principiella liberaler hade påfallande lätt att försvara äldre sär rättigheter, när de själva njöt fördel av dem.

Det bör noteras att historien om de merkantilistiska regleringarnas gradvisa bort-

tagande skrivits av ekonomer med liberal grundsyn och skildrats som ett villkor för industriell frammarsch. De senaste decenniernas utomordentligt betydande utbyggnad av den offentliga sektorn har inte följts av någon genomförd omvärdering av den äldre statliga skyddspolitikens roll. Kanske är en positiv bild av statlig styrning mera naturlig i samband med dess införande för att eventuellt rädda ur en kris, än när problem uppstår i en näringsgren, trots att den sedan länge varit ingående reglerad.

Förvaltande och dömande organ

Kanske är den väl fungerande administrationen det fält, på vilket den svenska 1800-

talsstaten klarast och fördelaktigast skilde sig från dagens u-länder. Möjligen skedde smärre förändringar på denna allmänt sett höga nivå. Någon försämring av den *centrala* förvaltningens ambitioner kan ha inträffat strax efter 1810. En tydligare höjning förefaller kunna placeras omkring mitten av 1820-talet. Det är svårt att se någon motsvarighet till den stora brist på kompetenta byråkrater som plågar åtskilliga nationer i tredje världen.

Många fler människor kom dock i kontakt med *lokalförvaltningens* tjänstemän. Dessa tillhölls på olika sätt att agera rätt- rådigt mot allmänheten. T ex bestämde en detaljerad, publicerad statlig taxa, hur mycket den svenske lantmätaren skulle ha betalt för olika typer av förrättningar i olika terrängtyper. De lokala skattmasarnas verksamhet granskades ingående av kammarrätten. Inte helt förvånande finner man omkring 1830 att ortens kronofogdar, häradsskrivare och präster ofta hårt stod på de fattigare landsbygdsinvånarnas sida emot mera formalistiskt bedömande revisorer i Stockholm. Möjligheten att bevaka sin rätt på juridiska vägar togs ofta av menige man, som påtagligen hade förtroende för domstolarnas oväld. På sätt och vis var det lättare att föra rättegång förr än nu. Vilket mål som helst, utan minsta prejudicerande innebörd, kunde föras upp till högsta domstolen. Denna dömde därför också i en hel del småtvister.

Naturligtvis vore det ensidigt att hävda att den svenska statens organ dels effektivt tog tillvara helhetens behov och krav, dels sorgfälligt bevakade den enskilde medborgarens bästa. Människornas olika kunskaper, kontakter och övriga resurser satte självklart sina spår vid deras försök att hävda de egna intressena. Betalning till tjänstemän i form av sportler måste då och då ha medfört orättvisa sideffekter. Dessutom var riket stort och informationsvägar

na inte tillräckliga för att medge en konsekvent administration. (Vi når ju inte heller på 1980-talet ända fram i detta avseende.)

Men totalt sett bör 1800-talets svenska överhet ha avvikit klart från den "mjuka stat" som förekommer i många u-länder. Detta måste ha varit en god grund för fortsättningen att bygga meningsfulla samhällsförändringar på.

Summering

Inledningsvis togs en rad ganska negativa aspekter fram på förutsättningar för svensk samhällsutveckling under 1800-talets första hälft. Den breda men ytliga genomgång som därefter har gjorts har knappast på någon punkt förstärkt dessa intryck. I stället har en rad förteelser med positiva förtecken noterats. Delvis blev de verksamma på längre sikt – efter 1850 – delvis påverkade de dock utvecklingen redan dessförinnan.

Kommentarer

Denna artikel återgår på en muntlig genomgång som jag höll för en grupp tjänstemän vid Nordiska museet under senare delen av 1980. Avsikten var att ge en bakgrund till en kommande utställning om industrialismens samhälle. Utifrån tio substantiv som bildade stolpar har jag försökt rekonstruera vad som sades 1½ år tidigare. I ett avseende avviker texten medvetet från genomgången. Ursprungligen gav en jämförelse mellan protoindustrialisering i västeuropeisk och i svensk mening en viss generell styrning åt framställningen. Den har bedömts bli alltför komplicerad här och har därför fått utgå. Att belägga påståendena i en uppsats av denna typ är närmast omöjligt. I någon grad återger den bedömningar från ännu inte slutförda egna forskningar och resultat som publiceras senare under 1982 från agrarhistoriskt inriktade forskningsprojekt vid ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet.

Summary

Before the period of large-scale industrialism

In the first half of the 19th century Sweden's population grew more rapidly than ever before. The number of landless persons in the countryside increased especially quickly. The problems of poor relief and employment were as acute in Sweden as in England and Germany in the 1830s and 1840s. The towns grew fairly slowly. From these points of view it is difficult to understand Sweden's rapid transition to a modern welfare state. Other features must reasonably be noted.

The increase of population in Sweden in the first half of the 19th century was far less marked than in the developing countries of today. A transformation of agriculture started long before our large-scale industrialization and was to some extent a precondition for it. From the mid-18th to the mid-19th century Sweden changed from a substantial importer to an exporter of grain. This took place without increased impoverishment of the poorest rural population. In the same way as modern research has shown in the case of Great Britain, the enclosure movement in Sweden was carried out with considerable regard for the traditional, though juridically not always well founded, rights of poorer elements of the population.

At the beginning of the 19th century there were a few commercial banks in our main cities.

They could not survive after the end of the Napoleonic wars. A great suspicion of banks run by companies of private persons thereafter prevailed for several decades. Towards the mid-19th century, however, a strong interest in a rationally organized, nationwide credit system had grown up. Experience was drawn upon from other countries and important initiatives started to show results.

So far research has usually seen the export industry as one of the chief growth factors in the Swedish 19th century economy. In recent years an alternative approach has been tried. Emphasis has instead been placed on the industry working for domestic markets.

In economic policy mercantilism slowly and tentatively gave way to liberalism, especially within foreign trade. The well functioning administration was perhaps the field in which 19th century Sweden most distinctly differed from the developing countries of today. A lack of competent bureaucrats, centrally and locally, has not been one of our main problems.

In the long run the many positive development tendencies noted above carried greater weight than the negative touched upon in the introduction. They had started to have some effect as early as 1850.

Den blygsamma ångmaskinen

En studie av arbetsresurser i Sverige 1800–1850

Ulf Hamilton

När man skall återge ett historiskt förlopp finns alltid en lidelse att skildra sanningen som den framgår ur tillgängligt källmaterial. Samtidigt finns också en vilja att göra historien pedagogisk, spännande och engagerande för läsaren. Man indelar ofta historien i perioder med typiska och från andra epoker särskiljande drag. Man ger företeelser, partier och personer en värdeladdning på gott och ont eller i stort och smått. En närmare granskning leder emellertid ofta till insikten att epoker har långa övergångstider, att förändringen sker nästan omärkligt åtminstone för människan som levde i tiden. Det onda och det goda brukar inte sällan få en mer nyanserad mellangrå ton när man fördjupat sig i källmaterialet och studerat olika synvinklar.

Ångmaskinen har alltid haft den historiska rollen som en av de största, kanske den största, av industrialismens drivfjädrar. Den rollen har ångmaskinen behållit.

Denna uppsats har som mål att sätta in ångmaskinen i ett bredare energisammanhang i Sverige tiden 1800–1850 och därmed ge svar på frågan om ångmaskinens roll just då och just i vårt land var betydande för den begynnande industrialismen. Det skall också genast sägas att uppsatsen inte har krav på fullständighet eftersom tiden bara medgivit en ytskrapning av källmaterialet.

Industrigenombrottet

Om man jämför industri och hantverk kan skillnaderna däremellan på ett sätt – genom att se på energikonsumtionen – bedö-

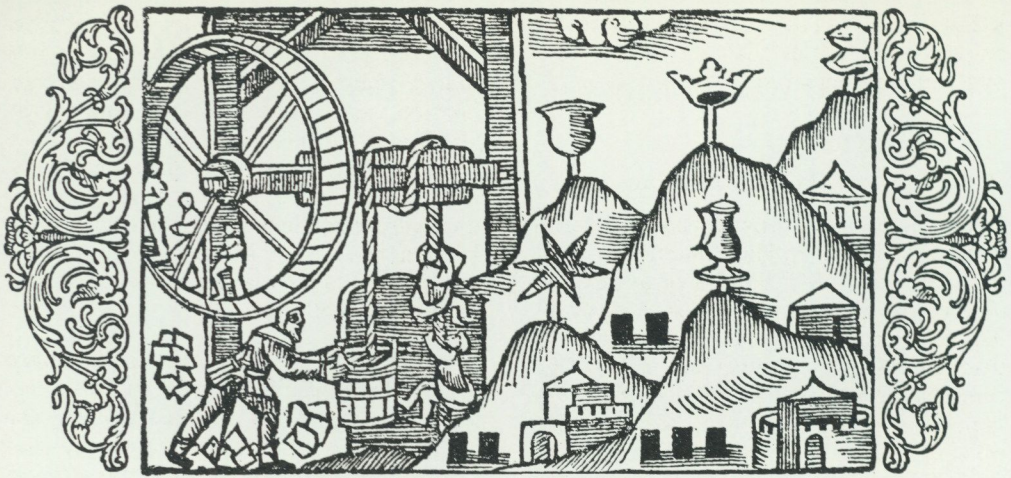
mas som ganska små. Vad som sker i och med industrialismen är att handkraften mer och mer ersätts med andra energikällor och att konsumtionen av energi ökar kraftigt hand i hand med produktionen. Detta sker genom uppfinningar av olika maskiner och genom tillgång till stora mängder billig och lätthanterlig energi.

En definition av industrigenombrottet skulle därför också kunna avse en process då energitillgång eller energiförbrukning drastiskt ökar under en relativt kort tidsperiod. Denna definition på genombrott eller epokförnyelse skulle kunna gälla också i ett vidare historiskt sammanhang.

Några definitioner

Energi definieras vanligen som arbetsvolym och kommer från det grekiska *energeia* som betyder verksamhet, handlingskraft. Energi mäts vanligen i storheten kilowatt-timme (kWh). Effekt innebär energi per tidsenhet och mäts i hästkrafter (hk) eller numera vanligen i kilowatt (kW). I uppsatsen kommer måttet hästkraft att vara det enda förekommande.

För att något förenkla studien har begreppet energi begränsats till att gälla energi genererat av arbete. Den energi som krävdes för uppvärmning av bostäder och arbetsplatser eller uppvärmning vid metall- eller träkolsframställning har därför lämnats utanför. Det finns skäl att tro att denna energi varit betydande och också ökat under perioden. Detta förhållande påverkar emellertid knappast framställningens principresonemang.

Exempel på mänskligt muskelarbete: trumphjul för malmuppföring. De två männen som hänger i repet i bildens mitt visar att trumphjulet också drivit en primitiv gruvhiss. Ur Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, först utkommen i Rom 1555. Foto i Nordiska museet.

Energikällor 1800–1850

Om man granskar Sverige tiden 1800–1850 kan man konstatera att produktionen av arbete kom från i huvudsak tre håll. Det var muskelenergi från en arbetande befolkning och dragdjursenergi från hästar och oxar. En annan stor energitillgång var

vind- och vattenenergin känd och utvecklad i Sverige sedan medeltiden. En tredjedel och för industrin ansedd som en avgörande energikälla var ångenergin. Hur stora dessa energigrenar var sinsemellan och hur de utvecklades under perioden är inte känt i detalj men ändå av stor betydelse. Det

Tabell 1. Arbetseffekt, befolkningen i Sverige 1800–1850

År	Antal	Index	Effekt/ind ca	Totaleffekt ca
1800	2 347 000	0,6	0,05 hk	70 000 hk
1810	2 396 000	„	„	72 000 hk
1820	2 584 000	„	„	78 000 hk
1830	2 888 000	„	„	87 000 hk
1840	3 139 000	„	„	94 000 hk
1850	3 482 000	„	„	104 000 hk

Tabellen anger att den effekt det mänskliga muskelarbetet ger är stigande och vid periodens slut i storleksordningen 104 000 hk – en effekt som skulle motsvara ca 10 000 ångmaskiner av den tidens storlek. Det måste emellertid observeras att en jämförelse mellan siffrorna i tabellen är giltig bara om arbetstiden är oförändrad. Till detta kommer också osäkerheten om hur den bättre födan påverkat arbetsprestationen. Det är också sannolikt att effekten per capita höjts genom förbättrade arbetsmetoder, bättre redskap m m. Tegnér's uttalande om den välsignade potatisen byggde säkert på en relevant iakttagelse och reformerna inom jordbruket spelade också en viktig roll. Hur stor en sådan effektförändring per capita skulle vara i siffror är dock omöjligt att ange.

källmaterial som står till buds är inte särskilt rikt och inte helt lätt att tolka. Några avgörande principer kan ändå skönjas.

Muskelenergin hos människan

Enligt tillgänglig statistik bodde i Sverige kring 1800 ca 2,4 miljoner människor. Denna siffra ökade till 3,5 miljoner år 1850, en ökning som innebär en mycket stark befolkningsexpansion under tidsperioden. I litteraturen (bl a Singer och Söderberg) finns beräkningar på vad en arbetande människa effektmässigt kan producera. Beräkningarna är självfallet ofta osäkra och

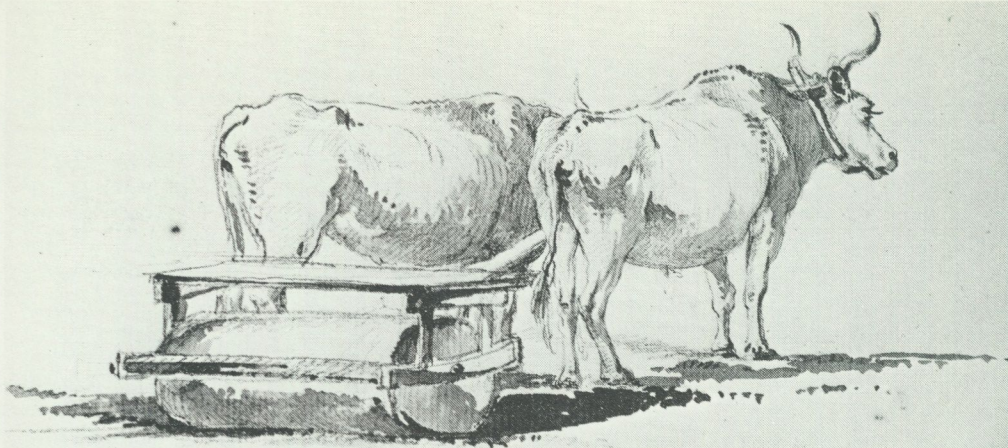
beroende på vilken typ av arbete som avses m m och grundar sig vanligen på vad en man i relativt hårt arbete kan prestera. Som ett ungefärligt värde och som volymjämförelse med andra energikällors storlek är en uppskattning ändå intressant. Om vi räknar med att ca 60 % av befolkningen dagligen arbetade hårt och i detta index tar hänsyn till barn, åldringar och en i manuellt arbete svagt engagerad överklass, skulle man få tabellen på s 22.

Muskelenergin hos dragdjur

Med beräkningen av energin från oxar och hästar råder ungefär samma osäkerhet som

Muskelkraft i kombination med redskap. Lieslipning och liepåsättning. Konkurrens med lien i slätterarbetet skedde först när olika slättermaskiner introducerades under 1800-talets senare hälft. Mangskogs sn, Värmland. Foto N Keyland, Nordiska museet.

Oxar som drar en vält. Lavering av Gustaf Silfverstråle (1748–1816). Ur skissbok i Konstakademien. Foto i Nordiska museet.

i föregående avsnitt. Vi känner antalet dragdjur under perioden. Litteraturen ger också vissa närmevärden för en normal hästs och en normal oxes arbetsförmåga. Man kan också i litteraturen få fram hur mycket en häst eller ox kunde prestera i mankrafter.

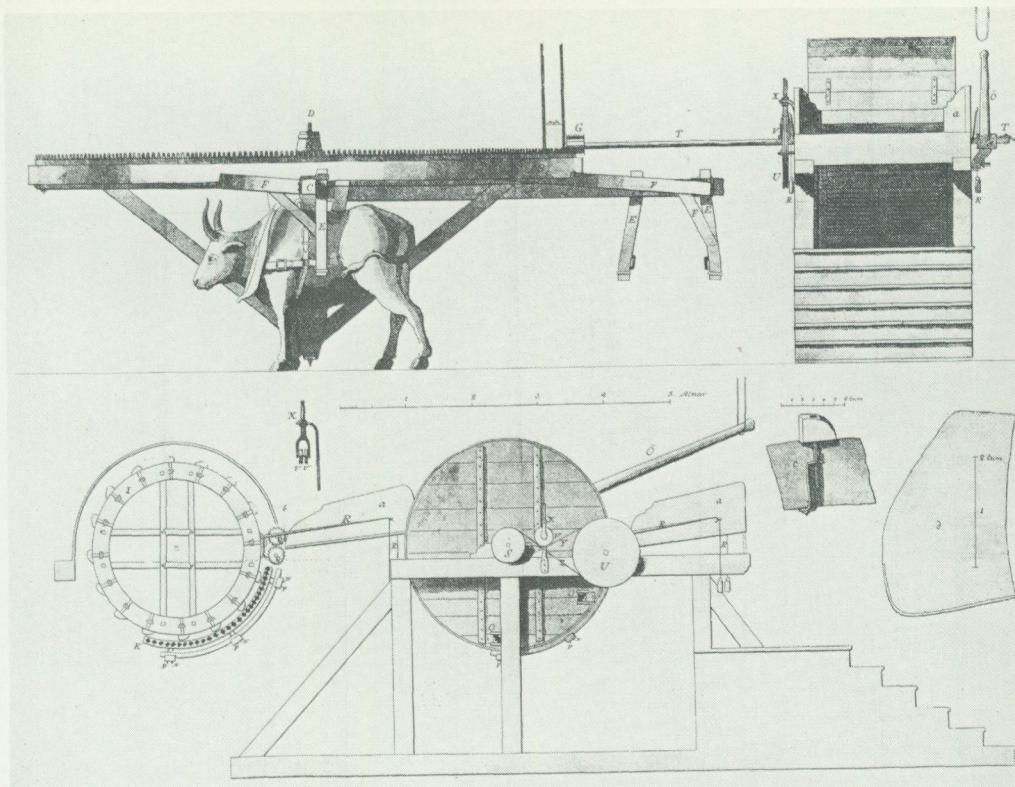
Grovt taget anger tabellen nedan att dragdjurens samlade effekt är ca 3 till 3,5 gånger så stor som den "mänskliga" arbetsförmågan. Effekten hos dragdjuren ökar emellertid mycket lite under perioden främst beroende på att hästantalet mins-

kar. Antalet oxar ökar visserligen men bara i sådan omfattning att totaleffekten i stort är oförändrad under perioden. I tabellmaterialet finns emellertid felkällor av ungefär samma natur som i föregående avsnitt. Sifferjämförelsen förutsätter lika arbetstid. Det är vidare sannolikt att djurarterna växt något under tidsperioden och i någon mån förhöjt medeffekten per dragdjur. Man kan dock utesluta att någon ny ras införts. Den kraftigare ardennerhästen infördes i Sverige först på 1870-talet.

Tabell 2. Dragjurseffekt i Sverige 1800–1850

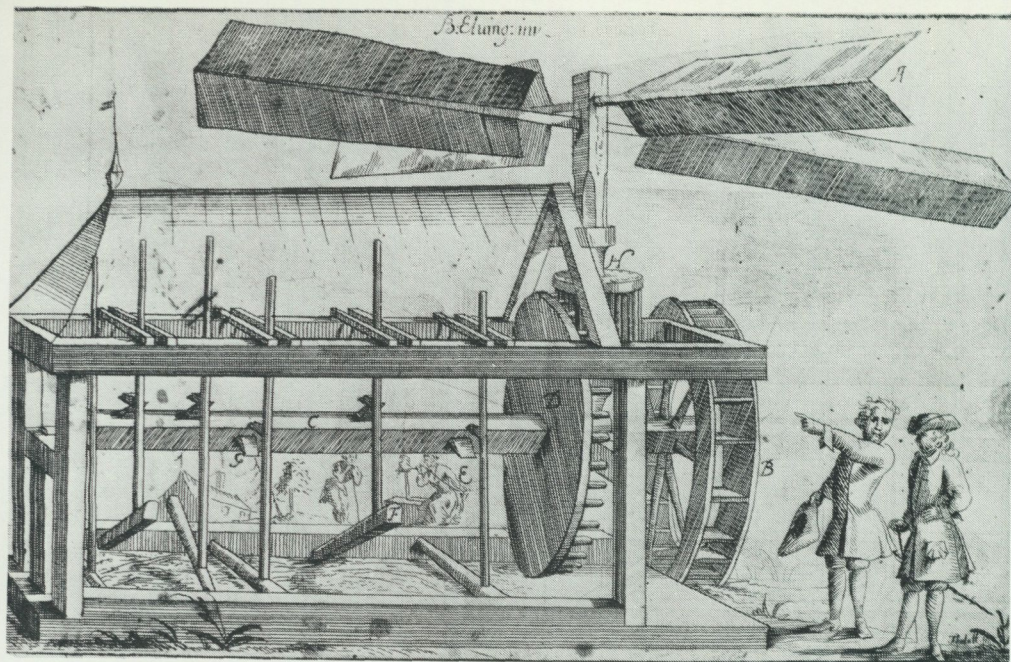
År	Hästantal	Oxantal	Eff/häst	Eff/oxe	Total effekt dragdjur
1810	404 889	223 694	0,5 hk	0,3 hk	ca 270 000 hk
1820	416 555	244 374	„	„	ca 282 000 hk
1828/32	385 059	262 581	„	„	ca 279 000 hk
1848/50	382 169	289 427	„	„	ca 278 000 hk

Vårarbete i Uppland. Målning av Carl Wilhelmson 1909. Statens Museum for Kunst, Köpenhamn. Foto i Nordiska museet.

Oxdriven tröskmaskin. Tröskverket drivs av en överliggande oxvandring, en uppfinning med antika anor. Gravyr i Beskrifning öfwer en ny Trösk-Maschin av Peter Estenberg, tryckt i Stockholm 1801. Agare Kungliga Biblioteket. Foto i Nordiska museet.

Vind- och vattendrivet tröskverk. Slagorna till vänster i bild drivs av en kamaxel, på samma sätt som ventilerna i en bilmotor av i dag.
 Gravyr av Thelott ur Birger Elfving's manuskript *Politica Mechanica Militaris*, omkring 1719. Ägare Militärsällskapets bibliotek. Foto i Nordiska museet.

Vind- och vattenenergi

Sven B Ek har i sin avhandling "Väderkvarnar och vattenmøllor", som främst berör väderkvarnar och vattenkvarnar i Skåne, också beräknat totalantalet kvarnar i Sverige. Ek delar upp dessa i tullkvarnar och husbehovskvarnar, där man egentligen bara kan slå fast att de förra är ganska stora anläggningar och de senare ganska små. I litteraturen finns en rad beräkningar av effekter på vattenhjul och väderkvarnar beroende på konstruktion, storlek m m (bl a Singer). Utgående från dessa uppgifter och Eks material skulle man få följande tabell (s 27) för hela Sveriges vind- och vattenenergi inom jordbruket vad gäller kvarnar.

Siffrorna ger en ögonblicksbild av storleksordningen vid mitten av undersökningsperioden. Vad som inte kommer fram

är självfallet driftstider som om de kraftigt ändras kan förrycka energivolymen. Vad avhandlingen också visar är att det sker en expansion vad gäller nyproduktionen av väderkvarnar och vattenkvarnar i Skåne fram till 1850, en effekt som kan förmodas gälla även övriga Sverige bl a med tanke på den kraftiga befolkningsökningen. Om totalsiffran för vind- och vattenenergi inom jordbruket vad gäller kvarnar kring 1830 kan skattas till ca 65 000 hk är det troligt utifrån tendenserna i Skåne att den till 1850 har stigit till kanske 80 000–85 000 hk för hela landet.

Inom det svenska skogsbruket fanns också sågar, de flesta drivna av vattenhjul. I en del fall fanns också vädersågar. Sågarna fanns mestadels i skogstrakter, var mindre spridda och färre till antalet än kvarnarna. Historiskt är de också av sena-

Tabell 3. Effekt från kvarnar i Sverige

År	Typ	Antal	Effekt	Totaleffekt
1825	tullkvarn	ca 4 100	6–10 hk	24 600–41 000 hk
1831–32	husbehovskvarn	ca 20 000	1–2 hk	20 000–40 000 hk
			Summa	44 600–81 000 hk

re datum. Mellan 1800–1850 återfinns de flesta sågarna i norra Sverige. Enligt uppgift från Gårdlund fanns på 1860-talets slut i Västernorrlands län ca 195 "vattensågar till avsalu" och 150 "sågar till husbehov". Man kan anta att avsalusågarna till sin storlek motsvarade en tullkvarn och en husbehovssåg en dito kvarn. Det framgår också av Gårdlund att Västernorrland var den sågrikaste delen av Sverige. Det är också att förmoda att avsalusågarna varit

begränsade till norra Sverige och Värmland medan husbehovssågarna funnits över hela landet. Från 1840-talet torde också det egentliga byggandet av avsalusågar ha börjat i samband med den starkt stigande trävaruexporten. Att hävda en sannolik energisiffra för landets samlade sågar på detta material är självfallet mycket svårt. Gissningsvis borde emellertid, om man utgår från Eks och Gårdlunds material, antalet avsalusågar vid 1850 vara mellan 250–400

Väderkvarn nära Sundre kyrka, Gotland. Kvarnen är av holländertyp (rörlig hättä) och förmodligen byggd under 1800-talets senare hälft. Foto S. Drakenberg 1926, Nordiska museet.

Skvaltkvarn och spånhyvel, Bjursås sn, Dalarna. Av borte vattenrännan framgår att spånhyveln drivs av ett underfallshjul av ungefär samma utseende som hjulet i bildens förgrund som driver kvarnen. Notera att vattenstämnet regleras via en stångmekanism inifrån hyvelhuset. Foto 1926, i Nordiska museet.

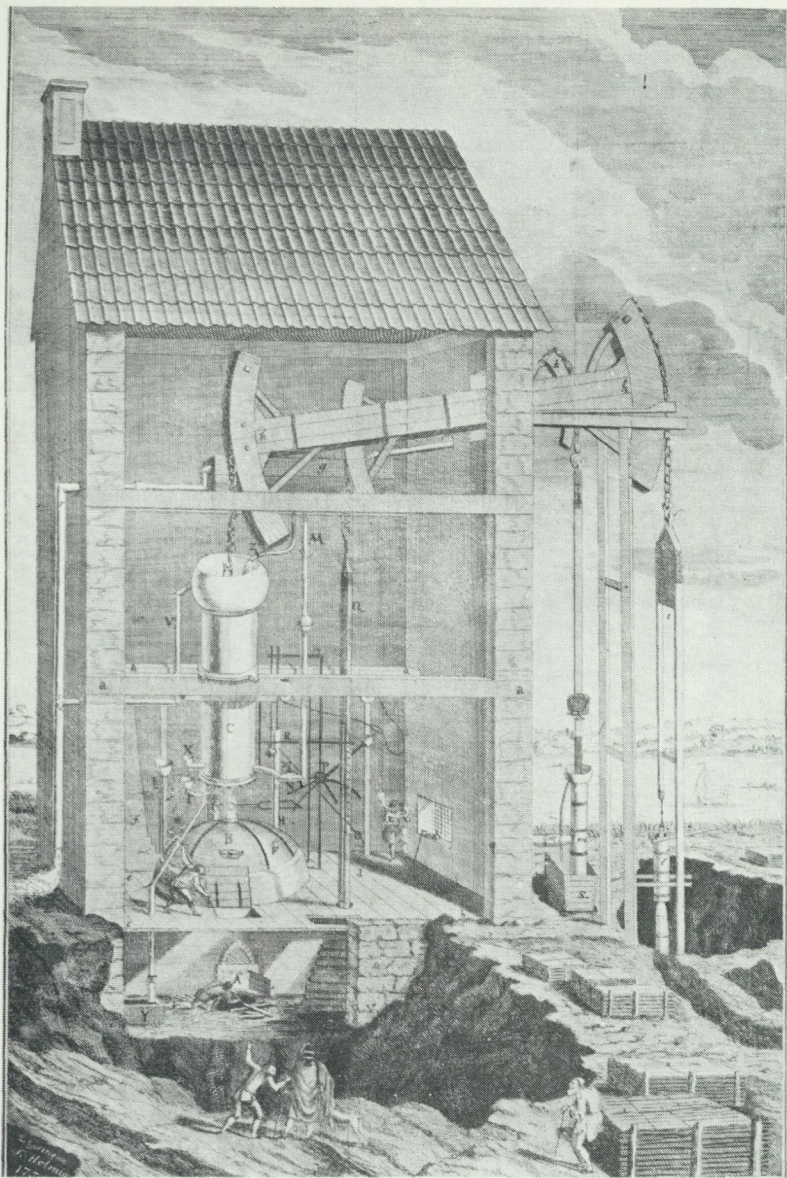
Tv Väder- och vattenkvarn, Sköllersta sn, Närke. Vattendraget är upp-dämt till en kvarndamm, för att ge ett jämnt vattenflöde till vattenhjulet; förmodligen ett bröst- eller underfallshjul. Foto 1910, i Nordiska museet.

och antalet husbehovssågar kanske 1000–1500. Totaleffekten skulle då ligga inom intervallet 2 500–7 000 hk.

Den sammantagna effekten för vind- och vattenkraft för kvarnar och sågar skulle då år 1850 utgöra uppåt 100 000 hk där ca hälften kan hänföras till industriliknande verksamhet (tullkvarnar och avsalusågar).

Att uppskatta vind- och vattenenergin inom svensk industri under 1800-talets första hälft ställer sig svårt eftersom den tillgängliga statistiken här är mycket mager. Man kan emellertid sluta sig till att huvud-

delen av energin kommer från vattenenergi medan andelen vindenergi är blygsam. 1913 anger officiell statistik att vattenhjuls-effekten inom industri och bergsbruk är 13 000 hk. Siffran är emellertid vanskelig ur två synpunkter. 1913 var industrin vida mer utbyggd än 1850. 1913 hade vattenhjulet till stor del ersatts av vattenturbiner och elenergi. Vi vet att andelen verkamma inom industri och bergsbruk i Sverige 1800–1850 bara var några få procent av befolkningen. Genom vetskapen om det ungefärliga antalet anläggningar och effekten

Mårten Triewalds ångpump i Dannemora gruva. Pumphuset finns kvar och kan beses än i dag. Kopparstick av Erik Geeringius 1734. Foto i Nordiska museet.

hos kraftkällorna hos en del av dessa skulle man ändå kunna ringa in en effektsiffra och påstå att vind- och vattenenergin inom svensk industri kring 1850 knappast överstigit 10 000 hk och förmodligen legat åtskilligt lägre.

Ångenergi

Ångenergins historia i Sverige är även i ett internationellt perspektiv mycket lång. Redan 1728, bara tio år efter Karl XII:s död, startades den första ångpumpen i Danne-mora gruva och detta bara något årtionde efter ångpumpens världspremiär i England. Ångmaskinen var emellertid som teknisk idé långt före sin tid. Det dröjde därför länge innan man på tillverkningsidan kunde leva upp till ångteknikens krav på noggrannhet när det gällde t ex maskindelar. Introduktionen av ångmaskinen skedde därför mycket långsamt och var ofta parad med omfattande driftsstörningar och långa dyrbara installationer. 1806 var bara ett 15-tal i drift i Sverige med en samlad effekt som knappast kan ha överstigit 400 hk. 1871 anger Gårdlund antalet ångmaskiner inom gruvindustrin till 56 med en totaleffekt på 560–900 hk. Inom ångsjöfarten skedde däremot en snabb expansion. 1820 var den totala ångsjöfartseffekten bara 90 hk för att vid århundradets mitt nå hela 3 000 hk. David S Landes anger den totala ångeffekten i Sverige 1860 till 20 000 hk där huvuddelen torde vara effekt från ångbåtar och ånglok. Man kan sluta sig till att framgångarna för den stationära ångmaskinen i Sverige fram till 1850 var tämligen små. Sammantaget torde den to-

tala ångeffekten i Sverige vid 1800-talets mitt knappast ha överstigit 5 000 hk.

Nääs fabriker

En konkret beskrivning från Nääs fabriker i Västergötland visar hur man löste energifrågan i en nyetablerad industri i början av 1800-talet. Textilfabriken, belägen mellan Göteborg och Alingsås vid ett vattensystem som haft vattenhjul sedan åtminstone 1500-talet, anlades under 1830- och 40-talen. Inspiration och teknikimpulser kom i huvudsak från Storbritannien. Anläggningen är idag ett av Sveriges bäst bevarade industrihistoriska minnesmärken.

På 1830-talet inköptes och installerades tre vattenhjul av bröstfallstyp, ett till spinneriet, ett till verkstaden och ett till vadmalsstampen. 1843 byttes hjulet i spinneriet till ett nytt bröstfallshjul. I samband med detta diskuterade man att installera ett överfallshjul som hade större verkningsgrad men den planen avskrevs. 1846 ersattes vattenhjulet i vadmalsstampen med en vattenturbin, förmodligen en av de tidigaste i Sverige. 1848 utbyttes det bara fem år gamla vattenhjulet i spinneriet till en vattenturbin på 75 hk.

Slutsatser

Av tabell 4 nedan framgår att den svenska arbetsresursen kring 1850 på ett dominerande sätt bärs upp av arbetande människor och dragdjur. Effekten från muskelarbete utgör hela 79 procent av totaleffekten, medan ångans andel är kring en procent. Man kan också sluta sig till, eftersom ång-

Tabell 4. Effektresurser i Sverige 1850

Arbetstyp	Totalt	Inom industri/ hantverk, samfärdsel
Muskeffekt	382 000 hk	> 10 000 hk
Vind-vatteneffekt	95 000 hk	< 10 000 (60 000) hk
Ångeffekt	< 5 000 hk	< 5 000 hk
Summa ca	482 000 hk	

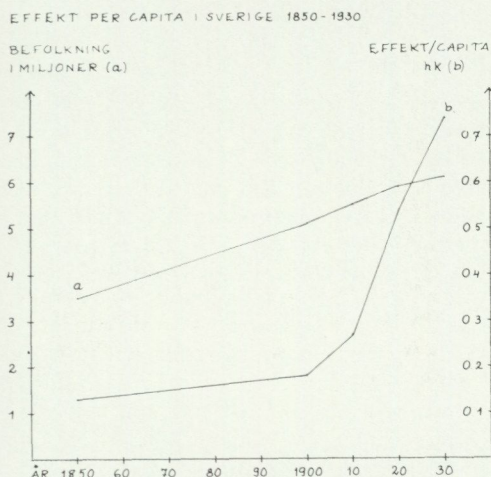
ans andel är så blygsam, att proportionerna mellan energislagen varit ungefär desamma under hela perioden 1800 till 1850 och avspeglar också i stora drag energiförhållandena i ett svenskt bondesamhälle.

Utifrån detta resultat kan man göra ett tankeexperiment. Delar man totaleffekten med siffran på Sveriges befolkning kan man ange effekten per capita i Sverige 1850 till ca 0,14 hk där ca en fjärdedel är att hänföra till den egna personen förutsatt att det är en i muskelarbete verksam person. Om man följer officiell statistik gällande energi, befolknings- och dragdjursutveckling får man följande tabell:

Tabell 5. Effekt per capita i Sverige 1850-1930

År	Folk- mängd	Totaleffekt i 1000 hk	Effekt per capita
1850	3,5	482	0,14 hk
1900	5,1	961	0,19 "
1910	5,5	1556	0,28 "
1920	5,9	3277	0,55 "
1930	6,1	4563	0,75 "

och följande diagram över utvecklingen:

Tabell 5 och efterföljande diagram kan inte göra anspråk på att återge en fullständig bild eftersom statistik inom samfärdsel ej

är medtagen. Därtill kommer inskränkningen som framgår av avsnittet "Definitioner". Trots detta torde materialet ändå visa ett giltigt principförhållande. Det innebär att energiförändringen per capita var ganska måttlig tiden 1850-1900. Det är först en bit in på 1900-talet som en mer påtaglig förändring av energikonsumtionen per capita äger rum. En dubbling jämfört med 1850 sker först 1910 - men en tredubbling inträffar redan några år in på 1910-talet.

Siffermaterialet och ovanstående definition av genombrott och epokförändring skulle då tyda på att ett industrigenombrott i Sverige skedde först under eller i slutet av första världskriget.

Så åter till tabell 4. En andra slutsats man kan dra av materialet är att den rena industrins andel av energikonsumtionen under tidsperioden är mycket liten och knappast över 5 procent av den totala konsumtionen. Om man emellertid har en något vidare definition och också räknar med hantverk, samfärdsel, tullkvarnar och avsalusågar stiger andelen till uppåt 15-20 procent av totalenergin.

En tredje slutsats är att den under perioden begynnande industrin till största del förlitade sig på muskelkraft och på den konventionella vattenkraften, medan ångenergin i inledningsstadiet användes mycket lite. Ångan slog egentligen bara igenom där andra energislag inte var användbara. Ångmaskinen var t ex mer geografiskt oberoende än vattenhjul och väderkvarnar och kunde i drift arbeta tämligen jämnt och dygnet om. Detta var orsaken till ångpumpens framgång. Ångbåten kunde genom mindre väderberoende konkurrera ut seglet och skapa ett tidtabellsbundet samfärdselsystem inom kanal-, insjö- och kustfart. Totalt sett var emellertid ångmaskinens inbrytningar åtminstone siffermässigt mycket små i samhället. De spektakulära framgångarna var naturligtvis åtskilligt större, vilket förmodligen berodde på att det gällde en uppmärksammas ny teknik.

*Första ångbåten på Stora Le, Dalsland. Båten är utrustad med skovelhjul.
Foto i Nordiska museet.*

Avslutning

Teknikhistorikern Svante Lindqvist har målande beskrivit Mårten Triewalds "äventyr" med ångpumpen i Dannemora gruva som om ASEA-ATOM skulle bygga ett kärnkraftverk i ett u-land med landets tekniska resurser. Bilden är träffande och ångteknikens position i Sverige under 1700-talet och i början av 1800-talet kan i många stycken jämföras med kärnenergens ställning i vårt samhälle.

När ångtekniken introducerades var det någonting helt nytt och samtidigt något apart för allmänheten. Explosionsrisken i en ångmaskin var något helt främmande, förmodligen omänskligt, för tidens folk kanske att jämföra med ett reaktorhaveri idag. Konstruktörer av ångmaskiner var mestadels personer med lågstatus i samhället, ofta med en särlings nimbus.

Den under många år dåliga verkningsgraden, de många driftstoppen, de flerfaldiga produktionsproblemen, oskicklig driftspersonal m m var också orsaker till att ång-

maskinen till en början hade dåligt rykte. Att ångmaskinen som ingen annan uppfinning genomgick en snabb teknisk utveckling, främst genom James Watts genialitet, betydde mindre. I Sverige hade ångmaskinen det dessutom extra svårt tack vare landets rika tillgång på vattenkraft som gjorde ångmaskinen än mindre konkurrenskraftig än i t ex föregångslandet England.

Vilken var då ångmaskinens historiska roll i Sverige? För att ge ett riktigt svar på frågan bör man först särskilja begreppet ångmaskin och ångteknik. Det är då alldeles klart, utifrån det redovisade materialet, att varken ångmaskinen eller ångtekniken spelat någon större roll som drivfjäder för den begynnande industrialismen i Sverige fram till 1850. Om man ser industrialismen som helhet kan man också konstatera att ångmaskinen även här spelat en blygsam roll medan ångturbinen – för all del otänkbar utan en utveckling av ångmaskinen – stått för en stor del av energiproduktionen under detta skede. Ångmaskinens stora betydelse låg uppenbarligen i stället i nyska-

pandet av det svenska transportväsendet. Men den utgjorde också en mellanstation för senare teknisk utveckling som skulle möjliggöra delar av energiförsörjningen i ett industrialiserat Sverige.

Källor och litteratur

- Cardwell, D. S. L.*, Turning points in Western technology. 2. 1976.
- Carlsson, S. & Rosén, J.*, Svensk historia. 3. uppl. 2. Tiden efter 1718. Av Sten Carlsson. 1970.
- Daedalus*. Tekniska museets årsbok. 1932–1977.
- Ek, S. B.*, Väderkvarnar och vattenmøllor... 1962.
- Gårdlund, T.*, Industrialismens samhälle... 1942.

Summary

The modest Swedish steam-power development 1800 to 1850

In Swedish history the steam-engine was one of the prime-movers in the industrial revolution, a circumstance that Sweden shares with most other countries in the Western world. It is, however, a fact that energy has always been generated in all societies long before the industrial revolution. This energy came mostly from ordinary muscle-power produced by horses, oxen and working people. In the Middle Ages water-power and windpower were introduced in Sweden and most of northern Europe as a complement to muscle-power.

The steam-engine was introduced in Sweden in the year 1728, remarkably early for a country on the outskirts of Europe. During the rest of that century and until the beginning of the 19th century the development of the steam-engine in Sweden was rather modest, however, for a number of reasons. This was so at least in industry. Towards the mid-19th century, however, a breakthrough for the steam-engine took place in transportation. The number of inland waterway and coastal steamboats increased rapidly up to 1850 and created a new type of stable water communication. Some years later the steam-engine made a new breakthrough as prime-mover in the Swedish railways created in the middle of the century.

The overall picture from 1800 to 1850, howev-

Hamilton, U., Historiska energiperspektiv. En introduktion. (Göteborgs univ. Historiska institutionen. Seminarieuppsats. 1978.)

Historisk statistik i Sverige. Utg. av Statistiska centralbyrån. 1–3. 1955–1972.

Klemm, F., A history of Western technology. 1975.

Landes, D. S., The unbound Prometheus... 1980.

Mennesket og maskinen. [Udg. af] Nationalmuseet, Köpenhamn. 1980.

Singer, Ch. (ed.), A history of technology. 5. 1958. *Skånska vattenkvarnar och vädermøllor*. (Skånes hembygdsförenings årsbok. 1980.)

Strandh, S., Maskinen genom tiderna. 1979.

Söderberg, S., Den snillrika människan... 1979.

Uscher, A. P., A history of mechanical invention. 1954.

er, shows steam-energy to have played a modest role. The dominating form of energy is instead muscle-energy, and the proportions between different kinds of energy are about the same during the whole period. The share of steam-energy is estimated at less than 1 per cent of the total.

There are two conclusions to be drawn from these results. If we follow the power production in Sweden from 1850 until 1930, it is obvious that the energy per individual grew rather modestly up to 1900. A rapid change took place, however, around the first world war. If we define the industrial revolution or a general change in society as being based on a clear difference in energy generation, this places the Swedish industrial revolution in the period 1910 to 1920, or some 30 to 40 years later than normally conceived.

The second conclusion is that, even during the first industrial period in Sweden, steam-power was of little importance. It seems instead that, beside the muscle-power from a new and growing working class, most of the new factories got their energy from water power.

The important role of the steam-engine in Sweden was instead the development of communications, a considerable role but not as great as generally stated.

Jordbrukets tidiga mekanisering

Mátyás Szabó

Jordbruket och dess binärningar har vid 1880-talets början inrymt omkring 80 % av Sveriges befolkning. Denna andel sjönk till hälften till första världskriget. Siffrorna återspeglar en av de största förändringar som Sverige har upplevt alltsedan den förhistoriska revolutionen: övergången från samlar- och jägarstadiet till bofast jordbruksliv. Under den här angivna tiden har flera faktorer varit verksamma som alla strävade åt samma håll, nämligen att förändra landets ekonomiska och sociala struktur. I den följande framställningen omtalas endast en av faktorerna, mekaniseringen av jordbruket, som i hög grad bidragit till de svenska agrara näringarnas omvandling och därigenom förändrade livsvillkor för de människor som varit sysselsatta inom modernäringarna. Uppsatsens syfte är således att belysa hur de masstillverkade redskapen och maskinerna återverkade på de agrara näringarna. Eftersom mötet mellan industrialismen och landsbygdens folk är väl utforskat ur flera aspekter, finns det lämpligt underlag för en sammanställning av de viktigaste delresultaten som belyser mekaniseringens grundläggande mönster. Problemet – betraktat ur museologiskt perspektiv – framträder som särskilt angeläget eftersom museerna från denna strategiska övergångstid äger gott om föremål från det utdöende jordbruket, men det finns ett glapp i samlingarna när det gäller tidiga industriprodukter.

Hur strategiskt förändringarna gått fram kan illustreras med en samtida utredning om skördeetröskningens inverkan på skördarbetets utförande. ”Efter andra

världskriget slog skördeetröskan igenom. De första bogserade skördeetröskorna, på 1930-talet, avverkade ca 1/2 tunnland i timmen. Idag skördar en medelstor självgående skördeetröska ett tunnland som ger 1 750 kg (3 500 kg per ha) på en timme, därtill kommer två timmar för tillvaratagande av halmen, arbetstiden för inkörning och torkning är i det här sammanhanget försumbar, således sammanlagt tre timmar för skörd och tröskning av ett tunnland. På 3 % av 1700-talets arbetstid per tunnland skördas mer än 4 gånger så mycket säd.” (Myrdal 1981, 54.)

Den äldre agrartekniken

Under 1800-talets andra hälft kom jordbruket att i allt större utsträckning producera för avsalu, samtidigt som produktionen alltmer specialiserades. Industrisamhället växte långsamt fram och ställde krav på olika typer av service – vetenskap, kommunikationer och inte minst teknisk utveckling – vilket i form av mekanisering även kom modernäringarna till godo. (Kuuse 1970, 31.) Under den period som här behandlas, huvudsakligen 1850–1900, utgör den agrara sektorn allttjämt den klart dominerande delen inom det svenska näringslivet. Även jordbruket gör, i likhet med de nya industrigrenarna som nu etableras, betydande framsteg som för merparten av landets befolkning var av särskild betydelse. Om man betraktar landets totala ekonomi, har tillväxttakten inom jordbruket haft större konsekvenser än en motsvarande procentuell ökning inom industrin.

Redskapsbytet inom jordbrukstekniken

hade sin givna betydelse inom denna process. Redskapstekniska förbättringar, som vi kommer att se framöver, har visserligen inträffat även i tidigare epoker inom det svenska jordbruket, men förändringarna har varit styckvisa och oftast berört bara vissa kategorier av jordbruksbefolkningen. Det fanns alltför många flaskhalsar inom modernäringarna vid arbetets utförande som bönderna inte kunde bemästra. En oövervinnerlig svårighet orsakades av tidsbristen både under vårbruket och skörden. Den rådande tekniken kunde inte göra något åt den nödsituation som uppstod under de mest brådskande perioderna. Att gårdarna mobiliserade all tillgänglig arbetskraft hjälpte inte. Det ofta omtalade nordiska mångsyssleriet, en sammansättning av olika näringar vid sidan av det egentliga jordbruket såsom jakt, fiske, hantverk m m och inte minst tillverkning av egna produktionsmedel, som på många håll karakteriserade böndernas arbetsliv, bör i viss mån ses mot bakgrunden av speciell fördelning av arbetskraft. Utrymme för någon koncentration av arbetsinsatser fanns inte.

Förindustriell produktion av redskap

Fram till tiden för 1850-talet har bönderna alltså i allmänhet tillverkat sina redskap som de behövde både på gården och på åkrarna. Detta drag av självhushållning levde under vissa förutsättningar länge kvar, på sina håll långt in på vårt århundrade och i synnerhet där jordbruket inte hade en central plats i den ekonomiska verksamheten. Uppgifter av nedan följande slag har giltighet för hela landet: "Man var överhuvudtaget inte van att köpa jordbruksredskap vid denna tid. Rapporterna från sockenbeskrivningarna i Malmöhus län 1837 visar, att allmogen själv tillverkat sina redskap." (Bringéus 1962, 37.) Kronofogdeberättelsen från Kopparberg år 1828 omtalar att "allmogen sysselsätter sig alla årstider å lediga stunder ganska livligt med smiden av spik, eggjärn, hästskor, plog- och harvjärn m m den de dels föra till andra orter dels avyttra åt dalkarlar".

(Bringéus 1962, 90.) Den hantverksmässiga tillverkningen av diverse redskap var till stor del traditionellt koncentrerad till vissa bygder som binäring. Därvid spelade smederna – som kunde uppnå ganska avancerade resultat i sina strävanden – en betydande roll i de flesta svenska landskap. De tidiga lantbruksutställningarna vittnar om vad smedernas produkter stod för. Effekterna av denna tillverkning var emellertid ganska obetydliga med tanke på den låga produktion dessa tidiga tillverkare förmådde prestera. Landets bönder var med andra ord hänvisade till sina egna alster vid bearbetning av sina åkrar. Inte heller det tidiga manufaktursmidet kunde uträtta mycket. Produktionen av rationella redskap var försvinnande låg och berörde endast stora jordbruksenheter, gods och säterier, medan de flesta bönder blev kvar vid det gamla. Det är intressant att konstatera, något som diverse kartor över svensk folkkultur visar tydligt, att den förindustriella produktionen av lantbrukets tekniska medel var väldigt variationsrik i avseende på form och konstruktion. Även redskapens produktionsförmåga växlade från ort till ort.

De första försöken i verkstäder och fabriker

Den begynnande produktionen av redskap i verkstäder och fabriker – i synnerhet vad gäller plogar – skiljer sig från de hantverksmässiga inte bara i kvantitativt avseende utan också genom att produktionen nästan uteslutande anknöt till utländska typer. Århundredets första redskapsfabrik i Engeltofta, Skåne, som anlades 1803, tillkom på initiativ av Carl Georg Stjernswärd som med hjälp av skotska specialister påbörjade sin produktion av plogar, harvar, tröskningsmaskiner och annat. År 1813 inrättades Lantbruksakademiens Centralverkstad i Stockholm. Även den arbetade efter utländska förebilder. Avsikten härmed var att verkstäder för moderna lantbruksredskap skulle inrättas i varje län. Idén var utmärkt men planerna kunde bara delvis genomföras och satte inga större spår i bön-

dernas redskapsbodas. Entusiasmen var det inget fel på och influerade av Akademien inrättades verkstäder bland annat vid lantbruksskolorna av vilka Degerbergs lantbruksinstitut har gjort betydande insatser. Tidiga tillverkningscentra var Motala verkstad och Åkers bruk. Från 1840-talet startade redskapsfabriker i större antal, bland vilka Kockums i Malmö, Överum, Ankarsrum och Hellefors är de mest namnkunniga.

Den industriella produktionen främst när det gäller plogar, saknar i fortsättningens kontinuitet med den äldre hantverksmässiga tillverkningen. Lokaliseringen av produktionen skedde med hänsyn till fördelaktiga avsättningsmöjligheter. Flera fabriker misslyckades, emedan de var för tidigt ute med sin produktion och saknade marknadsunderlag. Tiden var ännu inte mogen. Även om tillverkningens villkor var givna – det fanns en utvecklad tillverkningsteknik med experter och det saknades inte heller kapital – korresponderade produktionen inte med böndernas möjligheter för mottagandet av nyheterna. De grundläggande processerna som syftade till en agrar strukturförändring var ännu inte avklarade.

Förutsättningarna för jordbrukets mekanisering

Vid 1800-talets början betraktades allmänt jordbruket som Sveriges räddning från fattigdom och nöd. Det reformarbete som präglade det nya seklet tog sig uttryck i flera genomgripande åtgärder varav skiftena – *enskiftet* från 1807 och *laga skiftet* från 1827 – var de mest avgörande. Delning av samfälld jord eller omfördelning av förut delad men på grund av invecklad ägostruktur svårbrukad jord var inte bara grunden för en bättre agrarteknik utan ett villkor för jordbrukets uppräckning. Att erhålla sammanhängande, ändamålsenliga och för brukning lämpliga åkerfält är ju ännu idag av avgörande vikt för jordbrukets rationalisering. Men frågan var aldrig mera aktuell än vid mitten av 1800-talet inför den stora mekaniseringens genomförande. Sedan

stadgan om laga skiftet antagits år 1827 skiftades under perioden fram till 1860 44,8 % av landets jord räknad i mantal. Utan ett konsekvent och icke sällan hårdhänt genomfört skifte hade mekaniseringen knappast kunnat genomföras.

Nyodlingen är ett känt begrepp från tidigare århundraden då främst kärr och mossar togs i bruk. Under 1800-talet kom turen till de torra markerna, ängar och betesmarker. Mellan 1800 och 1850 utvidgades åkerarealen till den tredubbla. Även staten har uppmuntrat och, om än i blygsam omfattning, understött nyodlingsverksamhet. Förutom nyodlingen bör man framhålla vikten av *jordförbättringar* av olika slag för jordbrukets framåtskridande. Den viktigaste av dessa var *torrläggningen* som under 1700-talet var obeaktad. På 1840-talet, när *täckdikningen* äntligen efter årtiondens livliga diskussioner fick fart, röjdes ett viktigt hinder för mekaniseringens genomförande undan. Impulserna kom, liksom i många andra fall när det gällde reformer inom jordbruket, från England. Där konstruerade man de första tegelrörspressarna för underjordsdikning.

Vid jordförbättringen var *märglingen* av stor betydelse. Den hade till uppgift att tillföra jorden kalk, men ersattes sedan mot århundradets slut av direkt *kalkning*. Metoderna påverkade i hög grad skörderesultatet.

Inom ramen för nyodlingen bör man omtala en sedan mitten av 1700-talet livligt praktiserad metod att utöka och förbättra åkerarealen, det gäller åkrarnas befriande från stenar. De flesta svenska landskapen har under de två senaste århundradena fått sin prägel förändrad genom omfattande *stenröjning*. Detta monumentala arbete syftade ju till åkrarnas förbättring och utökning men samtidigt var rena åkrar en förutsättning för maskinbruk. Steniga marker hindrar införandet av en mera avancerad odlingsteknik och omöjliggör användningen av vissa maskiner (slättermaskin, skördemaskin m fl). Även den fabriksproducerade järnplogen förutsatte stenfria åkrar – något som omvitnas av

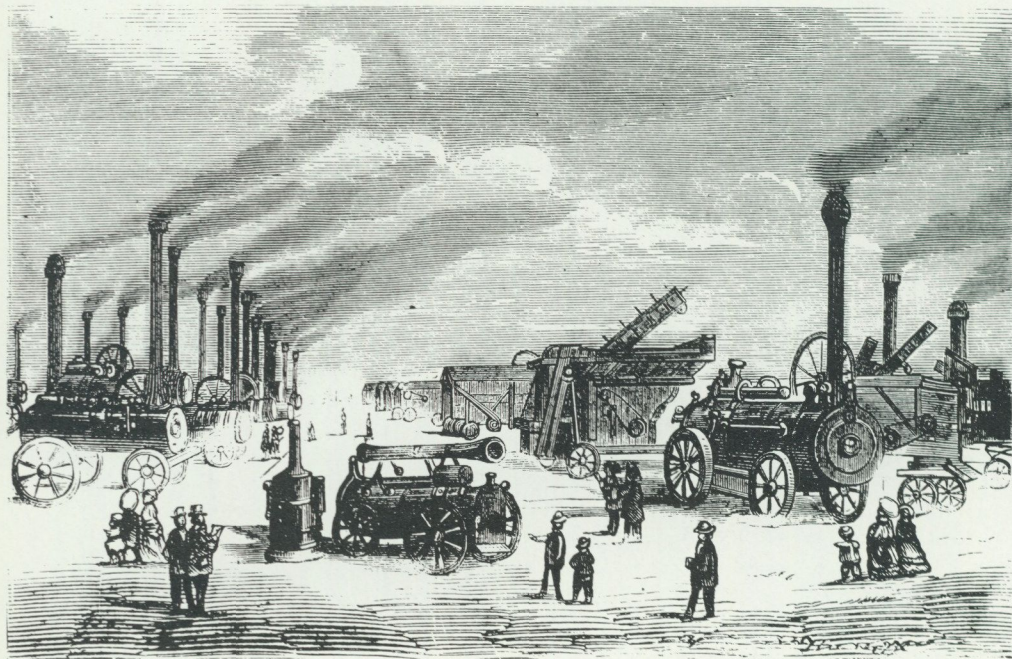
otaliga rapporter i samband med införandet av järnplogen.

Betydelsen av *dräneringen* har varit lika aktuell under hela perioden i jordbruksmekaniseringens historia. Även i samband med införandet av den senaste stora nyheten inom jordbruket, skördetröskningen, konstaterade man att de svenska jordarna är av sådan beskaffenhet att de även under normala förhållanden kräver en systematiskt genomförd dränering. Speciella krav måste ställas på grödan och särskilt viktigt är att mognaden blir jämn.

Det fanns ytterligare en faktor vid introducerandet av förbättrade och fabriksstillverkade redskap och maskiner på 1800-talets svenska landsbygd och den var av ett annat slag än de hitintills anförda. Det är *kapitalet*, tillgången på kontanta medel. När man under 1800-talet gärna talade om böndernas konservatism som hinder för ny-

heternas införande, missade man de rätta orsakerna för motståndet och hamnade i regel i allmänna generaliseringar. Viktigare än konservatismen var det ekonomiska system bönderna var inlemmade i, nämligen naturhushållet och dess brist på kontanta medel. Eftersom man producerade allt – både varor och tjänster – inom hemmet var man i ringa grad beroende av marknaden. Penningbristen är också förklaringen till varför bönderna fortsätter att tillverka sina redskap själva, trots att det från 1800-talets mitt finns god tillgång på bättre sådana på marknaden. Denna omständighet förklarar också samtidigt varför det var ståndspersonerna som genomgående var föregångsmän vid införandet av nyheterna – de hade bättre ekonomiska resurser än bönderna. Som vi kommer att se av fortsättningen representerade den nya tekniken betydande ekonomiska värden.

Maskinutställningen vid det 14. allmänna svenska lantbruksmötet 1876 i Norrköping. Efter Illustrerad Tidskrift. Foto i Nordiska museet.

Böndernas kredit var under 1800-talet begränsad samtidigt som den var kortfristig. Lånen gavs vanligen mot säkerhet i in-tecknade reverser eller reverser mot namnsäkerhet. Sparbanker, affärsbanker och hypoteksföreningar upprättades runt om i landet vid 1800-talets mitt, men endast få bönder kunde utnyttja dem. Knappheten på kontanta medel förklarar också tillkomsten av samägande och sambruk av – inte bara större maskiner – utan också redskap som plogar och harvar. Jordbrukets mekanisering var således inte bara en teknisk process utan också ett led i en ekonomisk strukturomvandling.

Det har framhållits i flera sammanhang vad de förbättrade kommunikationerna dvs *järnvägarna* har haft för betydelse för spridningen av lantbruksredskap. Först med järnvägstransporter nådde tillverkarna konsumenterna. Järnvägen påverkade även lokaliseringen av de bruk som främst tillverkade lantbruksredskap.

Vad de kunskapsmässiga kommunikationernas betydelse för mekaniseringen beträffar bör man främst betona *lantbruksmötena*. Innan mekaniseringen började anordnades sådana på både lokal- och riksnivå. Till en början hade dessa möten närmast karaktären av kongresser, men efter hand blev redskapsprovningarna och i samband därmed även *utställningarna* av lantbruksredskap alltmer dominerande. Viktigast av dessa var de allmänna svenska lantbruksmötena som började på 1840-

talet och först ägde rum varje år, senare vartannat. Särskilt betydelsefullt var det 13:e allmänna lantbruksmötet i Göteborg år 1871 som resulterade i en planläggning av den svenska tillverkningen efter utländska förebilder. Från dessa möten trycktes officiella handlingar och redovisades resultat från olika slags redskapsprovningar, främst plöjningstävlingar.

Kunskapsöverföring skedde från 1860-talet även genom *lantmannaskolor* med elever ur bondeklassen. De två berömda, statliga lantbruksinstituten Ultuna (1848) och Alnarp (1862) utbildade agronomer. Till en början försåg dessa läroanstalter främst godsens med sina utbildade experter, bondpoj-karna var här i minoritet.

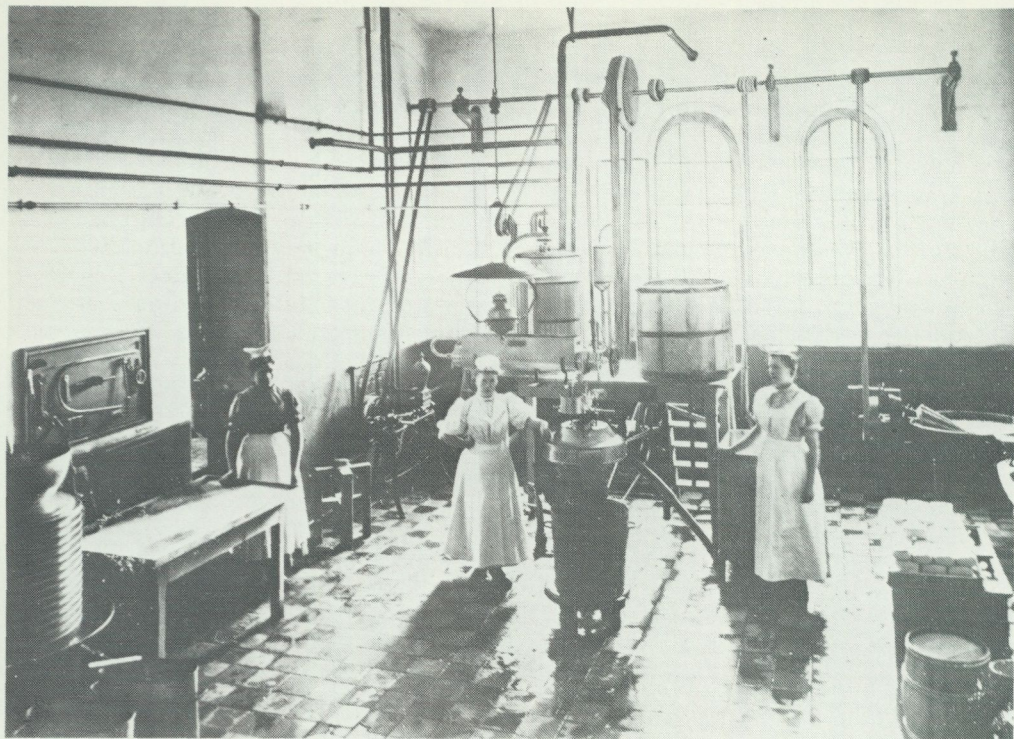
Boskapsskötseln

De reformer inom modernäringarna, som har omtalats här, berörde nästan uteslutande själva jordbruket och inte sådana grenar som boskapsskötsel. Skogsbruket, vars mekanisering ligger längre fram i tiden, var under den här behandlade tiden knappast någon integrerad del av lantbruket. Arbetet inom djurhållningen är nämligen av sådan art att utrymme för mekanisering ännu inte finns vid mitten av 1800-talet. Boskapsskötseln har visat sig betydligt svårare att rationalisera och de nyheter som tillkom var endast sporadiska och då förknippade med mjölkhushållningen. Revolutionen i djurhuset är alltså av senare

Allmänna svenska lantbruksmöten 1846–1896.

Nr	År	Plats	Antal utställda			
			Hästar	Nöt	Redskap	Produkter
1	1846	Stockholm	2	39	57	21
5	1850	Örebro	38	86	21	–
10	1862	Karlstad	47	113	265	80
12	1868	Stockholm	108	562	366	1 107
16	1886	Stockholm	376	1 093	1 289	1 088
17	1891	Göteborg	267	885	1 020	2 222
18	1896	Malmö	557	1 703	960	1 010

Efter Juhlin–Dannfeldt. H, Kungl lantbruksakademien 1813–1912. Bil 20, s LXXXV.

Interiör av ett radiatormejeri på Säbyholms gods, Skåne. Efter 1900.

datum. Böndernas inställning till boskapskötseln skilde sig från det egentliga jordbruket. Den hade betydelse endast på områden vilka sedan urminnes tid på grund av ekologiska orsaker var lämpade för denna näring. För övrigt betraktades boskapskötseln på många håll i landet som ett nödvändigt ont, ett ofrånkomligt komplement till jordbruket. När det efter 1850-talets konjunkturer blev kris igen och sadespriserna sjönk år efter år, framstod ladugårdsskötseln för första gången i ny dager och dess betydelse blev klarare.

Lantbrukets mekanisering har dock en bestämd länkning till djurhållningen genom att *dragdjuren* inte kunde frikopplas från djurhållningen i övrigt. De nya massproducerade redskapen och främst maskinerna ställde nya krav på dragdjuren. De större redskapen och de tunga maskinerna

samt djupodlingen krävde framförallt starka, uthålliga hästar. Dragoxarna fick vika. Därför påbörjades en process som hade i sikte att genomföra en strukturomvandling av djurbeståndet. De nya kraven återspeglas dels i importen av grövre hästraser av olika slag och dels, från 1870-talet, i införandet av ardennerhästen, som blev grunden till den svenska aveln av denna ras. Ardennerhästen har förblivit den rådande rasen ända fram till den slutgiltiga avhästningen vid mitten av 1900-talet.

Mekaniseringens syfte

Vid mitten av 1800-talet börjar alltså en ny mekaniseringsprocess som innebär att det i alltmer ökande utsträckning skapas underlag för en samverkan mellan de ovan angivna förutsättningarna. Processen fick en

gynnsam start i och med den högkonjunktur som landet upplevde på 1850-talet. Någon allmängiltig utveckling var det däremot aldrig tal om eftersom betingelserna för moderneringens utövande har växlat alltefter ekologiska och sociala omständigheter. Dessa satte i hög grad sin prägel på redskapsbytet. Under andra hälften av 1800-talet utvecklades alltmer två olika typer av jordbruk: den ena inkluderade småbruk och mindre bondebruk, den andra storjordbruk med godsens i spetsen. Den förra kategorin höll under mekaniseringen på att komma över självförsörjningsnivån medan den andra målmedvetet producerade för marknaden. Förutsättningarna för dessa olika jordbruksstrukturer, vad beträffar införandet av en förbättrad teknik, var

givetvis olika. I vår exemplifiering av övergången från en äldre till en nyare teknik (samt dess effekter på näringen och för folket som var sysselsatta däri) utgår vi huvudsakligen från den första gruppen, från bondejordbruket.

Vad var det egentliga syftet med redskapsbytet under 1800-talet? Innan man ger något svar bör man förklara den första mekaniseringsvägen som påbörjades redan vid 1700-talets slut och avslutades vid 1800-talets mitt. Då var man främst inriktad på odlingens, markförbättringens och jordberedningens teknik. Plöjningsmetoderna stod i intressets centrum, man ville få *högre skörderesultat*. Skördarna steg och Sverige övergick från att importera till att exportera spannmål, främst havre. Under

Två epoker möts. Från sekelskiftet påbörjades ett byte från oxar till hästar framför lantbruksredskapen. Detta var en nästan lika stor händelse som övergången från djurkraft till traktorer. Bilden är tagen år 1915 i Vrångfalls by, Locknevi socken i Småland. J F:s bildinventering 1967. Foto i Nordiska museet.

den andra perioden, som närmare behandlas här, var målet ett annat: främst att *spara tid*. Därför finner vi att man nu intresserar sig mest för slåttern, skörden och tröskningen, arbetsmoment där det fanns stort utrymme för rationaliseringar i syfte att spara tid. "Under början av 1800-talet har man en ökning av skörden, som bildar grundvalen för folkökningen, under slutet av 1800-talet har man en minskning av arbetstiden i jordbruket som bildar en grundval för industrialiseringen." (Myrdal 1981, 55.) Det innebär givetvis inte att man inte strävade efter högre skördar; i synnerhet spannmålsskördar, främst vete, höjdes i samband med mekaniseringen.

Införandeprocessen och dess mekanismer har inom svensk forskning klargjorts i flera sammanhang. När det i det följande ges några valda exempel på införandet gäller det främst effekterna och inte så mycket spridningen och acceptansen. Under 1940- och 1950-talen upptecknades muntliga källor som ganska utförligt omtalar dessa olika aspekter på införandeprocessen. I Nordiska museets frågelistverksamhet var man tidigt intresserad av dessa frågor och år 1941 sände man ut en frågelista "Industriprodukternas betydelse i bygden". Frågorna var inriktade på heminredning (möbler, glas, tapeter m m) och på lantbrukets redskap och maskiner. Med hjälp av de inkomna svaren, bortåt 100-talet, från landets olika delar, kan man blottlägga vissa mönster i processen av industrivarornas införande. Minnesmaterialet belyser detaljrikt den mest aktuella tiden, 1870–80-talen. Bland de redskap som omtalas här inftar alltså järnplogar den mest dominerande platsen, åtföljd av harvar och hästräfsor, medan maskinerna domineras av tröskverk och slåttermaskiner. Ett genomgående mönster är att man lagt ned större omsorg vid anskaffandet av nyheter som hade direkt med produktionen att skaffa – just lantbruksredskap på bekostnad av bostadsinventarier.

Mekaniseringens kronologi

För att få en nödvändig överblick över de allra viktigaste momenten inom mekaniseringens historia presenteras här en förteckning över de agrara konstruktionerna tillsammans med deras skapare. (Sammanställningen är gjord efter Kuuse 1970, 45 f.)

- 1839 Amerikansk hästräfsa med svängda järntänder visades i England.
- 1841 Den första flyttbara ångröskan utställdes i Liverpool.
- 1849 Hannams ångplöjningssystem presenterades.
- 1851 Amerikanska skördemaskiner visades på världsutställningen i London. De tillverkades av Mc Cormick och Hussey.
- 1857 Experiment med slåttermaskiner i England.
- 1858 Fowler prisbelönades för sin ångplog.
- 1862 Mjölkmaskinen visades på utställning i USA.
- 1863 Hö- och halmelevator utställdes.
- 1876 W Wood utställde en självbindande skördemaskin.
- 1879 de Lavals separator prisbelönades i England.
- 1895 Mekanisk mjölkningssmaskin visades på utställning.
- 1904 Traktor driven med explosionsmotor demonstrerades.

Som komplettering till ovanstående bör tröskmaskinen/tröskverket omtalas vars principer var klara redan under 1700-talet. Påpekas bör också att förteckningen gäller uppfinningstiden medan själva spridningen och acceptandet har haft sin egen tidtabell. De svenska insatserna framgår inte av denna tabell. Dessa ligger inte främst i uppfinningen utan i förmågan att förbättra och vidareutveckla de utländska konstruktionerna dvs anpassa dem till svenska förhållanden. Att den svenska maskinindustrins insatser här inte var obetydliga, visar den mot 1800-talets slut alltmer tilltagande exporten.

Produktionens omfattning

Någon direkt översikt över mekaniseringens omfattning, varken för den här behandlade perioden i sin helhet eller för de strategiska 1870- och 1880-talen, då mekaniseringens första period genomfördes, föreligger inte. Vill man skaffa sig en samlad bild av omfattningen bör man analysera de enskilda tillverkarnas verksamhet. Det skulle föra för långt att närmare redovisa den mängd av verkstäder, bruk och fabriker som från 1800-talets mitt allt snabbare fyllde behoven av redskap och maskiner. Siffror från en av de ledande maskintillverkarna, Överums bruk, visar kanske en bild som kan anses vara allmängiltig för den explosionsartade utvecklingen med ständigt stigande siffror. Bruket har från 1860-talet alltmer inriktat sig på produktionen av redskap för jordens bearbetning. Enbart detta bruk tillverkade år 1872 bortåt 6 000 plogar. Den inhemska produktionen av redskap och maskiner täckte dock inte jordbrukets växande behov, det måste tillföras maskiner utifrån. Mot slutet av 1800-talet när den svenska tillverkningen var som störst och samtidigt hunnit bli specialiserad, minskade importbehovet och man började exportera flera alster.

Bakom exportförmågan låg den svenska maskinindustrins styrka: intensivt förbättringsarbete, hög teknisk standard, högkvalificerade arbetare och experter samt goda råvaror.

Det föreligger en sammanställning över antalet i Sverige tillverkade plogar mellan

1872–1896 från femton ledande redskaps-tillverkare (Bringéus 1962, tab 1). Summan lyder på bortåt 400 000 exemplar. De mindre tillverkarna på bruk och verkstäder samt smedjor är ej räknade, deras antal kan knappast uppskattas.

Från trä till järn

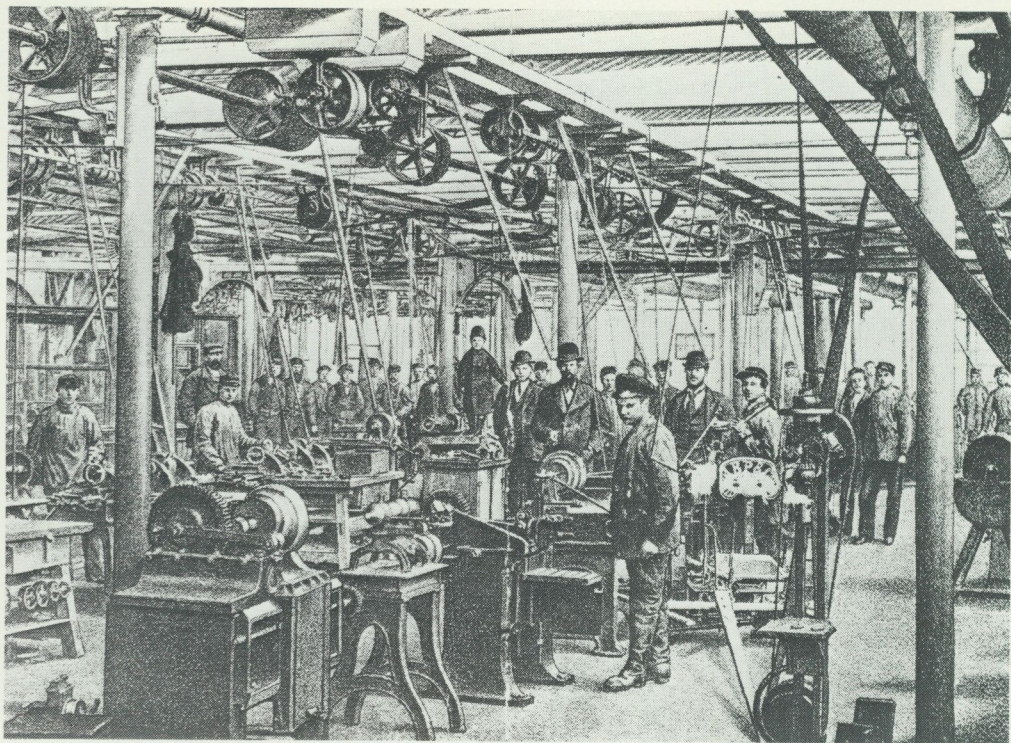
Den första etappen i den monumentala utvecklingen karaktäriseras, om man analyserar saken på mikroplanet, av ett materialbyte: övergången från trä till järn samt fabriksgjort järn i stället för det handsmidda. Under förindustriell tid då jordbrukets tekniska hjälpmedel producerades och brukades på en och samma gård var träet det dominerande materialet. Träet var lättillgängligt och enkelt att bearbeta. Övergången började med att bysmeden ersatte vissa detaljer på det hemgjorda handredskapet. Som exempel kan den sammansatta, snickrade, tunga *greden* omtalas. Dess variant av järn var en revolution i ladugården vid gödselns hantering. Likadant förhöll det sig med hötjugan vars konstruktion knappast har förändrats under århundraden. Smedens roll som en länk i utvecklingen var ganska kort. När handredskapen började massproduceras etablerade sig storhandlare i tätorter och spred effektivt fabrikkernas alster.

Vad ett enkelt förbättrat föremål kunde betyda för arbetets utförande berättas målande om från Nederluleå. Minnena är nedtecknade på 1940-talet men hänvisar till år 1876. ”Bland de allra första redskap som

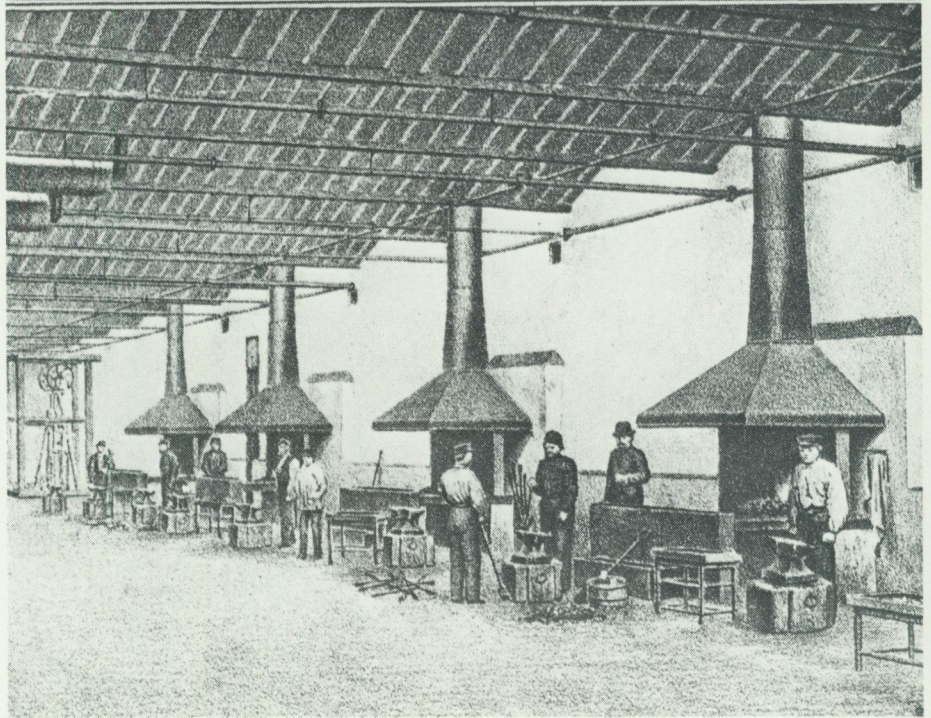
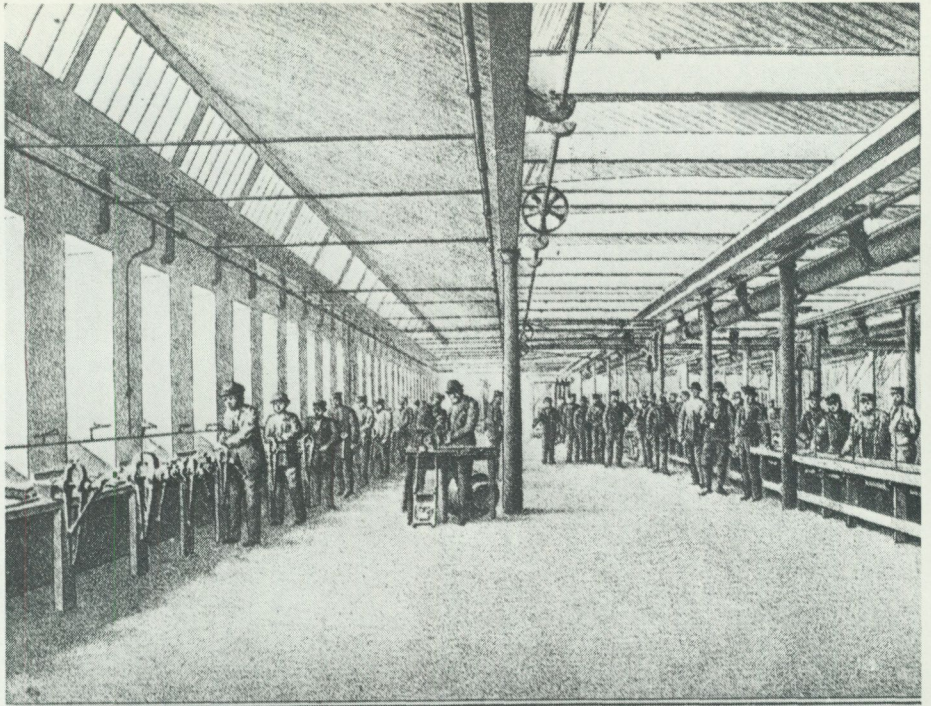
Export av jordbruksredskap och maskiner 1886–1910 i tusentals kr.

Redskap	1886	1890	1895	1900	1905	1910
Plogar, harvar m m	60	95	92	151	253	413
Skörde-, såningsmaskiner m m	83	140	46	210	400	3 691
Tröskverk m m	50	22	26	67	122	512
Rotfruktskärare m m	9	10	11	16	14	24
Separatorer m m	76	407	3 012	5 682	8 460	11 659
Spadar, liar m m	52	118	23	19	155	116
Summa	330	792	3 210	6 325	9 404	16 415

Efter Kuuse 1970, 92.

Interiörer från Palmkrantz' mekaniska verkstad i Stockholm från början av 1880-talet. Verkstaden är sysselsatt med tillverkningen av slättermaskiner. Foto Tekniska museet.

först trängde ut de hemmagjordade torde *spaden* ha varit. Nya tegar upptogs ju här med spade. Marken var sådan, med trädrötter och sten, att den hemmasmida risten och plo- gen ej kunde användas. Den hemsmida spaden var klumpig att böka med i jorden och även om man ej räknade ut, hur en spade borde tillverkas för att vara till belå- tenhet och för att hjälpa till ett gott arbets- resultat, så visste man, att den kunde göras bättre för sitt ändamål. När så de första fabriksstillverkade spadarna kom i bruk, gjorde de succé på en gång. De hemsmida spadarna förvisades till ladugårdarna och dynghögen, och de andra sattes in vid dik- esgrävning och plöjning av allahanda slag." (EU 45068.) De nära nog entusiastiska beskrivningarna talar även här om en fördubbling av arbetsresultatet med de nya enkla handredskapen.

Det skulle krävas en särskild studie för att behandla de effekter som de fabriksstill- verkade *yxorna* har medfört för det svenska skogsbrukets effektivisering under ett par årtionden på 1800-talets andra hälft. De nya *yxorna*, som kallades alltefter tillverk- ningslandet amerikayxan eller engelska *yxan*, var de gamla överlägsna. Deras genombrott kom samtidigt med den svenska skogsindustrins genombrott överhuvudta- get. Det nya verktyget hade god egg av mycket jämnare kvalitet än de hemsmida och dessutom hade de svikt som medförde en speciell arbetsteknik som var avgörande för *yxans* produktivitetsförmåga. Även om dessa *yxor* slog igenom snabbt, trots att de var mycket dyra (motsvarande flera dagslö- ner för en skogsarbetare), ansågs de vara ganska farliga innan man lärde sig deras egenskaper. Man var rädd för att *yxan* skulle "glänta" och därför var dess accepte- rande ganska åldersbetingat, främst yngre personer föredrog amerikayxan. Förutom *yxans* egenskaper vid fällningen, där de ofta trängde ut de gamla tvåmannasågar- na, var de behändiga och mycket arbets- besparande vid kvistningen.

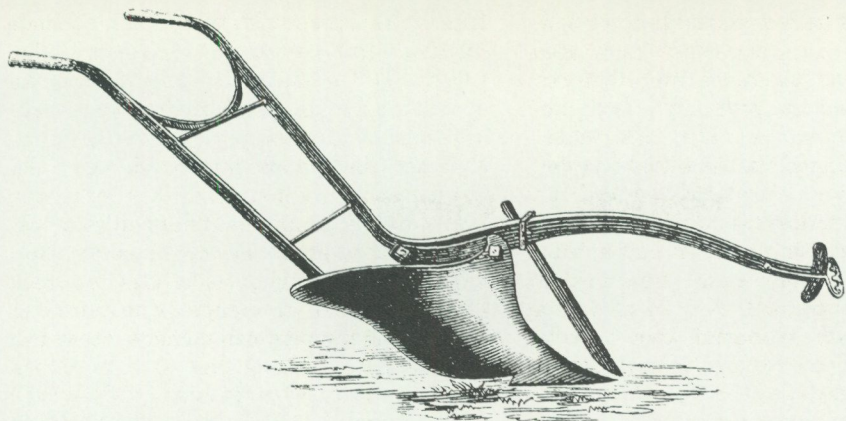
Näst intill *yxornas* betydelse kommer de massproducerade *sågarna*. Om deras infö- rande berättar utförligt en skogsarbetare

från Jokkmokkstrakten. Hans husbonde medförde 1888 den första stocksågen av den nya typen. De hade grov skog att avverka och alla var ivriga att få se det nya redska- pet i arbete. "Det var jag som fick den stora äran att tillsammans med bonden göra det första försöket, vilket utföll över förväntan bra. Vi fällde nämligen ut dubbelt så myck- et mot vad vi skulle ha gjort med *yxorna* i vanliga fall. Naturligtvis kändes det ovant i början, och det var många av de äldre som skakade på huvudet och menade, att vi nog snart skulle ledsna på sågen och återgå till *yxorna*". (Skogsarbetarminnen 1949 129 f.)

Vid utöandet av dessa nya handredskap har – förutom de vanligen omtalade kun- skapskommunikationerna – även amerika- fararna spelat en betydande roll, något som vi har många exempel på i våra minnes- samlingar. Ofta var det inte bara idéerna och erfarenheterna man tog med sig utan också själva produkten som utvandrade hemförde. Det gäller *yxor*, *grepar*, *högafflar* och *skovlar*.

Plogen

När det gäller den agrara tekniken har *plo- gen* den längsta historien bland alla jord- bruksredskap. För dess förbättring har gen- om tiderna otaliga kända och okända indi- vider med de mest skilda bakgrunder delta- git. De svenska insatserna är inte heller obetydliga. För snart 200 år sedan tillkom nya plogtyper av järn och med svängd vändskiva som ersatte vissa träkonstruk- tioner. Den svängda skivan innebar mindre jordmotstånd och därigenom var denna typ lättare att dra. Nyheten hade stor betydelse för växelbrukets införande och den totala omvandling av jordbruket som detta inne- bar. Plöjning med dessa plogar blev dock inte direkt arbetsbesparande, vinsterna är närmast att söka i svårare arbetsuppgifter: man kunde plöja upp vall, man kunde bryta orörd mark för nyodling samt ständigt öka plöjningsdjupet. Effekterna blev därigenom en ökad satsning på jordbearbetningens kvalitet vilket medförde ökade skördar per tunnland (Myrdal 1981, 48 f). Att dessa plo-

Järnplog med enkel ås från Överums bruk. Denna plog, Överums 9, var under ett halvt sekel kanske den allmännast och mest välkända bland alla plogar i Sverige. Den var helt och hållet konstruerad vid Överums bruk och passade både som vall- och åkerplog i alla typer av jord. Det berättas "att ingen dräng tar städja vid en lantgård utan med förbehåll att han får plöja med en Överums plog nr 9". Plogen prisbelönades flera gånger. Efter Överums bruks katalog 1881.

*Överums plog i arbete förspänd med tre hästar, 1928. Öland, Ås socken.
Foto i Nordiska museet.*

gar hade betydligt längre livslängd var givetvis viktigt. De konstruktioner som skapas successivt under 1800-talet innebär också arbetsbesparing: man behövde mindre folk vid plöjningen.

Förbättrade plogar av den tidiga typen tillverkades i flera tiotal bruk och verkstäder innan den egentliga mekaniseringen av jordbruket kom igång.

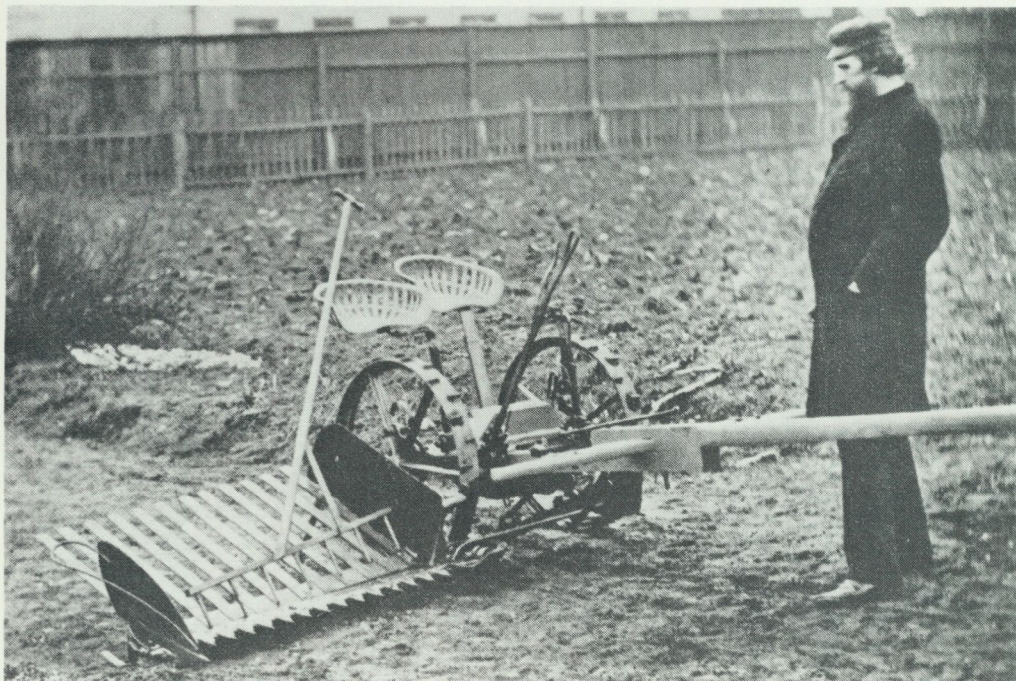
Slåttermaskinen

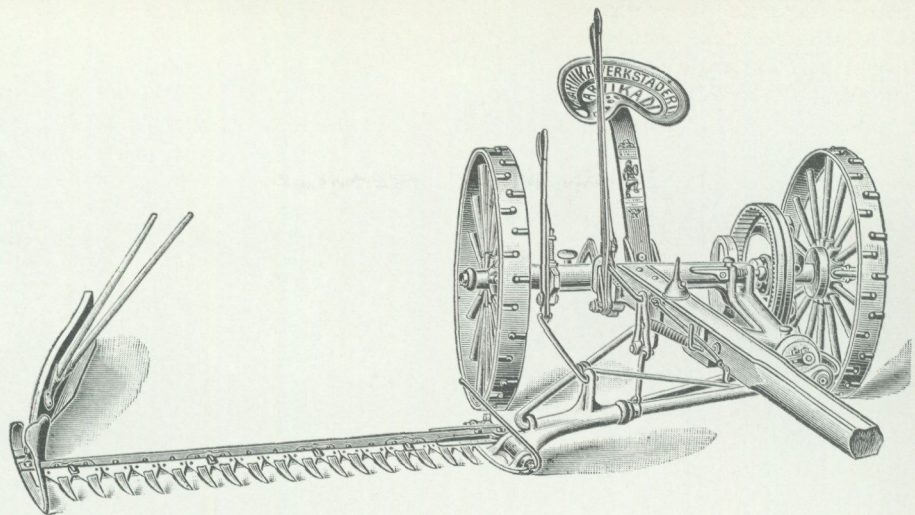
I motsats till plogen har slåttermaskinens införande i Sverige från 1860-talet till sekelskiftet genast betytt en radikal arbetsbesparing, vilket också var maskinens huvudsyfte. Hur många slåttermaskiner som kom i bruk under den angivna tiden går knappast att uppskatta. Även om inte intensiteten av dess bruk kan anges går det att belysa själva utvecklingen illustrerad med tillverkningsciffror från Arvikas me-

kaniska verkstad. Färdigställda maskiner: 1893 – 40, 1894 – 500, 1902 – 3 500, 1907 – 6 600, 1913 – 10 000. Arvikas mekaniska verkstad hade specialiserat sig på tillverkning av slåttermaskiner och bland dem var Herkules det ledande märket. (Kuuse 1970, 96.)

Maskinens bakgrund är att söka i det stora, flera hundra om inte tusen år gamla intresset för mekaniska skörderedskap med inriktning på stråsådens avmejnig. Först sedan knivstångsmekanismen nått en viss grad av fulländning kunde man tänka sig att använda maskinerna för höskörd. Genom sin enkla konstruktion var den inte bara billigare och mera lättåtkomlig utan även mindre ömtålig och mera allsidigt användbar. På många smågårdar blev slåttermaskinen den enda "skördemaskinen". Slåttermaskinen medförde att en av de största arbetstopparna i lantbruket kapades: arbetstiden för själva avsläendet av

Helge Palmkrantz framför den av honom år 1874 konstruerade skördemaskinen vid Norra Tullportgatan. Tekniska museet arkiv.

Slättermaskinen "Viking" från Arvikas mekaniska verkstad. Efter Meddelanden från statens redskapsprovningar 1906.

Slättermaskinen "Sveriges Champion" efter förebild av konstruktioner vid Championverken i Springfield, USA. Till maskinen användes förstklassigt svenskt material med undantag av knivbladen som importerades från USA. Även denna slättermaskin fick stor spridning i Sverige. Efter Överums bruks katalog 1881.

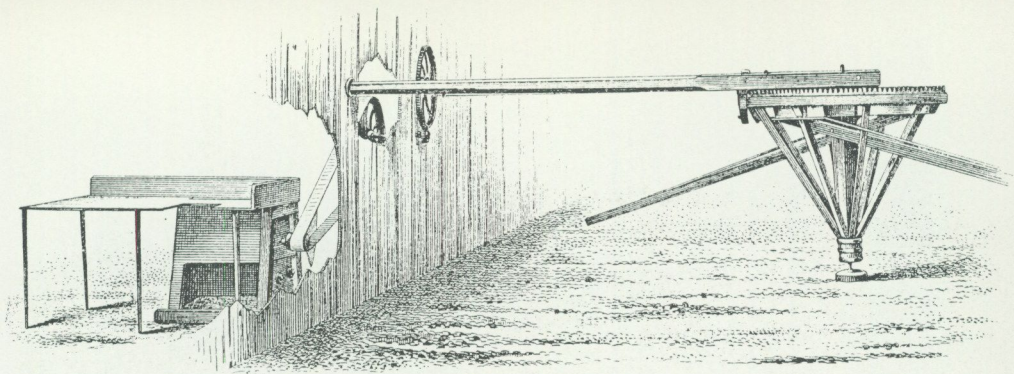
Självbindare dragen av traktor från år 1927. Ottenby gård, Öland. Foto i Nordiska museet.

höet sjönk till en tiondel jämfört med höets avverkning med lie. Denna omständighet för Sveriges del, med avseende på höets betydelse inom djurhållningen med stallfodring större delen av året, var utomordentligt viktigt. Slätterarbetet innebar förr en koncentration av allt tillgängligt folk i alla åldrar av båda könen. Ännu idag finner man motsvarighet till detta inom familjejordbruket trots allsidig mekanisering. Acceptansen när det gäller slättermaskinen var också bland de smidigaste bortsett från experimentstadiet. Vad man oftast klagade på var maskinens påfrestning på dragdjuren. Denna maskin blev också något av en symbol i tideräkningen genom att man på många håll talade om "före" och "efter" införandet av den.

Att slättermaskinen var arbetsbesparande framgick redan under initiativskedet. Från Lidens socken (Medelpad) berättas år 1876 att 6 tävlingsglada pojkar försökte slå ikapp med traktens första slättermaskin "men de gick allt bet så duktiga de var" (EU 35248). En grundförutsättning för slättermaskinens införande var att man hade rensat sina åkrar från sten.

Det föreligger en utförlig analys av slättermaskinens införande i Böle by, Skultuna socken (Västmanland) från 1880-talet (Berg-Myrdal). Slättermaskinen inköptes där av en bonde år 1888 och genom utförliga uppgifter i dagboksform får man veta en del om maskinens konsekvenser i jämförelse med den tidigare praxisen då man slog hö med lie. Den främsta effekten var givetvis arbetsbesparingen vid själva avskärningen av höet men samtidigt skedde det en markant ökning av höskördens storlek. Slättermaskinen avlägsnade en flaskhals i arbetsprocessen genom att den förkortade den tid som utnyttjades till slättern. En ytterligare konsekvens var att man ändrade arbetsfördelningen vid detta arbete.

En punktbelysning från ett annat håll, Nederluleå, visar att man införskaffade maskinen där först år 1890 av kringresande agenter. När maskinens effektivitet blev känd inköptes flera exemplar hos järnhandlarna i Luleå. De första krånglade ofta, berättades det, kanske mest beroende på ägarnas ovana att för sent upptäcka och i tid avhjälpa bristerna. Att slipa lie var bönderna vana vid, men när slättermaskiner-

Tröskverk med stående vandring tillverkat vid Överums bruk. Överums bruks katalog 1881.

nas knivar skulle slipas, skedde detta i början helt otillfredsställande. En ny slipteknik måste inövas.

Tröskverk och tröskmaskiner

Tröskning av säd – varigenom korn eller frö frigöres från ax – var inom det förindu-

striella lantbruket förmodligen det mest betungande arbetet och utfördes i regel för hand med hjälp av slagor. Även tröskverkets historia är lång och redan i början av 1800-talet kom det sporadiskt i bruk. Först hade man stifttröskverk som drevs med hästvandring och från 1860-talet ångtröska. De metoder som var vanliga före

Tröskverk med ångmaskin från Munktelles verkstäder i Eskilstuna. Annonns från omkring 1880. Foto i Nordiska museet.

Trösklag från omkring 1914. Kivsta by, Kila socken, Värmland. Foto i Nordiska museet.

tröskverkets tid varierade, men alla hade det gemensamt att de arbetade mycket långsamt, och därmed utgjorde tröskningen en av lantbrukets omtalade flaskhalsar. Tröskverket fick, trots att det fanns långt tidigare, sitt egentliga genombrott först under andra hälften av 1800-talet. Den främsta orsaken till denna fördröjning var att maskinen var mycket dyr. Dess utbredning var dessutom förknippad med speciella problem. Yrkesskickliga tröskverksbyggare gynnade tröskverkets spridning medan tillgången på billig arbetskraft i form av kringvandrande tröskarbetare och omständigheten att man på vissa ställen behövde långhalm för taktäckning (som endast kan erhållas genom handtröskning) verkade hämmande. För att sköta de olika arbetsmomenten vid tröskverket behövdes till en början ett stort antal personer. Dessa mo-

ment mekaniserades dock undan för undan. Tröskverket ledde till en ganska kraftig arbetsbesparing och medförde att tröskningen, i stället för att pågå slitsamt och monotont under flera höst- och vintermånader, kunde koncentreras till några få dagar. Arbetstiden för tröskning och rensning uppges på 1700-talet ha varit ca 4 dagsverken per tunnland, i början av 1800-talet 4½ dagsverken, i slutet av 1800-talet 1½–3½ dagsverken för att mot 1920-talet minska ytterligare till ½ dagsverke eller mindre. (Myrdal 1981 51 f.)

På de flesta håll i landet lade tröskverket grunden till privat företagsamhet. Enskilda, kapitalstarka bönder skaffade sig trösk-

Alfa-Lavals separator. Affisch från 1900-talets början. Foto i Nordiska museet.

ALFA-LAVAL

verk, anställde flera tröskkarlar och arbetade för flera byar. Utvecklingen fortsatte i samma spår i och med ångtröskverkens introducering. Man kan utan överdrift påstå att maskinell tröskning skapade helt nya förutsättningar för vinterhalvårets arbetsprogram på gårdarna. Folk fick då mer tid som kunde läggas ned på nya näringar.

Separatorm

Vi har konstaterat att djurhållningen inklusive mjölkhanteringen var ett område som i mindre utsträckning än det egentliga jordbruket berördes av förändringar när mekaniseringen satte igång. Den svenska mjölkhushållningen var långt in på 1800-talet föga utvecklad och saknade egentlig betydelse utanför den egna gårdens värld. Orsakerna därtill låg dels i avsaknaden av tekniska hjälpmedel och dels i bristande kännedom om de kemiska processerna i samband med mjölkens tillvaratagande och förädling. Ett av de viktigaste problemen var utvinning av grädd ur mjölken. Den slutliga lösningen fick man – efter flera viktiga förebilder – år 1878 – i Gustaf de Laval's konstruktion av separatorm. Samtidigt bildades AB Separator som snabbt skulle komma att erövra världen. Under åren 1878–1909 såldes ca 700 000 exemplar varav 600 000 gick på export. Uppfinningen och dess senare förbättring kom vid den mest lämpliga tidpunkten. På 1800-talet började USA exportera stora mängder billig spannmål som fick hemmamarknaden i gungning. Modernäringen svarade på utmaningen genom att snabbt sätta in nya resurser i kreatursskötseln med mjölkhushållningens uppräckning som följd. Separatorm intog en nyckelposition i denna satsning. Det dröjde visserligen ett drygt årtionde till de första andelsmejeriernas tillkomst. Dessa ersatte då många av de små tidiga uppköpsmejerierna, men trots det gick utvecklingen inte att hejda. I flera svenska landskap blev därför nötkreatursskötseln näst spannmålsproduktionen den viktigaste näringen.

AB Separators omsättning och arbetarantal.

	Omsättning (tusen kr)	Arbetar- antal
1883	261	61
1885	400	196
1890	1 573	337
1895	3 968	400
1900	7 054	981
1907	8 772	1 326

Efter Kuuse 1970, 97.

Mekaniseringens sociala följder

De hittills omtalade effekterna av mekaniseringen berörde mest arbetstekniken och tidsbesparingsaspekten. Det är också givet att den förbättrade tekniken resulterade i produktionsökning. Men hur berördes jordbrukets eget folk av nyheterna?

Främst borde naturligtvis nyheternas påverkan på det mänskliga arbetet omtalas. Bättre redskap och maskiner sparade på muskelkraft, ansträngande arbetsmoment underlättades eller försvann. Detta är dock svårt att registrera och redovisa.

Genom att de massproducerade redskapen och maskinerna var dyra, inte sällan oåtkomliga för småbrukare utan också för medelstora jordbruk, kunde man inte förse sitt lantbruk med de önskade, redan av flera utprovade nyheterna. För att avhjälpa detta utvecklades allmänt ett *lånesystem* mellan olika kategorier av bönder. Man lånade från varandra samtliga typer av de ovan behandlade redskapen och maskinerna. Lånesystemet ingick i det nätverk av sociala kontakter som under 1800-talet alltjämt karaktäriserar landsbygden. Man lånade redskap av den bonde som var först med något förvärv eller från rikare bönder eller också från herrgårdarna.

Vida större betydelse än lånesystemet hade *sambruket*. När ett inköp omsider kom till stånd, hände det ofta att man gjorde det gemensamt med sin granne. Det finns olika typer av uppgifter om detta system, men bouppteckningarna visar tydligt att bruket har varit allmänt känt. Det

förekom att flera bönder tillsammans ägde en enda plog av den nya typen. En Överumplog av det kända märket nr 9 ägdes gemensamt av inte mindre än fyra bönder i Alghults socken (Småland).

De vanligaste formerna för dessa informella arbets- och samägogrupper praktiserades under en tid då maskinkulturen redan var känd och prövad av de flesta, men samtidigt saknades medlen för införskaffandet. Vissa byar t ex i Dalarna var kring sekelskiftet indelade i en mängd varandra överlappande, informella arbetsgrupper, som i viss mån var föränderliga. Detta var en direkt följd av införandet av nya maskiner. I viss mån ersatte dessa sammanslutningar det tidigare byalagets samarbetsformer. Mest framträdde detta ekonomiska samarbete vid tröskning i tröskverkslag. Det var under 1800-talets andra hälft realistiskt att varje gård skulle ha ett eget tröskverk. På Martallsslätten i sydvästra Uppland var formerna för samägandet varierande. Vanligast var dock bolagsbildningen med olika gårdar som delägare. Man kunde vänta sig att bildningen av bolag hade byn som utgångspunkt. Men så var det inte utan man finner i stället släkten som bolagsbildande enhet. Ett sådant släktbolag gick sedan i arv. (Andersson 1972.)

Liknande var förhållandena i en Leksandsby, Laknäs, som ingående har blivit undersökt just i avseende på lagbildningar. Där visade det sig att 1800-talets täta nätverk av spontan byteshjälp mellan grannar förbytts i ett fastare samarbete, ofta grundat på släktskap. Samhörigheten mellan gårdarna minskade av flera skäl. I de nya formerna sökte man sin arbetspartner långt utanför byn. "Det fastare samarbetsmönstret berodde också på att den mänskliga arbetskraften delvis ersatts av redskap och maskiner, som bara fanns på vissa gårdar, och därför gav dessa en markerad ställning." (Lindahl 1971, 89.) Man hade i allmänhet anskaffat de redskap och maskiner som var kända och prismässigt anpassade för ens resurser. Mera avancerad utrustning förvärvades av ett fåtal välbärgade

bönder. Dessa utgjorde därför en jordbrukarelit kring vilken jordbrukssamhället tog ny gestalt utan hinder av bygränserna.

Arbets seder

I det förindustriella agrarsamhällets arbetsliv ingick arbetssederna, gillena, som en integrerad del av systemet. Även om skiftena långt före mekaniseringen – i och med bykollektivets upplösning – ryckt undan basen för vissa manifestationer, förekom sådana på de flesta håll i landet under hela 1800-talet och utgjorde ett viktigt drag i den sociala tillvaron. Arbetsgillena var naturhushållningens betalningsform för all slags hjälp och en manifestation av den inbördes solidariteten. Man byggde upp diverse arbetslag kring vän- och grannkretsen med åtföljande seder bestående mest av traktering men även dans och annat nöje. Då de tunga arbetsmomenten mekaniserades på fältet och gården, minskades behovet av inbördes hjälp – vilket ju var maskinernas direkta syfte.

Samhörigheten, som den skildrades ovan, minskade mellan grannarna för att ersättas av andra ekonomiska intressen utanför lokalsamhället. Slätterarbetets tidigare högtidskaraktär (på grund av deltagandet från flera hushåll) punkterades t ex med införandet av slättermaskinen. Slitet försvann med maskinkraft men den tog även med sig de positiva psykologiska effekter som samvaro och gemenskap innebär. (Löfgren 1973.)

Arbetet med den gamla hjulplogen i Halland under 1800-talet krävde att bönderna hjälpte varandra med dragare och arbetskraft vilket åtföljdes av fest med flera traditionella drag. Detta "plöjgille" verkade tom hämmande på avläggandet av de gamla redskapen och hindrade anskaffandet av nya. (Bringeus 1962, 74.)

Mekaniseringen i totalperspektiv

Mekaniseringen av jordbruket under 1800-talets andra hälft var en integrerad del av

Slättergillen. Gotland. Foto M Klintberg 1914.

industrialiseringsprocessen överhuvudtaget och därför kan de effekter, som de nya redskapen och maskinerna medförde, inte ses isolerade, frikopplade från andra skeenden som präglar denna tid. Den miljon nya konsumenter som tillkom under 1800-talet kunde födas av landets egna produkter. Denna krävande uppgift kunde jordbruket klara endast med hjälp av modern teknik. Skördevolymen gick upp successivt och animalieproduktionen tredubblades samtidigt som jordbrukets lönsamhet och konkurrensförmåga stärktes. Den viktigaste följden av omvandlingen inom jordbruket, där mekanisering var honnörsord, var att denna produktionsökning skedde medan jordbrukets befolkning minskade. Mest var det jordbrukets underklasser som minskade, medan den egentliga bondeklassen behöll sin numerära stabilitet. År 1860 var drygt 2/3 av Sveriges befolkning sysselsatt inom

jordbruket och till 1910 sjönk andelen till hälften av den totala befolkningen. Genom att frångå det tidigare mångsyssleriet blev denna jordbruksbefolkning för första gången egentliga jordbrukare. Odlingsystemet förändrades radikalt under mekaniseringen. Sädesodlingen blev alltmer dominerande och jordbruket kunde specialisera sig på *en gren* genom att bryta sig igenom självförsörjningens gränser och producera för marknaden. Detta innebar också att en del traditionella produkter försvann (lin, hampa, rotfrukter – inom djurskötseln får och getter).

Genom införandet av den förbättrade tekniken lösgjordes landsbygdens arbetskraft i oanad utsträckning. Av denna kom en del till industrin medan emigrationen tog hand om de mängder som blev över. Därmed uppstod en länkning mellan den agrara mekaniseringen och emigrationen.

Sveriges export av jordbruksprodukter 1871–1910 i milj rd/kr.

År	Lev djur	Matvaror av djur	Spannmål varav smör	Summa	Total export	
	1	2				3
1871	4,3	4,9	4,4	40,6	49,8	161,0
1880	7,0	11,8	10,5	41,5	60,3	236,7
1890	9,9	48,5	27,8	8,6	67,0	304,6
1900	1,4	41,7	36,8	2,1	45,2	391,3
1910	9,5	60,5	44,2	1,1	71,1	592,9

Efter Kuuse, 1970, 11.

Mot slutet av mekaniseringsprocessen knöts lantbruket allt tätare till industrisamhället genom att jordbrukets produkter svarade för tillkomsten av olika livsmedelsindustrigrenar – kvarnar, mejerier, slakterier, sockerbruk.

Källor

Otryckta

- Nordiska museet. EU – Etnologiska undersökningen.
 Berg, J. – Myrdal, Janken, Svenska bondedagböcker, i: Saga och sed. 1981.
 Peterson, G., Jordbruksredskap under 1800-talet i Memmings och Bråbo härader. (Stockholms universitet. Ekonomisk-historiska institutionen. Seminarieuppsats 1974.)

Tryckta

- Andersson, I., Slättbygd i omvandling. 1972.
 Bringéus, N.-A., Järnplogen som innovation. 1962.
 Carlsson, S., Bonden och industrialismen, i: Carlsson, S., Bonden i svensk historia. III. 1956.
 Eskeröd, A., Jordskiftena och jordbrukets ut-

veckling 1809–1914, i: Carlsson, S., Bonden i svensk historia. III. 1956.

- Eskeröd, A., Jordbruk under femtusén år. Redskapen och maskinerna. 1973.
 Jansson, E. A., Överums bruk 1654–1954. 1955.
 Juhlin-Dannfeldt, H., Lantbruket i Norden. 1926.
 Kuuse, J., Från redskap till maskiner. Mekaniserings-spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910. 1970.
 Lindahl, U., Jordbruket, i: Leksands sockenbeskrivning... 4. En svensk by. Sex etnologiska studier i Leksandsbyn Laknäs. 1971.
 Löfgren, O., Arbetsgillen bland skånska bönder, i: Skånes hembygdsförbunds årsbok 1973.
 Myrdal, Janken. Betingsläror och arbetsgång i lantbruket, i: Rig 1981.
 Nilsson, N., Jordbruksmaskiner, i: Kulturen 1978.
 Sporrang, U., Jordbruk och landskapsbild. 1972.
 Svenskt liv och arbete. 9. Rehnberg, M. (Utg.) Skogsarbetarminnen. 1949–50.
 Svensson, S., Från gammalt till nytt... 1977.
 Utterström, G., Jordbrukets arbetare... I-II. 1957.
 Valen-Sendstad, F., Norske landbruksredskaper 1800–1850-årene. 1964.

Summary

The early mechanization of agriculture

Up to the mid-19th century the Swedish farmers made their agricultural implements themselves. Serial production of implements had already started at the beginning of the century but was on an extremely small scale. The same may be said of the technical improvements to imple-

ments before the middle of the century; they were piecemeal, without great consequence for Swedish agriculture as a whole.

There were several factors underlying the mechanization of agriculture. The enclosures were not only the basis for better agricultural

methods but also a condition for putting new life into the primary industries. Equally important factors were waste-land reclamation, soil improvement and drainage. Another prerequisite was the capital which farmers could acquire through loans from the incipient banking system. Agricultural mechanization was thus not only a technical process but also a step in a structural transformation of the economy.

In the first wave of agricultural mechanization starting at the beginning of the 19th century the principal emphasis was on methods of cultivation, soil improvement and working of the soil, and the goal was then to increase the harvests. The second period of mechanization dealt with in this paper had another purpose: principally, through improved technique, to save time. Some selected examples are given of certain innovations (iron plough, mowing machine, thresher, separator) to show the consequences which they brought. It is not principally the spread and the acceptance that are the central themes of the paper, but the direct and indirect consequences of mechanization. The innovations affected chiefly

human labour; better implements and machines saved muscle power, heavy work was eased or disappeared. Among the social consequences of mechanization the chief were co-ownership and joint use of implements and machines. In different parts of the country a new form of collaboration was created, often based on kinship, which superseded an earlier network of spontaneous neighbourly cooperation. The mechanization of agriculture in the second half of the 19th century was an integrated part of the industrialization process. Supported by a new and improved technique agriculture was able to feed a million new consumers. This occurred concurrently with a reduction of the agricultural population. Of the redundant rural population some went to the new industries, while emigration took charge of the large number of left-overs. By abandoning the earlier multiplicity of occupations the agricultural population became for the first time farmers proper. They also started increasingly to specialize in a particular branch of agriculture and thus to break through the boundaries of self-subsistence and to produce for the market.

Bagare, brödbodar och näringsfrihet

Jonas Berg

Genomförandet av näringsfriheten vid 1800-talets mitt och de föregående strävandena för en liberaliserad handelslagstiftning och mot den tvångströja för hantverket som skråväsendet utgjorde är ett av de intressantaste undersökningsteman man kan tänka sig. Trots detta finns märkvärdigt lite gjort i fråga om forskning och publicering på detta område, i varje fall från etnologiska utgångspunkter. Till en del beror väl detta på att vår vetenskap i sin begynnelse kom att så starkt koncentrera sig på landsbygdskulturen. Visst blev skråväsendet föremål för forskning, men vad man då undersökte var mera dess rötter än dess i riksdagsbeslut stadfästa undergång. Inte heller intresserade man sig för de nya former hantverken kom att arbeta i och de nya former för samarbete mellan hantverkare som ersatte de gamla. Dock insamlades av Artur Hazelius och andra ett stort antal av de gamla skrånas föremål och arkivalier, och dessa utgör idag ett viktigt källmaterial för alla slags studier om hantverk och hantverkare.

Enligt min mening vore det värdefullt att studera en mängd av de förändringar som inträdde under 1800-talets början och mitt, inom hantverket genom skråväsendets upphörande, inom handeln i och med upphävandet av handelssepareringen. Denna innebar ju en strikt uppdelning av varorna på olika grupper av handlande, och i fråga om försörjningen med varor av olika slag, icke minst dagligvaror.

Det primära syftet skall då inte i första hand vara att ta fram statistik på förekomsten av eller bristen på olika yrkesutö-

vare i olika miljöer, utan snarare att försöka klarlägga var den enskilde konsumenten kunde handla olika varor, vilka olika varor som såldes av samma köpman, hur hantverkarna saluförde sina produkter, var man i städerna köpte olika lantmannaprodukter, eller kanske snarare var man officiellt fick köpa dem.

Detta låter som ett forskningsprogram, och är det väl också. Av allt detta kan ju bara någon liten detalj behandlas i en uppsats om något dussintal sidor i en årsbok, och jag har då valt att låta min exempel-samling handla om brödförsörjning, mest därför att jag sedan några år samlat på uppgifter om bagare. Jag har emellertid här velat utveckla dessa tankar, då jag anser att detta är viktiga frågeställningar för historiker, kulturhistoriker och etnologer och då hela detta kunskapsområde är mycket litet känt och behandlat.

Strävanden mot näringsfrihet

All näringslagstiftning har en tendens att vara eller bli suddig. Det är på detta fält svårt att förutse de långtgående konsekvenserna av till synes obetydliga förändringar eller undantag. Så är det idag och så var det förr i tiden. Därför är det viktigt att försöka konstatera hur sådana ting fungerade ute i levande livet och att inte nöja sig bara med hur förordningarna föreskrev att det skulle gå till.

Näringsfrihet fanns det förespråkare för redan på 1700-talet, skråväsendet och handelstvänet upplevdes av många som hinder för en utveckling. Trots detta skedde i

vårt land inte något genombrott förrän 1846. Detta berodde på motstånd från två håll, dels från borgarståndet, som såg sina privilegier hotade, dels från den i dessa stycken oerhört konservative konungen, Karl XIV Johan. Saken var uppe till behandling vid flera riksdagar och flera utredningar tillsattes, men ingen förändring blev av. I fråga om särfrågor skedde dock vissa reformer. Så beslöts 1820 att jakten på bönhasar och andra fuskare inte längre skulle få förekomma och 1821 beslöt kommerskollegium att fabrikerne hädanefter skulle få fritt tävla med skråämbetena.

För landsbygdens del betydde näringsfriheten, när den väl kom 1846, i huvudsak två saker. Genom att det blev tillåtet att anlägga handelsbodas på landet, under förutsättning att det var tre mil till närmaste stad, kom avlägsna bygder i närmare kontakt med penninghushållning och de tidigare så viktiga marknadernas betydelse kom på sikt att minska. Det tidigare systemet med av sockenstämman antagna hantverkare inom de tillåtna yrkena, i första hand skomakare och skräddare, upplöstes i och med att i princip vilken hantverkare som helst fick ha sin verkstad på landet. För kyrkbyars utveckling till tätorter och inom kort för utvecklingen av de nya stationssamhällena var de nya näringsfrihetstendenserna naturligtvis av stor betydelse, men i övrigt kan man säga att skillnaden på många håll inte blev så stor på landsbygden.

För städernas borgerskap var de nya förordningarna på ett helt annat sätt genomgripande. Handeln med olika varor var inte längre privilegierad och rätten att etablera sig som handlande blev öppen för alla. Hantverkarnas skrän upphörde att existera och kalmartidningen Barometern skrev att reformen var den viktigaste i Sverige sedan Gustav Vasas dagar och att dess följder icke var mycket mindre viktiga än reformationens. Detta är naturligtvis en oerhörd överdrift, men den visar hur allvarligt samtiden betraktade denna fråga.

Skråväsendets upphörande

Åren 1846 och 1864 brukar framhävas som de år näringsfriheten infördes i vårt land. 1846 utfärdades en *Fabriks- och Hantverksförordning* som trädde i kraft den 1 juli 1847 och gällde intill 1864 då den ersattes med en *Näringsfrihetsförordning*.

Den förra föreskrev att "Nuvarande skråämbeten upphöra. I stället skola i stad de idkare av hantverk, ävensom av bryggeri, bageri- och slakterihanteringar, som . . . äro underkastade borgerliga utskylder, utgöra en hantverksförening, som samfällt eller genom fullmäktige, dem idkarna bland sig utse, äger att för befrämjande av hantverkeriernas förkovran besörja de för dessa gemensamma angelägenheterna." De föreningar som nu tillkom i bortemot ett 90-tal av de svenska städerna kunde på olika sätt verka för yrkenas förkovran, men i juridiskt avseende hade de bara tre definierade uppgifter. De skulle vara remissinstans för magistraten i fråga om utfärdande av mästarbrev och beviljande av burskap för hantverksmästare, de skulle utfärda gesällbrev och de skulle förvalta vissa hjälpfonder. I några av de större städerna fanns redan tidigare föreningar av likartad karaktär som 1847 kunde förändras så att de fyllde förordningens krav, så i Gävle från 1757, i Norrköping från 1790 och i Malmö från 1826.

Genom bestämmelserna i 1864 års näringsfrihetsförordning berövades dessa föreningar sin obligatoriska karaktär och sina legala uppgifter. Organisationssträvandena sökte sig nya vägar och åtskilliga av 1847 års föreningar nedlades. Drygt ett 20-tal av föreningarna fanns fortfarande 1947 och många av dessa utgav då värdefulla jubileumspublikationer.

Hantverksföreningarnas uppgifter

Hantverksföreningarna hade tre legala uppgifter enligt förordningen. De skulle yttra sig över ansökningar om mästarbrev och burskap till magistraten, som sedan fattade beslut, de skulle utfärda gesällbrev och de skulle utdela understöd till behövan-

De anställda vid ett av gamla stans finbagerier, uppställda för fotografering någon gång vid sekelskiftet. Bageriet var beläget vid Skomakaregatan 9. Okänd fotograf. Foto i Nordiska museet.

de äldre och änkor ur de fonder som förut-sattes tillkomma. Den sista funktionen saknar intresse i detta sammanhang.

I Lund kom föreningen att under perioden (1847–1864) tillstyrka mästerskap för sammanlagt 124 mästare inom 31 olika yrken. Sex yrken var representerade med mer än fem nya mästare, nämligen skomakare (27 stycken), smed (17), skräddare (11), snickare (7), målare (6) och sadelmakare (6).

Föreningen svarade för utfärdandet av gesällbrev. I snitt utfärdades de första åren omkring 75 per år, men denna siffra stiger på 1850-talet till omkring 105 för att på 1860- och 1870-talen ligga omkring 170. Under 80-talet sjunker antalet ned till en nivå långt under utgångsvärdet. Av detta

kan utläsas att 1864 års förordning inte påverkade utfärdandet av gesällbrev, men också att gesälltiteln från omkring 1890 förlorat det mesta av sin betydelse.

Vill man sedan se inom vilka yrken de flesta gesällerna utskolades vid seklets mitt kan de yrken som regelmässigt har ett snitt över 5 per år uppräknas: smeder, alltid flest, i årligt snitt 18, skomakare, skräddare, murare, snickare, timmermän. Målare och sadelmakare når inte riktigt upp till snittet 5, men nästan. Under perioden tillhörde 80 % av dem som fick gesällbrev de åtta nämnda yrkena. De återstående 17 yrken som är representerade delar på de resterande 20 %. De åtta yrkena är i stort de vi kunde vänta oss: de tre klassiska – även på landsbygden i viss utsträckning tillättna

– smed, skomakare och skraddare; två byggnadshantverk, nämligen murare och timmerman, samt två inredningshantverk, snickare och målare. Det enda som förväran något är det åttonde hantverket, sadelmakarens. Det mönster som Lund uppvisar återkommer med mindre variationer i andra städer. Ett mindre antal folkrika hantverk dominerar kraftigt över ett större antal folkfattiga.

Försörjningsproblemet

Varje större stad innebar förr i tiden, före de moderna kommunikationernas utveckling, stora problem avseende försörjningen av den stora anhopningen av människor med "ätandes varor". Olika tider har försökt att lösa problemen på olika sätt, men en viktig faktor kan påpekas generellt. Det var viktigt för en stad att ha goda kommunikationer för stadens egen skull, för att det skulle vara möjligt att erhålla en stabil tillförsel av nödvändiga dagligvaror.

Här i vårt land har vi ju inte haft så många verkligt stora städer, egentligen kan väl bara Stockholm och Göteborg räknas som sådana.

Två olika system för försörjningen kan urskiljas. Det ena byggs upp genom privilegieringar och förbudslagstiftning på 1600-talet och stabiliseras under 1700-talet – vi kallar det skråsystemet. Det andra systemet avlöser det förra under 1800-talet, först genom en sakta förändring och sedan genom ändrad lagstiftning vid seklets mitt. Samtidigt kommer först ångbåtarna på 1820-talet och sedan järnvägarna på 1850-talet, vilket väsentligt ökade säkerheten av leveranser oavsett system.

Vill vi skaffa oss ökad kunskap om dessa båda försörjningssystem och om stadens sätt att fungera i dessa sammanhang erbjuder 1800-talets första hälft, speglad mot förhållandena under seklets senare del, rika möjligheter. Det finns gott om material av många olika slag, men området är i stor utsträckning ännu openetrerat.

Stockholmsbagare under 1700-talet

Vid 1700-talets mitt var bagarna i Stockholm berättigade att försälja sin produktion i hemboden, dvs i direkt anslutning till själva bagerilokalen, och på två andra försäljningsställen. Dessa låg spridda över staden för att ge invånarna lätt tillgång till färskvaran bröd. Bagarna var skyldiga att hålla utbudet i nivå med efterfrågan. Där emot förelåg förbud mot försäljning på krogar, i hökarbodar eller genom kringvandrande försäljare (t ex av 1720). Att inte fler försäljningsställen än tre tilläts bottnade i en omtanke om de små bageriernas konkurrensförmåga.

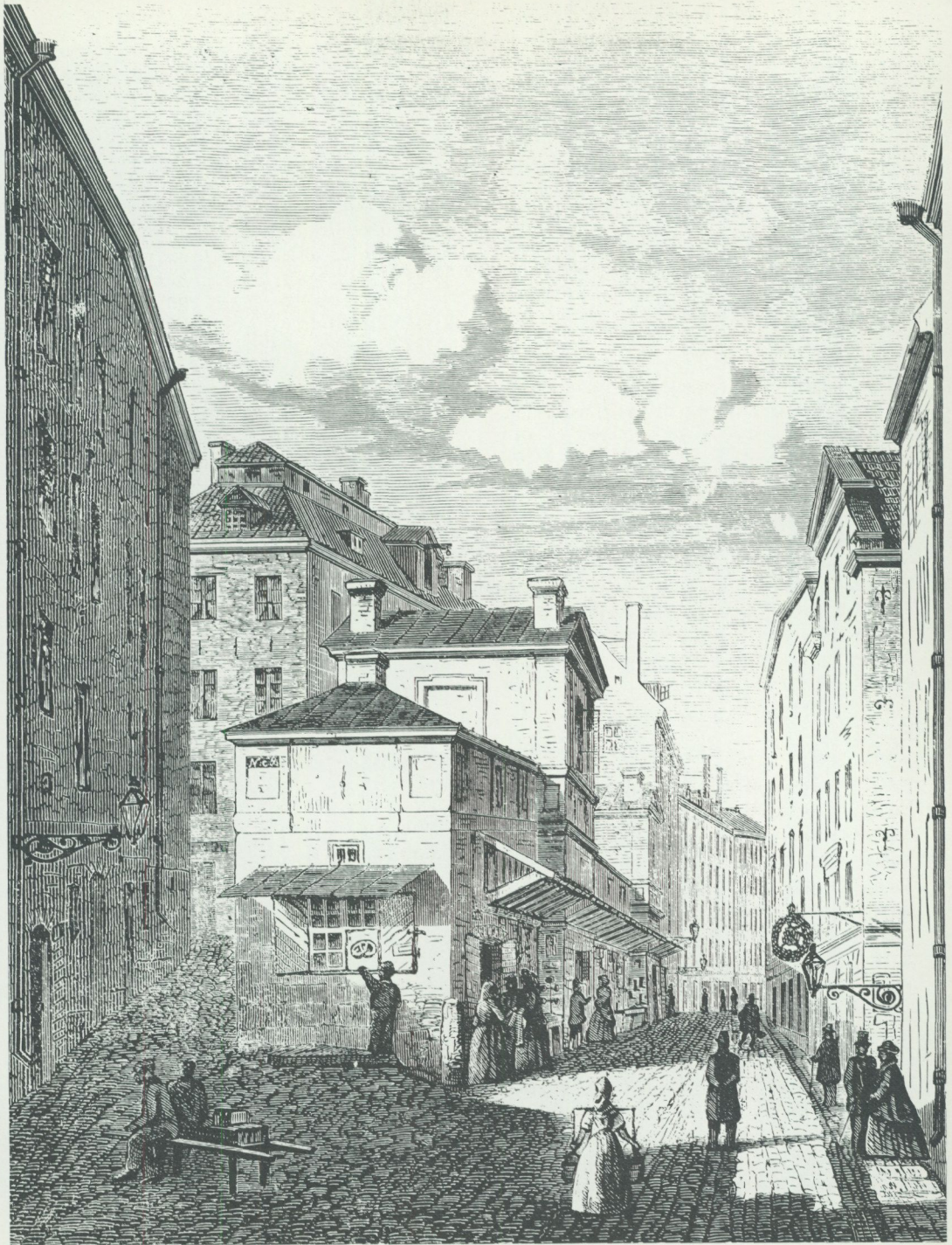
Bagaryrket tillhörde de hantverk som redan tidigt utmärker sig för ett ganska stort antal anställda och hög skatteförmåga hos mästarna/ägarna. I den stora personalen ingår också relativt många kvinnor, vilket sammanhänger med metoderna för försäljning. 1740 var bagarna i Stockholm 36 (varav 5 änkor) och hade drygt 250 anställda, fördelade på 48 gesäller, 60 lärpojkar, 23 drängar, 54 pigor och 71 bodhustrur och bodjungfrur.

Generellt sett tillhör bagerierna tillsammans med slakterierna och bryggerierna de allra mest personalkrävande hantverken. 1740 var antalet anställda per mästare respektive 8, 7 och 6½ och trettio år senare 10½, 7 respektive 9 stycken. Antalet ökar bland bagare och bryggare men stagnerar bland slaktare.

Brödförsäljning vid 1800-talets början

Från bageriet kördes det dagliga brödet ut till försäljningsställen i staden. Dessa fick endast sälja bröd och betjänades av bodjungfrur anställda hos bagaren. Ofta var de

Bagarboden mitt emot Freden. I ett staden tillhörigt komplex med salubodar i vinkeln mellan Österlånggatan och Benickebrinken fanns en bagarbod med plåtlucka, bemälad med en kringla. Här avbildad av O A Mankell (1838–1885) i Ny Illustrerad Tidning 1865.

inrymda i små lokaler med en lucka åt gatan, ofta försedd med en målad kringla för att ange att här såldes bröd. En berömd sådan bagarbod låg i ett numera rivet kvarter i vinkeln mellan Södra Benickebrinken och Österlånggatan mitt emot Gyllene Freden. Just denna bod har använts som motiv av flera konstnärer.

Claes Lundin beskriver i sina memoarer en brödbod i andra ändan av Gamla stan på 1830-talet. Lundin var son till en skräddare som bodde på Västerlånggatan 7. Bröd köpte man i bagarboden tvärs över gatan

som bestod av ett litet, mörkt kyffe, vars inre köparen aldrig beträdde, enär han stod på gatan och knackade på den med en stor kringla i järnbleck utstyrda luckan, i vars öppning ett gammalt kvinnoansikte då visade sig, och en skruppen hand stack ut vad som begärdes och skrapade in slantarna. Denna bagarbod vid Västerlånggatan ägdes av bagaren Sundell i hörnet av St Paulsgatan och Björngårdsgatan, vars lilla öläning (ponny) och brödslåde varje morgon förde färskt bröd till denna utbod. Slåde begagnades till forslande av bagarbröd både vinter och sommar, och skillnaden var endast, att den sommartid inte hade järnskodda medar. Priset på bröd bestämdes av magistraten i början av varje månad.

Myndigheterna verkar genom skråna

Före 1800-talets mitt påverkade myndigheterna utbud och kvalitet främst genom skråna när det gällde hantverks- och försörjningsfrågor. Magistraten hade ansvar för stadsmedborgarnas försörjning med livsmedel. Blev det oår kunde man svälta också i staden, men tillgången på mjöl, bröd och kött fick inte störas av andra omständigheter. Några exempel kan hämtas från Halmstad. 1822 inkallas stadens slaktarmästare (det fanns bara en) med anledning av att färskt kött inte på flera dagar funnits att köpa i staden. Han tillhålles att följande dag vara försedd till stadsbornas behov. Den sanktion magistraten hotar honom med vid ohörsamhet är att man skall se till att allmogen får tillstånd att införa kött till avsalu i staden. Å andra sidan måste magistraten skydda de yrkesutövare som erhål-

lit ensamrätt inom sitt hantverk. 1843 instämmer stadens fem bagare sju olika personer, som erkänner att de olovligt bakat och/eller försålt bröd. De ådöms alla bötesstraff och att gemensamt betala även motpartens rättegångskostnader. Av de dömda är en kammakare, alltså mästare i ett annat skrå, och en annan har varit slottsvaktmästare och han har som sådan en gång tidigare blivit frikänd i hovrätten för olovlig brödbakning. De återstående är alla kvinnor ur småfolket. En av dessa hävdar att hon utnyttjat ett tillstånd till brödbakning som meddelats en annan person, men rätten finner att ett sådant tillstånd är personligt och inte kan överlåtas. En process av denna typ blir omöjlig bara några år senare genom att bestämmelsen om rätt att utan styrkt yrkeskompetens utöva yrken "till egen försörjning" kom att drabba bagarna särskilt hårt.

Brödhandeln frisläppes

1847 medgives lantmän och andra personer att fritt i huvudstaden få försälja bröd av alla slag och till vilken kvantitet som helst på torg och i hamnar eller på andra till lantmannaprodukters försäljning anvisade ställen.

Samtidigt befrias stadens bagare från skyldigheten att sälja allt slags bröd enligt fastställd taxa, från skyldigheten att erlägga salu-accis och från bestämmelsen att var bagare skulle försälja sin produktion i varken mer eller mindre än två utbodar utöver hemboden. I fortsättningen blev det alltså tillåtet att sälja produktionen på valfritt antal försäljningsställen, dock förelåg fortfarande skyldighet på minst en öppen försäljningslägenhet samt en skyldighet att vid anfordran sälja bröd efter vikt.

Brödhandel på torgen i Stockholm

När Fredrika Bremer 1855 i ett brev till en väninna skildrar Hötorget som det såg ut från hennes fönster nämner hon att bröd- och mjölförsäljarna hade sin plats mellan fiskförsäljerskorna och kramstånden:

Bageripersonalen vid Oscar Janssons bageri på Grevturegatan 1893. Sammanlagt 13 man grupperade på korgar framför firmans täckta brödtukningsvagn med kusk och pojke. I mitten Oscar Jansson i svart skägg. Märk de större rektangulära korgarna märkta O.J. och de mindre ovala samt de två bagerihundarna, den stora vakthunden och den lilla råthunden. Okänd fotograf. Foto i Nordiska museet.

I fjärde raden resa sig brödborden och brödläarna, rågade med de mångfaldiga svenska brödsorterna, av vilka jag blott vill uppräknat: ankarstockar, spisbröd, knäckebröd, rågbulla, vetebulla, simla, snut, dubbla-råg, skillingsbröd, rundstycksbröd, limpa, franskbröd, mandelbröd, saffransbröd, paltbröd, skörtorra (skorpor), kringlor av alla slag m.m. ... Mjölbodarna komma härnäst – små trähus på hjul, utanför vilka mjöliga madammer, stundom männer, väga ut kvarnarnas tillverkning.

Cyrus Wallén, som var född 1885, beskriver brödförsäljningen på sin barndoms Adolf Fredriks Torg (nuvarande Mariatorget) sålunda:

Som grannar till köttgummorna (utefter Hornsgatan) stod brödmånglerskorna. Hos dem köptes limpor för tio eller tjugofem öre stycket, allt efter storleken, skradda bullar för tio öre – tre för tjugofem – och rågkakor med hål i mitten. De av osiktad råg kallades klihurror och stod i tre och fem öre. En färsk klihurra med nykärnat landsmör på – det var kalasmat. Också franska bröd hade strykande åtgång, likaså ankarstockar. Ett franska kostade två öre och en ankarstock fem. Det bör tilläggas att det inte var fråga om några ynka saker utan om ordentligt tilltagna levar och kakor. Hos en brödgumma fick mor korgen nästan full, och den vart tung, men hon hade starka armar.

Stockholmska storbagare

Mot seklets slut finns i huvudstaden en rad stora företag inom bageribranschen.

Nära Mariatorget, som då hette Adolf Fredriks Torg, låg Stockholms bageri-aktiebolag på Sankt Paulsgatan 22. Det grundades 1873 och hade 1885 80 anställda, varav 30 bagargesäller, och disponerade 10 egna försäljningslokaler för matvaror i stadens olika delar. Omsättningen var nära ½ miljon kronor. (Själva bagerilokalen var densamma som 50 år tidigare disponerades av bagare Sundell med bod på Västerlånggatan, som vi såg ovan.)

På Norrlandsgatan 17, i ett hus särskilt ritat för ändamålet, låg det Danska Ångbageriet. Där arbetade sammanlagt 100 personer och man tillverkade mjukt bröd och spisbröd. Här fanns vidare finbageri, kondi-

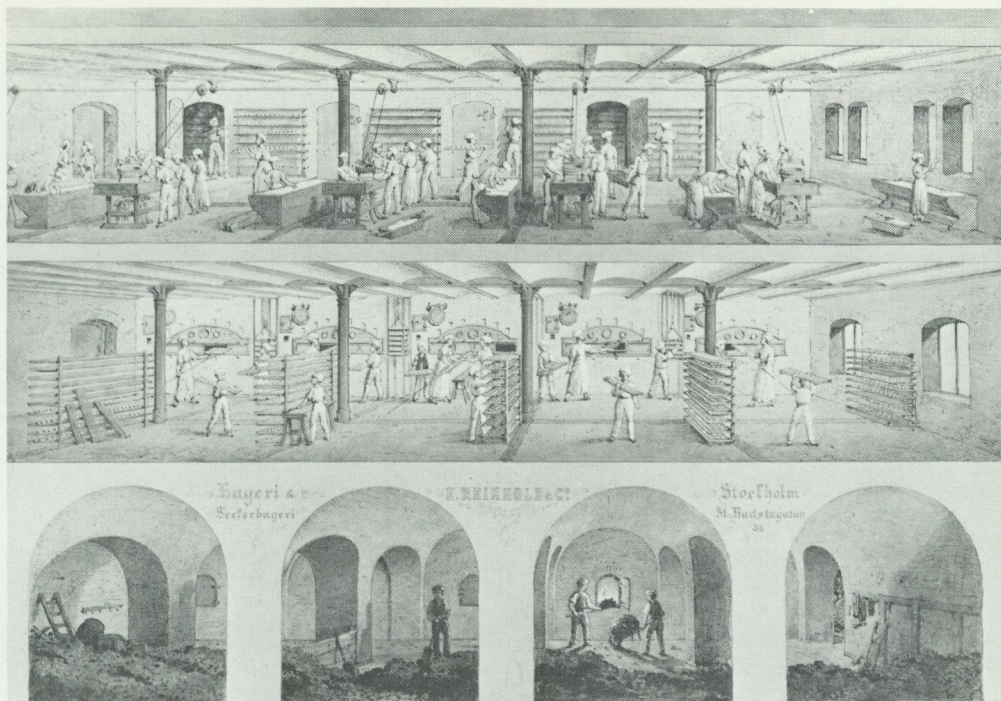
tori och kex- (cakes-) bageri. Filialer fanns på olika håll i staden och man levererade till många kända krogar och exporterade till och med en del varor. Det hela var anlagt av dansken C W Schumacher 1864.

Ett tredje storbageri var E Reinholds & Co på Stora Badstugatan 36 B, alltså där Sveavägen nu går fram, som framför allt var specialiserat på finbageri och vetebröd. 1885 fanns här 75 anställda. Reinhold hade varit verksam som bagare i Stockholm sedan 1848, men detta bageri inköpte han 1859 av en person vid namn Leffler.

Claes Lundin, som nyss citerades har i slutet av 1880-talet i boken Nya Stockholm givit ytterligare ett vittnesbörd om bröddistributionen i huvudstaden. Ciceronen visar stan för besökaren från landet:

*Bröduktörning med öppen vagn. Av korgarnas märkning framgår att ekipaget tillhör Oscar Janssons bageri på Grevturegatan. Okänd fotograf.
Foto i Nordiska museet.*

Bageri & Sockerbageri – E. Reinhold & Co – Stockholm – Stora Badstugatan 36 står det på detta reklamtryck, som på ett ganska instruktivt sätt visar dispositionen av de lokaler där företaget var inrymt sedan 1859. Foto i Nordiska museets arkiv. En beskrivning från 1886 (av Arvid Ahnfelt) uppger att i bakkingslokalen då fanns tre degknådnings- och en degdelningsmaskin samt en mjölkuppvärmningsapparat. I ugnsrummet fanns då, precis som på bilden, fem stora bakugnar av den gamla konstruktionen, i vilka ånga användes för att blåsa dem rena från aska och för att fukta brödytan något under gräddningen. Tidigare hade man använt två ugnar av andra typer, en med undereldning och en med utdragbar eldhärd, men dessa hade bytts ut då brödets kvalitet inte ansågs bli tillräckligt bra. På bilden syns 52 personer, medan vår journalist uppger bageri- och konditoripersonalen till sammanlagt 42, alla i firmans kost. Ugnarna synes ha eldats bakifrån, och det är väl det som visas i den nedersta bildsviten. Intill låg också maskinhuset med en 20 hkr ångpanna och en 10 hkr ångmaskin, som genom transmissionen gav kraft åt bakmaskinerna. Högre upp i byggnaden fanns mjölsikt, mjölblandningsmaskin samt mjöl- och kryddkvarnar.

Firman var specialiserad på finare brödsorter och vetbröd och hade 1886 25 försäljningsställen och totalt 77 anställda.

Brödförsäljerska på torget i Ronneby. Pennteckning 1872 av Joh. Ericson (1859–1925). Foto i Nordiska museet.

Kom med ett stycke fram här på Norrlandsgatan skall ni få se huru en av våra brödbodar ser ut nu för tiden. Den som ni ser här i hörnet av Jakobs Bergsgatan, i det fiffiga, nyligen ombyggda huset, överträffas i utrymme, snygghet och prydlig-het sannerligen inte av någon sådan bod i Paris. Och det är inte den enda, må ni tro. Den boden och det huset med ändamålsenligt bageri tillhör innehavaren av danska ångbageriet, hovleve-rantören, finbagaren och spisbrödsfabrikanten C. W. Schumacher. Går ni till Stora Badstuguga-tan, skall ni bredvid Adolf Fredriks kyrkogård få se en annan fin bagarbod i ett ännu ståtligare palats som tillhör bagaren F. A. Reinhold. Litet varstades för övrigt finns sådana bodar, om ock inte så stora. Schumacher har några och tjuo för egen räkning och dessutom en vid Drottning-holm samt lämnar bröd också till andra försälj-ningsställen.

Bagerier och brödbutiker i Eskilstuna

Om man vill undersöka brödförsörjningen i en landsortsstad under 1800-talet erbjuder Eskilstuna goda möjligheter. Här utgavs nämligen 1877 en mycket utförlig och om-fattande adresskalender.

Detta år finns i staden sammanlagt 31 bagare, av vilka 21 bakar endast grövre bröd och 8 endast finare, medan 2 stycken bakar båda sorterna. Antalet försäljnings-ställen är sammanlagt 49 stycken, av vilka 26 säljer bara grövre, 13 säljer bara finare, 1 uteslutande skånska limpor och 9 stycken såväl grövre som finare bröd.

De flesta av bagarna synes försälja egen tillverkning i egen bod. Det gäller också den ena av dem som bakar såväl grövre som finare bröd, en svarvarhustru med verk-samhet i mannens fastighet. Den andre ba-

garen med bred produktion heter Carl Bolinder och hans bageri är av en helt annan storlek. Det är inhyrt i lokaler som ägs av en kommissionär bosatt i Stockholm. Alla de övriga sju enligt listan ovan som säljer bröd av båda kvaliteterna säljer bröd av Bolinders tillverkning, vilket framgår vid jämförelse med hans annons i samma adresskalender, som dessutom tillägger ytterligare två försäljningsställen i Eskilstuna och två i grannstaden Torshälla. Det fina brödet kör Bolinders ut kl 8 fm alla dagar, det grova söckendagar kl 10–11 fm, vilket alltså innebär färskt fint bröd sju dagar i veckan och grovt bröd sex dagar.

I vilket slags affärer var det då man kunde köpa Bolinders bröd? Ja, några hade ganska breda sortiment, t ex Sandells me-

Pris-kurant från Carl Bolinders Bageri. Annonssida i Adresskalender 1877. Foto i Nordiska museet.

312

PRIS-KURANT

Adr. från Adr. No 8. **CARL BOLINDERS Bageri** No 8. **ESKILSTUNA.**

	kr.	öre	pr. 20	%
Spisbröd
Knäckebröd
Ankarstockar
Limpor
Mjuka kakor
Skredda do
Släta Franska bröd.
Långa do
Smörbröd
Giffel
Smörbullar
Mandelbröd
do
Kryddbröd
do
Saffransnutar
Saffranskringlor
Saffransbullar
do
Saffransfästor
Hvetebullar
do
do
Hvetekorpor
Hamburgerscorpor
Kryddecorpor
Socketbröd
Socketkor
Snickerbröd
Wienerbröd
Pepparkakor, bruna
do hvida
Långa Socketbröd
Smörgåskakor
do
do

Deas brödbodar i Eskilstuna är i gården No 3, hos Tillqvist, i No 40, hos Fren, i No 156, hos Åberg, i No 163, hos Sandell, No 149, hos Andersson, No 221, hos Lagerbäck, No 213, hos Malmström, No 202, hos fru Andersson, No 58, hos Öhlin, No 320. I Torshälla hos Handlanden Larsson, No 26, hos Mamsell Hulin, No 8.

jeri- och matvaruhandel, Årbergs mjölkhandel eller snickaren Öhlins mejerihandel. Fru Andersson har mjölk- och brödhandel och torde väl vara hustru till Emil Andersson som i samma fastighet bedriver diversehandel. Fru Tillqvist har bröd- och matvaruhandel, Malmström har bröd- och diversehandel samt öl till hämtning, Sofi Freen har mejerihandel, en slaktarhustru säljer bröd och Anna Lagerbäck, som är gift med en låstillverkare, har karamell-, bröd- och mjölkhandel.

Den bild Eskilstuna uppvisar är alltså följande. Bagarna tillverkar bröd som de försäljer i egen bod. Såväl tillverkning som försäljning är separerad avseende grövre respektive finare bröd. Detta mönster brytes av det enda större bageriet som dels har en bred tillverkning, dels försäljer sitt bröd i en mängd affärer, där brödbudet är kombinerat med andra, varierade varor.

Brödbakning i andra småstäder

I vissa mindre städer fanns åtminstone tidvis ingen bagare bland hantverksmästarna. Då var man hänvisad till sådant bröd som infördes till torgdagen från kringliggande landsbygd. Ibland kunde en handlande vid sidan av sin egentliga handel bedriva bagerihantering med biträde av anställd gesäll, för vilken han då fick betala beviljningsavgift. Så hade handelsmannen Elias Bolin i Vaxholm från omkring 1830 bageri, säkert det enda på orten. I detta arbetade Erik Carlsson, som hade blivit bagaregesäll i Stockholm 1827 efter att ha gått i lära fem år hos Carl Hammarberg. Limpor, vetebullar, raspebröd och skorpor hörde till produkterna.

I landsortsstäderna förekom långt fram i tiden andra varianter inom brödbakning. Från Simrishamn berättar t ex Gustaf Ehrnfrid Alebo, tiden är seklets första decennium:

Jag kan ännu se den glade bagaren, där han stod i vita byxor och rock och tog emot oss, då vi tidigt om morgnarna kom bärande med deg, som han skulle baka till bröd åt mor. Man fick, om Ljunggren var på gott humör, en knalle eller kanske

en stor skorpa i present. När man sen kom hem från skolan, skulle man gå till bageriet (i Brunns-gatan) igen för att hämta det färdiga brödet, grovt i stora mörka limpor och stålsikt, som hade en mörkbrun färg. Jag kan ännu smaka de härliga spröda kanterna, som vi bröt av och smakade på.

Källor och litteratur

- Alebo, G. E.*, I Cimbrishamn omkring sekelskiftet. 1966.
Beskow, B., Adresskalender för Eskilstuna och Torshälla . . . 1877. Nytryck 1980.
Ferlin, P. K., Stockholms stad i juridiskt, admini-

strativt, statistiskt och borgerligt hänseende. 1858.

- Firmor och män inom Sveriges handel, industri och konst . . . Red. af A Almfeldt. 1886.
Guttorp, M., Fabriks- och hantverksföreningen i Lund 1847–1946. 1947.
Hallberg, J., Halmstads hantverks- och industri-förening 1847–1927. 1928.
Järbe, B., Fredrika Bremers Stockholm. 1974.
Lundin, C., En gammal stockholmares minnen. 1. 1904.
Prenzlau-Enander, G., Ett handelshus i Stockholms skärgård. Stencil. Uppsats i etnologi vid Stockholms universitet. Ht 1974.
Söderlund, E., Stockholms hantverkarklass 1720–1772. 1943.
Wallén, C., En södergrabb växer upp. 1971.

Summary

Bakers, bakers' shops and liberty to pursue a trade

The paper describes the practical changes brought about by the introduction of liberty to pursue a trade (1846 and 1864) within an earlier guild-bound craft. The examples have been taken from bakers' work in its relation between bread supply, bakers' shops, larger and smaller baker-

ies, and conflicts between the bakers' guild-spirit and the attempts at large-scale operation. The conditions in the city of Stockholm are described, but also the smaller-scale conditions in a small town. The author emphasizes the importance of researchers' interest in these processes.

Massorna i samhällets förstuga

Om den liberala bildningsrörelsen vid 1800-talets mitt

Eric Johannesson

I sin radikala debattskrift *Europeiska missnöjets grunder* (1838) varnar Carl Jonas Love Almqvist för massorna, "millionerna":

Europas framtid står hos oss alla i förstugan, och vill in. Den, som ej läser upp sin dörr för den klappande, får dörren inslagen – lycka till sluts, om ej spillrorna flyga honom själv i ansiktet.¹

Almqvist formulerar i denna skrift sin idealistiska dröm om ett demokratiskt gemenskapsliv mot bakgrund av den oroande utvecklingen i Europas ledande industriländer. Han följde intensivt den internationella debatten om "pauperismen" och den sociala frågan eller – som det snart kom att heta även i Sverige – arbetarfrågan. Genomgripande förändringar var oundvikliga och nödvändiga, ansåg han. Föräldrade samhällsformer måste brytas ner. Detta borde man besinna i tid. Annars . . .

I takt med att industrialiseringen omkring 1850 blev en påträngande realitet även i det lugna Sverige, växte fruktan för de sociala följdverkningarna. Allt fler blev i likhet med Almqvist medvetna om massorna i samhällets förstuga, särskilt sedan man under marsoroligheterna 1848 tyckt sig skymta "det röda spöket" även på Stockholms gator. Men till skillnad från det gamla begreppet "pöbel" med dess associationer till kaos och anarki förde ordet "massor" tankarna till outnyttjade kraftpotentialer, som inte bara skapade fruktan utan också optimism och framtidstro. När August Sohlman håller högtidstal vid Stockholms Bildningscirkels årsfest 1854, är hans positiva grundsyn tydlig:

historien begynner nu att räkna i stora tal; den stora uppgift, som tager de ädlaste krafter, de modigaste och ihärdigaste ansträngningar i anspråk, är de stora massornas fysiska, moraliska och intellektuella framåtskridande (. . .).²

För liberaler av Sohlmans typ, de reformvänliga men moderata, "grå" 50-talsliberalerna, C F Bergstedt, S A Hedlund, Arvid Gumaelius m fl, blev bildningsfrågan av central betydelse. I ett framtidsperspektiv föreställde man sig gärna en duglig, välutbildad och nationellt sinnad befolkning i den demokratiska och industriella samhällsutvecklingens tjänst. Men primärt gällde det att lösa akuta sociala och ekonomiska problem. Upplysning, folkbildning uppfattades som ett viktigt medel. Genom att befrämja massornas "moraliska och intellektuella framåtskridande" skulle man ge hjälp till självhjälp och därigenom indirekt lösa även de konkreta, "fysiska" problemen. Reformera samhället genom att reformera människorna – det var alltså det optimistiska budskapet!

Ett tidstypiskt uttryck för dessa strävanden var de sk bildningscirklar som grundades i städerna med början i Stockholm 1845. De avlöstes, framför allt under 1860-talet, av de liberala arbetarföreningarna. För att närmare konkretisera vilken form av bildning de liberala folkupplysningsiv-rarna ville sprida och vilka de bakomliggande avsikterna var ska vi här granska några av de soaré- och festprogram som är så karakteristiska för dessa föreningar.

Syftet är att beskriva en aspekt av konfrontationen mellan det etablerade borgerliga kulturlivet och de samhällsförändring-

ar vid 1800-talets mitt som ytterst betingades av industrialiseringen. I bildningsföreningarnas festprogram återfinns man många inslag som kännetecknar tidens borgerliga kultur- och nöjesliv. Det var i hög grad fråga om att förmedla kultur "uppifrån och ned" i samhället. Eller med ett karakteristiskt omvänt uttryckssätt: att "lyfta", "höja" och "förädla" de obildade – med hjälp av de redan bildade. Den självklara förutsättningen för att dörren skulle låsas upp till borgerlighetens salonger var, att arbetarna lämnade sina "råa" maner och sitt "ohyfsade" språk i förstugan. Det var alltså en folkbildning på medelklassens villkor.

Detta är emellertid inte hela sanningen om detta medelklasskulturens möte med massorna. I de tidiga bildningsföreningarna finns även grodden till en självständig folklig föreningskultur, den folkrörelsekultur med intressanta "urban-folkliga" inslag som får sitt stora genombrott i det sena 1800-talets och sekelskiftets svenska samhälle. På ett paradoxalt sätt sammanföll den liberala bildningsidealismen i flera avseenden med arbetargruppernas spontant uppkomna strävanden.

Gesällerna i "den aristokratiska praktvåningen"

Den 10 januari 1847 anordnade Stockholms Bildningscirkel det första i en serie "gillen", dvs soaréer med sång, musik, föredrag, deklamation m m. En publik på drygt 400 personer, bestående av cirkelmedlemmar och deras familjer, samlades denna söndag kl 18 i sällskapsvåningen på det fashionabla och nymodiga Brunkebergs hotell. Programmet³ som bjöds var följande:

1sta Afdelningen

1. Chör (Första hälften af de till Högtidsdagen tryckta verserna)
2. Helsing till Gillets Ledamöter (af ordföranden)
3. Folkvisor (Sjungna af Notarien Waller efter några förberedande inledningsord af Direktör Mankell A.)

4. Svensk folklek och dans (Nigar Leken) (Polska)
5. Chör (Götha Lejon)
6. Experimenter i Physik (af Kapt. Fahnehjelm och Apoth. Engström)
7. Chör (Slättbons hemsjuka)
8. "Tålomodet" Ode af Walerius (declam. af Ordföranden)
9. Chör (Tonernas vågor)

2dra Afdelningen

10. Chör (Sista hälften af de till högtidsdagen tryckta verser)
11. Svensk danslek (väfva wallmar)
12. Chör (Hösten är kommen)
13. "Predikarn" Skaldeestycke af Leopold (Ut-gick)
14. Svenska folkvisor (Af notarien Waller sjungna)
15. Wals
16. Chör (Jägarchör af Chronhamn)
17. Polkett
18. Chör (Hjelte som frälsade)
19. Galopp
20. Slut chör (Folksången)

Sannolikt har Bildningscirkeln här sneglat på den typ av soaréer och assembléer som tidens högre borgerskap och societet roade sig med. Just på Brunkebergs hotell anordnades fö samma vinter subskriberade "soiréer" med dans. Men man har vidareutvecklat denna typ av kvällsunderhållning i bildningsidealismens tecken. Den inledande körsången, framförd av cirkelns egen manskör och med text skriven sannolikt av cirkelns ordförande Ossian Borg till årsmötet 1846, återger den luftiga idealism som styrde cirkelns verksamhet:

Bildning och Ljus
Vise den forskande Anden
Vägen till Himmelska landen!
Bildning och Ljus.⁴

Rent pedagogiska inslag har också lagts in: demonstrationer av fysiska experiment och ett kort föredrag av Abraham Mankell om svenska folkvisor. Programmet präglas fö starkt av nationalromantiken. Folkmusik i soaré- och tablåsammanhang var aktuell just under 1840-talet – kända exempel ut-

Litograferat brevhuvud från Ossian Borgs tid som ordf i Stockholms Bildningscirkel (1846–51). Cirkelns emblem består av symboler för arbetet – bikupan! – och för konster och vetenskaper samt valspråket "Ora et labora", Bed och arbeta. Kungl biblioteket, Stockholm.

gör Richard Dybecks Aftonunderhållningar med nordisk folkmusik från 1844 och sångspel och "national-divertissements" som t ex C F Böttigers En majdag i Varend och F A Dahlgrens Vermländingarne.

Gilletns program består som synes av en tämligen medvetet regisserad blandning av sång och musik, retorik och deklamation, föredrag och – som ett rent nöjesbetonat inslag – sällskapsdans. Stilenligt avslutar man dock med folksången, Bevara Gud vår kung.

Bildningscirkelns medlemmar bestod vid denna tid av tre kategorier: hantverksmästare, gesäller och medelklassintellektuella. De sistnämnda dominerade i cirkelns ledning. Gesällerna, de yrkesutbildade hantverksarbetarna, var den egentliga målgruppen för verksamheten. Syftet bakom gillena var inte enbart att förmedla bildning till arbetarna under angenäma former. Man ville även på ett konkret sätt bidra till att

överbygga klassgränserna. Gesällerna skulle få tillfälle att umgås med sina arbetsgivare och deras fruar och döttrar och med bildade personer och därigenom få social träning. Samtidigt skulle ömsesidiga sociala "fördomar" brytas ner. Detta upplevdes som ett nytt initiativ i demokratisk anda och framkallade också en entusiastisk kommentar i Aftonbladet efter det andra gillet:

I fall någon resande eller främling händelsevis befann sig införd i detta gille, utan att närmare känna de öfriga deltagarna, skulle han ej lätt kunnat gissa hvilken samhällsklass de egentligen tillhörde; han skulle blott sett en elegant samling af herrar och damer, fullkomligt hemmastadd, som det tycktes, i den aristokratiska praktvåningen, och deribland en talrik ungdom, liflig och fri utan öfverdrift, hyfsad utan stelhet och affektation. Och då han såg dem alla öfverlåta sig oafbrutet åt endast förädlande och städade tidsfördrif, utan spår i något rum till sexor, kort eller småstadscommerage, så skulle han sanno-

likt funnit sig öfverraskad vid den upplysningen att hela sällskapet, på ett eller annat undantag när, utgjordes af handverkare och deras fruar, döttrar, söner och arbetare, och villigt medgifva, att bildningscirkeln redan ganska väl uppbar sitt namn.⁵

Det gick alltså att öppna dörren till samhällets praktvåning för arbetarna – det ansåg sig Aftonbladet få bekräftat. Samtidigt lovordar man det socialetiska inslaget: enbart drycker utan spirituosa serverades, kortspel fick inte förekomma under umgänget i smårummen m m. Sannolikt var emellertid denna moraliserande attityd inte enbart en produkt av medelklassinflytandet. I Bildningscirkelns handlingar saknas inte belägg för att gesällerna själva lika starkt kunde betona vikten av moralisk disciplin. En skräddargesäll vid namn Wimerkrantz, som i ett anförande i cirkeln den 7 mars samma år lovordar idén med gillena, känner sig särskilt tillfredsställd över att "så många af ens Egen klass samlade på ett ställe, kunna upföra sig anständigt".⁶

Ossian Borg, som av allt att döma var initiativtagaren till dessa gillen, preciserade sina intentioner vid söndagssammanträdet omedelbart efter det första gillet, dvs den 17 januari. Det är viktigt för cirkeln att odla medlemmarnas "inre bildning", att utveckla förståndet och känslan. Men bildningen har också en annan sida:

Den *yttre* bildningen (. . .) som uppenbarar sig förnämligast i en förfining och värdighet i lefnadsskick, samtalston och seder kan ej ernås utan genom ett förädlande umgängeslif; och var det för verkliggörande af denna sanning Cirkeln sammanträdde sistl. söndag till sitt första Gille.⁷

Intressant nog gjorde Borg denna deklARATION för att bemöta kritiska synpunkter från en del cirkelmedlemmar; konceptet inleddes med formuleringen, att några i detta gille "vetat se en missriktning, ett förfe-lande af Bildnings Cirkelns idé".⁸ Exakt vad kritiken gått ut på anges dock inte. Konkret kan den ha gällt gillet's nöjes- och underhållningsbetonade karaktär eller något annat. Sannolikt är i varje fall, att me-

ningsutbytet var ett av många uttryck för en djupgående motsättning inom cirkeln mellan en moderatliberal och en mera radikal grupp. För att förstå denna motsättning är det nödvändigt att erinra om Bildningscirkelns tillkomsthistoria.

Konungens fortepiano

Stockholms Bildningscirkel hade grundats i oktober 1845 på initiativ av skräddargesällerna Olof Renhult och Sven Trägårdh samt fattigläkaren Johan Ellmin. Den sistnämnde blev cirkelns förste ordförande. En viktig orsak till cirkelns grundande var tendensen, att de stora skråhushållen vid denna tid började upplösas. Gesäller och läringar flyttade i allt större grad ut ur mästarsens hushåll. Många filantropiskt sinnade, däribland Johan Ellmin, fruktade, att hantverksarbetarna skulle utlämnas åt kroglivets frestelser eller – annorlunda uttryckt – hamna utanför samhällets sociala kontroll. När skråsystemet avskaffades genom näringsfrihetsreformen 1846, förlorade hantverksarbetarna dessutom sin skyddade arbetsmarknad. Dessa oroande sociala och ekonomiska frågor utgör bakgrunden till de ansatser till ideologisk och politisk debatt som utan tvivel förekom under Bildningscirkelns första tid – trots att stadgarna redan 1845 fastslog, att "klandersjuka och politiska stridigheter" inte var tillåtna.⁹ Som bl a Folke Lindberg och Erik Gamby visat finner man hos många hantverksgesäller på 1840-talet en proletär åsiktsbildning med radikala inslag. Detta gäller särskilt skräddargesällerna, som på sina gesällvandringar till Paris, modets huvudstad, ofta kommit i kontakt med socialistiska idéer.¹⁰

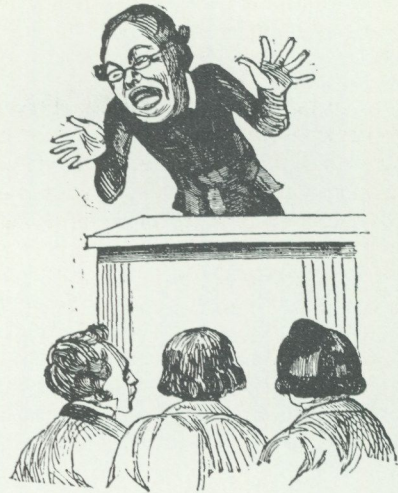
Redan våren 1846 företogs en aktion inom cirkeln för nyval av styrelse, alltså ett halvår *före* höstens ordinarie årsmöte. Ledare för aktionen var kapten Fahnehjelm. Han lyckades den 10 maj få Ellmin ersatt som ordförande av den moderat sinnade Ossian Borg, föreståndare för Manilla dövtumskola, trots protester från en radikalaré grupp bestående av bl a Ellmin själv,

Trägårdh och Per Götrek. I det tydliga mönstret ingår, att stadgarna snart skrevs om; bl a skärptes förbudet mot politiskt betonade föredrag, demokratin inskränktes genom att beslutsrätten i cirkeln överfördes till en vald nämnd och rekryteringen begränsades så att "den tjänande klassen" – bl a lärningar – utestängdes. Bakom kulisserna agerade Oscar I. Han skaffade sig möjligheter till insyn och kontroll genom att fr o m 1846 ge cirkeln ett årligt anslag. Dessutom skänkte han ett fortepiano till cirkeln, vilket blev föremål för ironiska kommentarer i den radikala pressen. Tänkbart är fö, att oron på högsta ort för politisk radikalism inte var alldeles obefogad. I sin biografi om Per Götrek framför Erik Gamby en hypotes, som är intressant även om belägg saknas: Bildningscirkeln kan i likhet med en samtida förening i Hamburg, Arbeiterbildungsverein, möjligen från början ha varit tänkt som en rent politisk organisation kamouflerad bakom idealistiska målsättningar.¹¹

Ossian Borgs idé med gillena på Brunkebergs hotell var av allt att döma ett handlingskraftigt initiativ i riktning mot verksamhetsformer, som innebar en trygg anpassning till borgerlighetens kultur- och nöjesliv. Betecknande är, att cirkeln sommaren 1847 även anordnade en lustfärd med ångbåt till Gripsholm. Utflykter av detta slag var en form av rekreation, som sedan 1830-talet varit en typisk herrskaps-sedvänja. Även följande somrar ordnades lustresor, till Skokloster, Svartsjö osv. Utfärderna var välregisserade och rikt försedda med festrivialer. Ett något kuriöst men ändå typiskt exempel är, att man vid ett besök i Gamla Uppsala 1850 på varje gravhög höll en liten ceremoni med ett versifierat skåltal om "de stora forntidsminnernas betydelse", mjöd och manskörssång!¹² Borgs initiativ blev också populära. Antalet deltagare vid gillena och lustfärderna kunde uppgå till 7–800 personer. Tillgången på respektabla men billiga nöjesarrangemang var inte särskilt stor vid denna tid.

Ossian Borg var även påtagligt förtjust i

*En kammarjunkares verksamhet:
1:o I Bildningscirkeln.*

Kammarjunkaren: Jag får nu äran för tionde gången underrätta sällskapet, att H. M. Konungen för tre år se'n skänkte cirkeln ett fortepiano.

Mätte arbetsklassen rätt värdera den höga gåfvan, samt derföre i lugn och förnöjsamhet frysa och svälla, medan de rike dagligen hålla granna baler och dyrbara kalaser. Om den fattige får illa här i världen, så kan han alltid trösta sig dermed, att han blir så mycket saligare efter — döden.

En röst: Prosit!

Karikatur ur Folkets Röst den 2 febr 1850. Kronprinsens kammarjunkare Constans Pontin engagerade sig i Stockholms Bildningscirkel och lyckades 1851 efterträda Ossian Borg som ordförande. Han hörde till måltavlorna i Franz Sjöbergs folkligt-radikala söndagstidning Folkets Röst, populär — och hatad — bl a för sina elaka personkarikatyror i träsnitt.

den familjesentimentalitet av borgerlig typ som just vid 1800-talets mitt började odlas i Sverige. Vid Bildningscirkelns andra gille, den 28 februari 1847, deklamerade han en egen dikt i 26 strofer, Handtverkarens hem – Moraliskt föredrag. Där beskriver Borg en hantverkarfamilj besjälad av "huslig sällhet" och "trefnad", uppenbart tänkt som

inspirerande förebild för cirkelns medlemmar. Gesällerna förutsätts ha flyttat ut ur mästarsens hushåll men inte lärlingarna:

Ej lösryckt från familjekretsen står
Den aktade och gode Verkstadssvennen;
Vid mästars bord sin goda spis han får,
I mästarsn vördar han den trogne, faste vännen,
Som själen är uti familjens ring,
Der kärlek hvarje länk sig sluter kring.

Tjänstehjonsstadgans och husagans hårda realiteter existerar inte i denna idylliska värld. Den auktoritära patriarkalismens plikt- och lydtnadsbegrepp har ersatts med kärlek och trohet, aktning och vördnad, ett uttryck för idealism men också ett sätt att kringgå en karg verklighet. I större delen av dikten glöms förlingarna bort helt och hållet; där existerar bara hantverkaren, hans "hulda maka" och älskade barn, alltså kärnfamiljen. Efter en tillfällig separation återförenas den – i diktens emotionella kulmen – med kyssar, tårar och famntag:

I mannens armar hänryckt, tyst
Den sköna gruppen låg försjunken, sluten;
Som Himlen sluter i sin milda famn
De klara stjernor utan tal och namn.¹³

Troskyldigt tecknar författaren en himmelsk gloria över sin hantverkarfamilj, kanske inspirerad av någon populär andaktsbild av "den heliga familjen".

I Borgs dikt anar man något som blir kännetecknande för liberala opinionsbildare under 1850- och 60-talen, nämligen en medveten ambition att sprida den borgerliga familjekulten till de lägre samhällsklasserna i avsikt att stabilisera samhället och trygga en lugn utveckling. Det är säkert ingen tillfällighet, att Borg vid ett tillfälle kallar Bildningscirkeln "denna att jag så må säga stora familjekrets"¹⁴ – med tydlig anspelning på den geometriska cirkelns runda, harmoniska form. Drömmen om samhällsklassernas familjegemenskap är ett ofta återkommande inslag i den familjekult som blommar upp i Sverige omkring 1850.

Att även arbetarna ägde känsla för hem-

met och familjen både som värdeföreställning och som social institution framgår av ett föredrag i cirkeln 1850 av gesällen Olof Renhult:

Behovet af ett hem är en naturlig åtrå hos hvarje människa, ty hemmet är det första hon lär känna, derfore är hemluften henne kärt och bör vara det för en god människa.¹⁵

Så långt överensstämde Borgs och Renhults uppfattning – men inte längre. Redan Borgs val av den lyriska dikten som medium och Renhults val av enkel, konkret prosa markerar den djupa klyftan mellan dem. Renhult anför, vad en daglönare enligt Forssells statistik tjänade i genomsnitt, 3 skilling och 3 runstycken/dag, och frågar sig, hur en arbetare skulle kunna försörja en familj med en sådan inkomst. Borg å sin sida beskriver vackert, hur mästarsens dotter utan fördomar gifter sig med en gesäll: "Hon skämmas ej att bli gesällens fru" – men gesällfamiljens ekonomi fanns det inte utrymme för i poesins värld.

Det finns således ohjälpligt naiva inslag i mötet mellan medelklassfilantropen och arbetaren inom bildningscirkelnas ram. I historiska framställningar har det också varit lätt att "avslöja" cirklarnas luftiga idealism och dess brist på verklighetskontakt och att där finna förklaringen till bildningscirkelrörelsens snabba undergång. Men det finns också inslag i deras verksamhet som kom att leva vidare. Bildningscirkelarna dog – men återuppstod i andra former.

"En fläkt från himmelen"

Söndagen den 4 augusti 1861 kl 1 em samlades medlemmarna i Norrköpings Arbeta-reförening, ca 260 personer inklusive "fruntimmer", för att fira föreningens första årshögtid. Lokalpressens utförliga referat och handlingar i föreningens arkiv gör det möjligt att rekonstruera festprogrammets detaljer.

Från föreningens möteslokal marscherade medlemmarna med föreningens manskör, ca 40 sång-

Bellmansspelet "Ulla Winblads förlofning" vid Norrköpings Arbetareförenings årsfest den 4 aug 1861. Litografi av Albert Vogel i veckotidningen Svenska Arbetaren den 31 aug 1861. Tidningen kommenterar: "Hela sällskapet är afbildadt i det ögonblick, då det samlats omkring det uppdukade bordet, för att njuta av de medförda förfriskningarna. Lidner har drömande slagit sig ned på en stol, medan Bellman, hvilken liksom Lidner blifvit inbjuden att deltaga i festen, håller tal till Ulla Winblad, och Bredström, han som aldrig såg dagsljuset oftare än genom buteljbottnen, slagit sig i ro vid ett serskildt bord."

are, och deras gula fana i spetsen ner till hamnen till ångfartyget Norden, som hyrts för en lustresa till Marmorbruket utanför Norrköping. Innan båten lade ut, avtäcktes under högtidliga former föreningens nya standar, varvid kören och en liten musikkår (förhyrd) från kommandobryggan framförde föreningens nya standardsång, marschen "Fast liksom klippans grund" med text av klädesvävaren Gustaf Kahlson och musik av körens ledare C P Wahlin.

Efter framkomsten till Marmorbruket marscherade samtliga med musikkår, kör, fana och standar i täten till en utvald plats i det gröna. Där samlades man runt bord, som dukats med glas och punschbålar. En rad skåltal åtföljda av sång och musik hölls: för konungen av ordföranden stensättaren A P Slättengren, för fäderneslandet av vice ordf Gustaf Kahlson, för de inbjudna gästerna av sekr, spinnmästare Hörgren, och för kvinnan av vaktmästare G F Blohm (nyttillträdande ordförande).

Efter ett par timmars "lekar" i det gröna samlades man i skuggan av en stor ek för att uppleva ett Bellman-divertissement, "Ulla Winblads förlofning", med text av Gustaf Kahlson och med samtliga roller utförda av föreningsmedlemmar. Skådespelet inramades av Bellmansmusik framförd av musikkåren.

Efter gemensam marsch tillbaka till stranden intogs där sexa. En av de inbjudna gästerna, C G Starbäck – rektor vid Norrköpings Lyceum, känd historiker m m – höll skåltal dels för föreningen, dels för dess stiftare (Slättengren och Kahlson). Skålar utbringades även för marmorbrukets ägare och för körens ledare.

Under kvällens båtfärd tillbaka till staden tändes ett fyrverkeri på fördäck med bengaliska eldar. Från kajen marscherade samtliga till Karl Johansstatyn, där dagen avslutades med folksången.¹⁶

Denna årshögtid ägde en särskild psykologisk betydelse för deltagarna. Norrköpings Arbetareförening hade bildats ett år tidigare i relativ tysthet och framträdde nu för första gången inför offentligheten med en egen större festceremoni. En nyckelperson var textilarbetaren Gustaf Kahlson, som lagt ner stor energi på programmets utformning. I en personligt skriven krönika (1862), bevarad i föreningsarkivet, har han försökt formulera sin spontana upplevelse av dagen:

Denna fäst var onekligen den största och högtidligaste arbetarne för sig sjelfva inom detta samhälle firat (. . .).

(-) Mången riktade sina tankar och grundade mången förhoppning på den dagen, bland dem var äfven jag och jag kan icke säga, icke på papperet återge, med hvilka glada känslor jag gick hem den aftonen; ty jag viste att föreningen skulle vinna förtroende och förlora de betänkligheter som vid den förut voro fästade. (-) Det var som om en lefvande anda, en flägt från himmelen genomgått hela tillställningen från början till slut, från det minsta till det största.

Arbetaren visade här, att äfven då han roar sig, han förstår att skicka sig, att i uppförande täfla med hvem som hälst.

Ännu några sådana årshögtidsdagar och förening(en) skall blifva en korps i samhället, som ingen skall behöfva skämmas att vara medlem af.¹⁷

Med berättigad stolthet använder Kahlson här uttrycket "arbetarne för sig sjelfva". Norrköpings Arbetareförening bestod faktiskt under sin första tid endast av arbetare, så långt nu detta begrepp kunde definieras entydigt. Föreningen bildades sommaren 1860 av 13 fabriksarbetare. Snart blev även hantverkare och hantverksarbetare medlemmar och därför fastslogs i reglementets första paragraf, att "inga andra än arbetare af alla klasser samt Borgare af Handwerksklassen erhålla inträde". Bestämmelsen preciserades ytterligare 1861, tydligen på förekommen anledning; direktionen fastslog, att "inga s.k. Herremän skulle vinna inträde".¹⁸ Förhållandet är anmärkningsvärt, eftersom tidens arbetarföreningar annars rekryterades i lika stor utsträckning inom medelklassen som bland arbetare. Dessutom bestod ledningen ofta av personer, som var väl etablerade i samhället, ibland t o m industriägare men framför allt liberala publicister som Axel Krook i Göteborg, Arvid Gumælius i Örebro, Fredrik Borg i Helsingborg och A P Landin i Gävle. Även Norrköping ägde en sådan känd liberal folkupplysningsman i författaren C G Starbäck. Men han fick således nöja sig med att bli inbjuden som hedersgäst till arbetarföreningen.

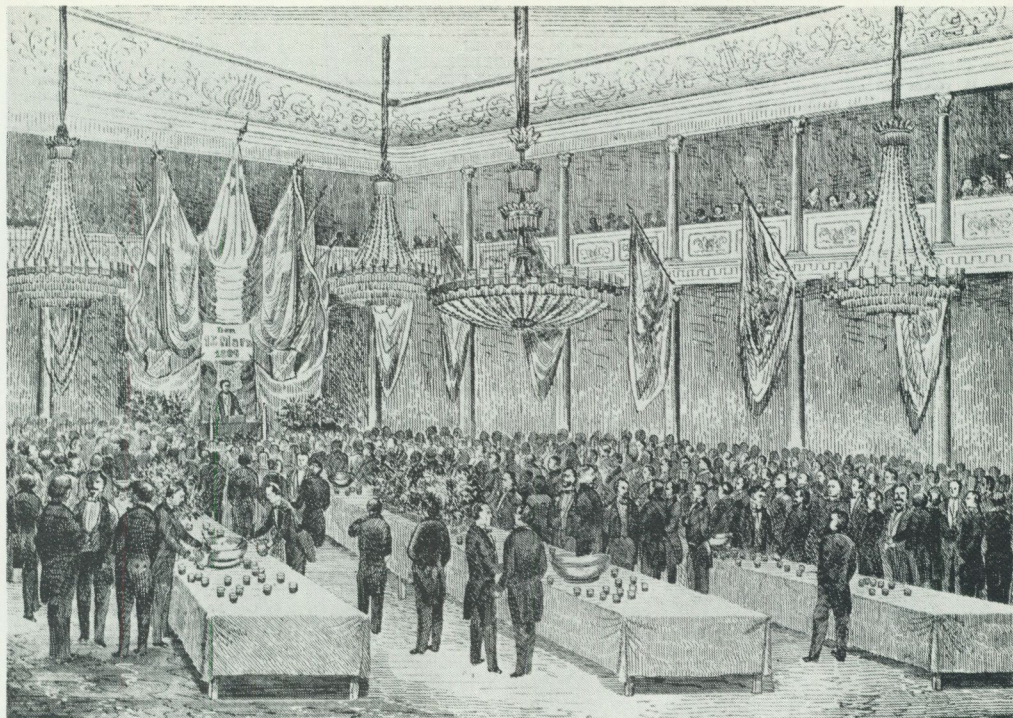
Att ett gryende socialt självmedvetande

Ceremonin vid nedläggningen av grundstenen till Norrköpings Arbetareförenings eget hus den 21 nov 1863. En märklig omständighet, som avslöjas i föreningens protokoll, är att fotot egentligen togs vid en senare rekonstruktion. Eftersom ceremonin ägde rum på en lördag, gick det inte p g a arbetstiderna att samla mer än en mindre del av medlemmarna. Först på söndagen två veckor efteråt blev det möjligt att visa upp föreningens medlemsstyrka framför kameran. Vid tillfället invigdes även föreningens nya standar, som domineras av emblemet med de korslagda händerna och facklan i trekantig ram. Mellan arbetarskaran i förgrunden och fabriksbyggnaderna i bakgrunden flyter – osynlig på bilden – Motala ström. Foto tillhörigt Norrköpings Arbetareförening.

Drags AB:s 20-årsfest i "salongen" i Norrköpings Arbetareförenings hus 1874. Trästick i Ny Illustrerad Tidning den 24 jan 1874. Byggnaden – numera känd som "Arbis-teatern" – ritades av föreningens förste ordförande, stensättaren A P Slättengren, och byggdes av föreningens medlemmar. Festsalen invigdes 1865 och var då Norrköpings största samlingslokal med plats för över 1200 personer. Salen kan beskrivas som en trogen imitation av de "assemblésalonger" – t ex De la Croix' salong i Stockholm – som utgjorde ramen för en stor del av tidens tongivande kultur- och nöjesliv. Fonddekorationen vid Drags jubileum är lika påkostad och punschen lika flödande som vid huvudstadens festiviteter – arbetarna har till synes upptagits i samhällets festgemenskap. Endast klädseln markerar publikens "demokratiska" sammansättning. (Termen "assemblésalong" används här efter samråd med fil dr Barbro Stribolt, Drottningholms Teatermuseum.)

De la Croix' salong, platsen för det borgerliga Stockholms assembléer. Man ser tydligt varifrån arbetarföreningen i Norrköping hämtat sin förebild. Ur Illustrerad tidning 1859.

av detta slag kan spåras bland arbetarna just i Norrköping torde främst bero på den snabba expansionen inom stadens textilindustri. Därför fick Norrköping tidigt en relativt stor fabriksarbetarklass. I Stockholm blev antalet fabriksarbetare större än antalet hantverksarbetare först på 1870-talet – i Norrköping rådde detta förhållande redan 1850.¹⁹

Gustaf Kahlson fungerade under Norrköpings Arbetareförenings första tid som dess speciella författare av festretorik i lyrisk form, prologer, sångtexter osv. I en viss mening förtjänar han faktiskt att under en kort period betecknas som självlärd arbetarskald. (Senare utbildade han sig till folkskollärare.) Exemplet är inte alldeles unikt. En liknande anknytning till de tidiga bildningsföreningarna ägde Carl August

Rydberg, äldre bror till Viktor Rydberg. Under sin tid som bagarelärling i slutet av 1840-talet var han Växjö bildningscirkels speciella författare av festpoesi. I inledningsorden till sin lilla diktsamling Politiska och lyriska qväden af en arbetare (1848) betonar han sin arbetaridentitet: "Författaren, sjelf arbetare, tillegnar dessa anspråkslösa rader åt de arbetande klasserna och deras vänner."²⁰

Begreppet arbetarskald har emellertid i detta sammanhang endast en begränsad giltighet. I den veckotidning för bildningscirklar, Bildningsvännen, som urmakarsällena P C Kjellberg gav ut 1849, recenserar han Rydbergs diktsamling och gör bl a reflexionen, att de ur folket gångna skalderna egentligen inte bjöd på folkpoesi utan nöjde sig med att efterbilda dagens "privile-

gierade studerade skaldekonst".²¹ Den poesi som Kahlson och C A Rydberg producerade var av naturliga skäl efterbildning, både till form och innehåll, inte minst av Tegnér men också av den mängd idealistisk och nationalliberal tillfällighetsdiktning som spreds via pressen.

Att Gustaf Kahlson för årsfesten 1861 skrev ett Bellmans-divertissement kan ur en liknande synpunkt betraktas som ett försök att efterbilda och överta borgerlighetens mer nöjesbetonade kulturformer. Sångspel byggda på Fredmans epistlar var en vanlig företeelse på teaterscenen vid 1800-talets mitt. Att odla Bellmanskulten ute i det gröna förekom också i olika varianter av både oskyldigt och mera orgiastiskt slag, inte minst i Stockholms omgivningar med de många kända utvårdshusen.

390 liter punsch

En speciell festrival som Norrköpings Arbetareförening övertog från de högre samhällsklasserna var skåltalsceremonin. Vid alla årshögtider under 1860-talet återkom dessa skålar, ibland 10–11 till antalet, med endast små variationer i ordningsföljden: för konungen, för fäderneslandet, för föreningen och för dess stiftare, för hedersgästerna (med svarsskålar), för kvinnan osv, hela tiden med assistans av manskören. Till årsfesten 1865 inköpte man 390 liter punsch! Retorik, sång och punsch – på ett högst konkret sätt blev arbetarna delaktiga av de högre samhällsskiktens berusande fosterlandskärlek.

Kontrasten mellan de äldre bildningscirklarnas stränga krav på nykterhet – i regel rådde ett absolut spritförbud – och festsederna i 1860-talets arbetareföreningar kan tyckas vara förbluffande stor men är i själva verket endast skenbar. En historisk förklaring utgör det förhållandet, att 1830- och 40-talens tidiga nykterhetsrörelse domnat sedan den uppnått sitt främsta syfte, den skärpning av brännvinslagstiftningen som genomfördes 1855–57. Nykterhetsrörelsen blomnade sedan upp igen först på 1870-talet. Arbetareföreningarna var i all-

mänhet avvisande till krav på absolutism; man talade i stället för måttlighet och upplysning.²² Det första nykterhetsföredraget i Norrköpings Arbetareförening hölls först 1875. Samma år tillstyrktes vid ett möte i Linköping för Östergötlands arbetareföreningar, att antalet skålar skulle minskas vid årsfesterna, "vilka icke utan rätt skildrats som 'dryckesgillen'".²³

Men viktigare än nykterhetsfrågan i sig var de stränga krav på allmän ordning och disciplin som i regel rådde i 1860-talets arbetareföreningar. Socialpsykologiskt vilade arbetarnas intresse för dessa föreningar på deras behov av självhävdelse och delaktighet i samhället. Man strävade efter att med hjälp av moralisk disciplin uppnå respektabilitet och erkännande från de högre samhällsklassernas sida. Denna spontana strävan framträder tydligt i t ex skraddargesällen Wimerkrantz' citerade uttalande i Stockholms Bildningscirkel 1847 och i Gustaf Kahlsons kommentar till årsfesten 1861. G F Blohm, den myndige bankvakmästaren som var ordförande i Norrköpings Arbetareförening under en lång följd av år från 1861, blev särskilt känd för att kunna hålla dunrande strafftal, rena domedagspredikningar, över medlemmar som inte höll måttet. På denna punkt fanns helt uppenbart ett för det etablerade samhället och arbetarna gemensamt intresse. Paradoxalt nog kunde det t o m betraktas som en särskild merit för arbetarna, att de kunde konsumera stora mängder punsch *under ordnade former*. Norrköpings Tidningar påpekar nämligen om årsfesten 1861: "Den största ordning rådde (...) och detta oakadt att Bacchi gåfvor funnos i öfverflöd och ej eller försmåddes."²⁴

Vattenmassan och dammfästena

Norrköpings Arbetareföreningens första årshögtid blev även föremål för en presspolemik, som är av intresse, eftersom den berörde känsliga principiella frågor. Ett reportage om festen och en litografisk bild av Bellmansspelet i C G Starbäckes veckotidning Svenska Arbetaren – som grundades i

Norrköping just 1861 – gav upphov till skarp kritik i statskyrkoorganet Vaktaren. Sannolikt var det redaktören, J A Posse, som fört pennan. Artikelnen tog i första hand avstånd från Starbäcks nya tidning. Den ansågs vara alltför världslig och därför olämplig som läsning för "arbetsklassen". Men samtidigt angrips den nya tendensen i samhället att vilja betrakta söndagen, sabbatsdagen, som "endast en förlustsedag". I upprörda ordalag refereras, hur arbetarföreningen på en söndag druckit skålar och hur några medlemmar "utklädda till Ulla Winblad och hennes älskare" uppfört "theatraliska föreställningar" i det gröna.²⁵

Starbäck besvarade kritiken i Svenska Arbetaren, där han starkt reagerar mot Vaktarens "förmynderi" och "fromleri". Han anser det vara farligt att isolera och avsöndra det lägre ståndet från det övriga samhället, tex genom att motarbeta alla former av anständiga söndagsnöjen för arbetare. Folkets längtan efter bildning och vetande, efter "den världsliga glädjen", är lika stark som det oavslätliga trycket hos en strömmande vattenmassa, säger Starbäck. Det är "enfaldigt" att bygga dammar. Följden blir bara, "att damfästena måste gifva vika för påtryckningen – och hvart tar det då vägen?"²⁶

Vad frågan i grunden gällde var givetvis rådslan på kyrkligt håll för tendenser till sekularisering. Särskilt känsligt var det, att nya fritidsvanor på söndagarna börjat framträda även bland de lägre samhällsskikten, bl a till följd av kommunikationernas utveckling. Arbetstiden var fortfarande oreglerad och kunde för en arbetare uppgå till 12–14 timmar om dagen, ofta även på lördagar. Därför fanns i praktiken för de lägre klasserna ingen annan ledig tid än söndagen. När järnvägarna började byggas på 1850-talet, uppstod nya möjligheter att göra söndagsutflykter med tåg för en billig penning. Vid 1859–60 års riksdag hävdade J A Posse i en motion i adelsståndet, att järnvägsstationerna med sina restaurationer börjat fungera som krogar, "dit, synnerligast om söndagarne, stora folkmassor på

dessa banor hastade fram till njutning och förderf". Med hänvisning till lagstiftningen mot sabbatsbrott yrkade han på förbud mot järnvägstrafik i statlig regi på söndagar.²⁷ Särskilt inom prästeståndet gjordes vid riksdagarna under denna tid upprepade motioner om skärpning av bestämmelserna angående sabbatsbrott. Att de liberala bildningsföreningarna alltid förlade sina sammankomster till söndagar, innebar ett stöd åt de nya fritidsvanorna, som givetvis väckte särskild förargelse inom de kyrkliga leden. Karakteristiskt nog påtalar Vaktarens artikel 1861, att redan bildningscirkularna tagit initiativ till betänkliga "sällskaper" och "förlustelser".

Bildningscirkularna å sin sida betonade starkt – kanske just p g a risken för kritik – att verksamheten skulle vila på religiös grund. Betecknande är, att Stockholms Bildningscirkel använde "Ora et labora", Bed och arbeta, som valspråk. Även arbetarföreningarna var i regel angelägna om att verksamheten inte skulle strida mot kyrkans krav. När Norrköpings Arbetareförening bildades 1860, försäkrade man i den skrivelse som lämnades in till stadens magistrat, att man *inte* skulle störa "den kyrkliga andakt" som "hvilodagen" krävde utan endast använda "ett par timmar om Söndagsaftnarne".²⁸ Påfallande är emellertid, att Norrköpings Arbetareförening samtidigt visade en tydlig tendens till religiös neutralitet. Enligt reglementet fick föredrag hållas i "alla ämnen utom religiösa". När en medlem 1867 ifrågasatte denna bestämmelse, fick han inget gehör. Paragrafen behölls med en motivering, som riktade främst mot väckelserörelserna: man ville inte veta av "sektarister, vinkelpredikanter och andliga skojare", som kunde skapa splittring. Man framhåller emellertid samtidigt, att ingenting "mot religionen stridande" ägt rum i föreningen.²⁹

Det var givetvis inte bara de yttre formerna utan även innehållet i det nya liberala färgade bildningsidealet som var en stötesten för kyrkliga kretsar. Denna bildning, som stod på allmänidealisk grund och särskilt betonade kulturnationalismen,

inrymde ingenting som var vare sig okristet eller antikyrkligt. Därför var dessa bildningssträvanden svåra att bemöta. Problemet för kyrkan var inte minst, att man på liberalt håll i praktiken ville reducera kristendomen till endast ett av många "ämnen på schemat" i stället för att låta den dominera hela bildningsinnehållet. Intresset koncentrerades till det jordiska, världsliga, "materiella." Detta innebar ett smygande hot mot kyrkans kontroll över människors normer och värderingar, mot kyrkans andliga makt över folket.

Hjälp dig själv!

Kvantitativt kan de liberala bildningsföreningarna tyckas vara ett marginalfenomen i den tidiga industrialiseringens svenska samhälle. Allt som allt grundades bildningscirklar i ett trettio-tal städer. De flesta blev dock kortlivade och redan omkring 1855 återstod endast ett litet fåtal. Arbetarföreningarna var fler till antalet och något mer livskraftiga. De omfattade i slutet av 1860-talet enligt Pählman-Sjölin överslagsberäkning totalt ca 16–17 000 medlemmar.³⁰ Vill man räkna även skarpskytterörelsen som liberal bildningsorganisation, vilket inte är alldeles obefogat, kan man röra sig med något större siffror: när rörelsen kulminerade 1867, fanns 304 skarpskytteföreningar med ca 40 000 medlemmar.³¹

Denna bildningsaktivitet ter sig kanske endast som krusningar på samhällslivets yta med tanke på att den stora folkmajoriteten ännu levde strängt kontrollerad av den kristet-konservativa patriarkalismens järnhand. Fortfarande var de årliga katekesförhören ett effektivt plågoris på landsbygden, där ännu 1850 90 % av befolkningen levde. Folkskolans tillkomst 1842 innebar ingen omedelbar förändring. Även där talade husbondens röst. När Läsebok för Folkskolan kom 1868, mötte man bara de gamla budorden i en ny formulering: "Var flitig! Var ordningssam! Var from!"³²

Det finns ändå flera viktiga skäl att uppmärksamma den tidiga liberala bildnings-

rörelsen. Först och främst kan den beskrivas som ett av många inslag i en omfattande politisk-ideologisk maktkamp i det svenska samhället. Striden mellan liberala reformintressen och konservativa maktgrupperingar rasade på flera fronter. Hösten 1865, då den sista striden om representationsreformen utkämpades, beskriver Ny Illustrerad Tidning, vilka projektiler som slungades från de konservativa försvarsmurarna:

Från de kammarlärda ropas på "materialism" och "industrialism", från de kyrkliga lägren på "falsk filantropi", "upplösning" och "otro", från de gamla ståndshärdarne på "nivelleringsraseri".³³

Med "de kammarlärda" avses här de konservativa koryféerna i tidens kulturliv. De klagade i den litterära debatten bl a över att tidens "materialism" och "mammonsdyrkan" gjorde det omöjligt att skapa stor poesi. Tiden var inte tillräckligt poetisk! På kyrkligt håll stred man mot den nya bibelkritiken eller "ottron" och i riksdagspolitiken var alltså folkrepresentationens nya utformning den allt överskuggande frågan.

Från liberalt håll var de centrala honnörsorden på 1860-talet: Folkrepresentation, folkförsvar, folkbildning! Dessa krav bars upp av en nationell väckelse, som i förtätd, militant form kom till uttryck i skarpskytterörelsen. Representationsreformen 1865–66 blev den vackra slutstenen i en serie liberala reformer, som i de flesta fall genomdrivits först efter utdragna strider: näringsfrihetsförordningarna 1846 och 1864, husagans avskaffande 1858, den nya kommunallagen 1862 m m.

I folkbildningsfrågan tvingades den liberala sidan bemöta en rad konservativa motargument, som ofta upprepades: folkbildning minskar arbetarnas intresse för sitt egentliga arbete, alstrar fäfänga, leder till ytlig halvbildning osv. Man bör emellertid uppmärksamma, att liberalerna i bildningsfrågan egentligen kämpade på två ideologiska fronter samtidigt. Den sk 50-talsliberalismen, som levde kvar även under 1860-talet, befann sig i en position mel-

lan konservatism och – inbillad eller verklig – ”röd” radikalism. Ett tydligt exempel på den paradoxala hållning som detta gav upphov till finner man i August Sohlmans tidigare citerade tal i Stockholms Bildningscirkel 1854. Det är fel att uppfatta tidens ”jäsning hos massorna” som uttryck för ”politiska begärelser”, säger han. Nej, orsaken är i stället

behovet af en högre mensklig bildning; det är en inre orolig längtan hos massorna att förbättra sin ställning och höja sig till en punkt av renare, ädlare mensklighet.

Men det är viktigt, att denna oroliga längtan

ledes i det rätta spåret och icke ger sig luft i förvillelser, som bringa förderf åt alla enskilda och derigenom åt det stora hela.³⁴

Som synes vill Sohlman på en gång förneka massornas ”politiska begärelser” och varna för hotande ”förvillelser”! Ur liberal synpunkt gällde det å ena sidan att övervinna det konservativa motståndet men å andra sidan också att framställa den egna ståndpunkten som den mest ansvarsmedvetna. Liberaler var, i synnerhet efter 1848, vaksamma motståndare till socialistiska tendenser. Det är här i själva verket fråga om samma paradox, som Almqvist och Starbäck försökt fånga i sina liknelser: massan som potentiell tillgång och – om inte dess kraft kanaliseras på rätt sätt – som hot.

Men även på lägre nivåer i samhället, i skuggan av den offentliga debatt som ägde rum i riksdagen, i kulturlivet och i dagspressen, pågick den ideologiska kampen. Ekon nådde ända in i människors hem- och vardagsliv. När den illustrerade populärpressen fick sitt genombrott under 1860-talet, blev den i likhet med bildningsföreningarna genomsyrad av liberala värderingar. Entusiastiskt förmedlade den kunskaper om tidens tekniska och materiella framsteg och om profan svensk kultur. *Svenska Arbetaren* (1861–65) är ett exempel, C E Gernandts *Svenska Familj-Journalen* (1862–87) ett annat. Genom

skicklig marknadsföring blev Gernandts vackert illustrerade journal i slutet av 1860-talet Sveriges upplagemässigt största tidning med 30–40 000 ex varje månad. Därigenom hade landet fått ett nytt opinionsbildande medium med en särskild förmåga att tränga in i människors privata familjeliv.

Svenska Familj-Journalens ideologiska neutralitet var endast skenbar. Här förkunnades inte katekesförhörens budord om lydnad, undergivenhet och förnöjsamhet – trots betoningen av småborgerlig ”sedlighet”. Här talade i stället den borgerliga individualismens röst: Hjälpa dig själv! Lita på dig själv och arbeta! Skaffa dig kunskaper! Då kommer du att uppnå välstånd och avancera i samhället! Nya livsvärderingar och nya attityder till överhet och samhälle, som hängde nära samman med industrialiseringen och den ökade rörligheten, fick på detta sätt artikulerade uttryck. Detta var en process, som gick hand i hand med den sekularisering som tidigare berörts. Karakteristiskt är fö, att man på kyrkligt håll grundade en ”mottidning”, *Förr och Nu* (1870–79), en familjjournal med kristen grundsyn, som medvetet försökte konkurrera med Svenska Familj-Journalen på dess eget område.³⁵

”Arbetets ära”

Ett intressant uttryck för att bildningscirkelarna och arbetarföreningarna var inlemmade i en ideologisk maktkamp är den energi och omsorg som ägnades åt de rituellinslagen. Att uppfatta dessa ritualer enbart som en dekoration, som ett uttryck för festglädje, är att underskatta deras betydelse.

Under ”jubelfesternas tidevarv” var välregisserade ritualer ett allmänt kännetecken för det officiella Sverige. Vid utställnings- och järnvägsinviigningar, vid statyavtäckningar och kungabesök uttrycktes stats- och samhällsideologin i ett mångfacetterat och ofta överlastat rituellt språk. Karakteristiskt är, att man eftersträvade ett intrikat samspel mellan yttre dekorati-

va element med symbolfunktioner – portaler, transparanger, vapen- och flagguppsatser, namnchiffer, illuminationer m m – och de ceremoniella inslagen: processioner, invigningstal, musik, saluter osv. Retoriken upplevde en glansperiod. Förmågan att deklamera festpoesi upphöjdes till något av en skön konst.

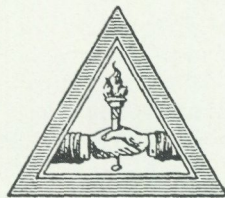
Mot denna bakgrund är det föga förvånande, att "motrörelser" i samhället, som fick kämpa för att hävda sig, utnyttjade samma rituella språk. Att vara etablerad och erkänd som organisation eller "korps" i samhället, det var att kunna framträda under högtidliga, rituella former. Samtidigt användes dessa former för att sprida den egna ideologin. Ett typexempel utgör skarpskytterörelsen. Den kan betecknas som en nationalliberal propagandaorganisation, som kämpade för folkförsvarets idé, den demokratiska idén en man – ett gevär (och i förlängningen: en röst). Rörelsen möttes av motstånd från konservativt håll och av misstänksamhet från regering och myndigheter.

Ett välbekant propagandavapen för skarpskytterörelsen blev musikkårens, som kunde utnyttjas på en mångfald sätt: vid exercis och parader, vid fest- och underhållningsarrangemang, vid "utmarscher" på landsbygden på söndagarna osv. Medvetet paraderade skarpskytteföreningarna flitigt vid officiella ceremonier som järnvägsinvigningar och kungabesök både för att demonstrera sin lojalitet gentemot nationen och för att bli inarbetade i det allmänna medvetandet. Dessutom gavs ofta musikalisk-dramatiska soaréer, där muserna mobiliserades på bred front. En karaktéristisk ambition i dessa arrangemang var att inordna de olika konstarterna i en effektiv helhet, där det estetiska elementet underordnades det ideologiska budskapet. Denna ambition är tydlig i de tableaux vivants som skarpskyttesoaréerna blev särskilt omtalade för. I populär dramatisk form presenterade dessa tablåer rörelsens historiesyn med Engelbrekt och stormakts-tidens hjältekungar som huvudpersoner. Ett exempel är den tablå, som gavs i Norr-

köping 1862, föreställande Gustav II Adolfs bön före slaget vid Lützen. Runt konungen, knäböjande med draget svärd och klädd i den bekanta dräkten med gult kyller och grå fjäderhatt, hade på scenen grupperats fältöverstar, en kanon med artillerister klädda i gult på ena sidan och blåklädda krigare med lansar och fanor på andra sidan. Fonden bestod av ett spetsigt krigstält med en svensk flagga (utan unionsmärke!). Bakom scenen sjöng en manskör Wennerbergs Hör oss, Svea! Därefter hördes på ett avlägset orgelharmonion melodin till krigspsalmen Förfäras ej du lilla hop. Ridån höjdes och sänktes i tre repriser; sista gången visades tablån belyst av bengaliska eldar. Enligt ett tidningsreferat var publikens entusiasm därefter så stor, att man spontant begärde och uppstämde folksången.³⁶

Även inom bildningscirklar och arbetarföreningar lade man stor vikt vid yttre former och ceremonier. Exempel på mötes- och festrutiner har tidigare återgetts. Som redan framgått är även inslaget av symboliska emblem, standar och fanor framträdande. Varje förening använde ett valspråk av typen "Enighet ger styrka", "Arbete-Enighet-Upplysning", "Enighet och frihet". I det interna föreningslivet förekom ofta en särskild ceremoni vid antagning av nya medlemmar. I Norrköpings Arbetareförening fick varje ny medlem avlägga ett löfte att alltid åtlyda föreningens beslut. Därefter överlämnade den officierande funktionären föreningens emblem med orden: "Var och blif en värdig medlem i vårt samfund!" Emblemets, ett blålackerat metallmärke med två förenade händer och en

Detalj av Norrköpings Arbetareförenings emblem: två förenade händer och en brinnande fackla.

Norrköpings Arbetareförenings förste ordf, stensättaren A P Slättengren. Porträtt i föreningens ägo. På bröstet bär Slättengren föreningens medlemstecken, blå-lackerat och i blått band, föreställande föreningens emblem och försett med medlemsnumret (nr 1) på baksidan.

fackla – symboler för jämlikheten-enigheten och upplysningen – var avsett att bäras i blått band vid alla sammankomster.³⁷

När arbetarföreningarna arrangerade egna större festceremonier, kan man spåra en dubbel funktion hos de rituella inslagen. Det gällde inte bara att gentemot samhället skapa respekt för föreningen. Det gällde också att emotionellt förmedla värdeupplevelser till medlemmarna. Kulten av "arbetets ära" kan förstås på detta sätt: arbetaren skulle känna sitt värde i samhället. Den dubbla funktionen är tydlig t ex i den hymn Gustaf Kahlson skrev för den stora invigningen av Norrköpings Arbetareförenings eget hus 1865. Dikten framfördes av manskören i körledaren C P Wahllins tonsättning och deklamerades dessutom av ordföranden G F Blohm som en del av hans högtidstal. Första strofen lyder:

Hell arbetet! Här färdigt står
det templet "Enighet" och "Styrka" byggt;
gemensamt från hvar hjerta går
till Gud en tacksam jubelsång.

Från jorden vi till himlen blicka glada opp
till Dig, o Gud, som varit, är och blir vårt
hopp.³⁸

Detta litterära formspråk uppvisar samma ohämmade eklekticism som tidens rituella språk i övrigt. Ogenerat lånar Gustaf Kahlson stileffekter och symboler av både klassiskt-mytologiskt och kyrkligt ursprung. Att han i sin strävan efter oratorisk lyftning snuddar vid pekoralet är föga förvånande; det låg nästan i festpoesins natur. Mer intressant är sättet att använda även kyrkans symbolspråk för att rituellt uttrycka en form av självhävdelse: arbetarna i *sitt* tempel ansåg sig ha lika stor rätt att prisas och tackas Gud som någon annan i samhället.

Hör oss Svea och Internationalen

De liberala bildningsföreningarna har historisk betydelse även i ett annat avseende: de inrymmer tidiga ansatser till en folklig

föreningskultur och utgör i den meningen förspelet till de stora folkrörelserna. Det gäller inte minst inslaget av "urban-folklig" kultur. Detta begrepp har använts av bl a Greger Andersson i hans avhandling om 1800-talets civila blåsmusikkårer, närmast i betydelsen populariserad, efterbildad högreståndskultur. Repertoaren hos t ex skarpskytte- och godtemplarmusikkårer bestod av nykomponerad marschmusik, som egentligen var imiterad militärmusik, och framför allt arrangemang av opera- och operettmusik, folkvisor, Bellmansmelodier m m.³⁹ Det är lätt att konstatera, att förhållandet var likartat beträffande manskörsrepertoaren, den poesi som deklamerades vid soaréer osv. Av naturliga skäl skedde emellertid ofta en viss förändring av funktion och innebörd, när kulturfenomen på detta sätt överfördes från en mer elitbetonad social miljö till bredare sociala skikt och dessutom anpassades till ett föreningsliv med bestämda ideologiska syften.

Bildningsföreningarna tog medvetet avstånd från den i egentlig mening folkliga nöjeskulturen: marknadsunderhållning, krogliv, skillingtrycksvisor m m. På denna punkt kunde utan tvivel medelklassen och de arbetare som engagerade sig i bildningsföreningarna mötas i ett gemensamt intresse. I Norrköping ligger fö en viss symbolik i det förhållandet, att arbetarföreningen byggde sitt hus i f d Schubertska trädgården, som var särskilt illa beryktad som nöjesplats för arbetare och småfolk. Under en övergångstid förvandlades den gamla dansrotundan, där Satan själv enligt en skandalskrift setts virvla runt, till sammanträdeslokal för arbetarföreningen och exercislokal för skarpskyttarna. Ohämmad folklig utlevelse omvandlades till disciplinerad, målinriktad verksamhet.⁴⁰

En viktig förutsättning för intressegemenskapen medelklass-arbetare i bildningsföreningarna var utan tvivel medlemsrekryteringens sociala sammansättning. Av arbetargrupperna var det endast det översta skiktet, de yrkesutbildade arbetarna, som i någon större utsträckning fångades in.⁴¹ Det sociala avståndet från

denna sk arbetararistokrati nedåt till samhällets lägsta skikt var större än motsvarande avstånd uppåt till medelklassen. Många gånger var egentligen den sociala gränsen mellan yrkesarbetare och lägre medelklass svår att urskilja. Den lägre medelklassen rekryterades också, särskilt före 1860-talet, av grupper som avancerade socialt. Textilarbetaren Gustaf Kahlson, som blev folkskollärare, är ett tidstypiskt exempel. Arbetarföreningarnas genuina sociala underlag torde i själva verket ha varit grupper alldeles i närheten av den sociala gränsen medelklass-arbetarklass.

Detta förklarar också den politisk-ideologiska intressegemenskap mellan de liberala arbetarföreningarna och det etablerade samhället, som framträdde vid många tillfällen. Vid hungerupproppen i Norrköping 1867 medverkade både arbetarföreningen och skarpskyttekåren aktivt i samarbete med polis och stadsmilitär för att hålla ordning på gator och torg. Som Rolf Karlbom visat i sin kartläggning av tidens hungerupplopp och strejker är detta ett karakteristiskt exempel; det fanns en djupgående skiljelinje mellan arbetarföreningarna och det i massaktioner engagerade småfolket.⁴² I Norrköping uppstod fö ett slags samarbete mellan arbetsgivarna och arbetarföreningens direktion. Bråkiga arbetare anmäldes ibland till den myndige G F Blohm, som då anordnade särskilda "tribunaler" för att ta dem i upptuktelse.⁴³

När liberala folkbildningsmän som August Sohlman och Starbäck talade om att upplysa "massorna", var detta alltså på sätt och vis endast en principiell strävan. Vad man i verkligheten gjorde – och vad man hade förutsättningar att göra – var att nå vissa delar av arbetarnas elitskikt. Å andra sidan fanns utan tvivel en livskraftig dröm om att i ett längre tidsperspektiv integrera hela folket i en nationell borgerlig enhetskultur.

Greger Anderssons avhandling om 1800-talets musikkårer ger även en tänkvärd belysning av traditionssamband mellan de tidiga bildningsföreningarna och senare folk-rörelser. Det finns många exempel på att

sång- och musikutövare bytte förening, när en rörelse började tyna av och en annan framträdde på samma ort. En hel musikkår kunde byta uniformer och övergå från t ex en döende skarpskytteförening till den nya godtemplarlogen. Skarpskytterörelsen blev "kortlivad – icke så dess musikkultur", sammanfattar Greger Andersson.⁴⁴

Man kan fråga sig, om inte samma förhållande gäller även andra kulturella och sociala inslag inom folkrörelserna. Trots att organisationerna och deras ledande idéer växlat, tycks den folkliga föreningskulturen ha ägt en egen, inneboende livskraft. Båttutflykter under festliga former, amatörteater, biblioteksverksamhet och soaréer med deklamation, föredrag och dans är några exempel på verksamhetsformer, som har anor ända från Stockholms Bildnings-cirkel på 1840-talet.

Att 1900-talets etablerade folkrörelser har starka rötter i 1800-talet är uppenbart. Det folkliga föreningslivets egna traditioner har kanske *sin* andel i att detta arv ibland framträtt på ett smått paradoxalt sätt. Långt fram i sen tid har t ex arbetarmanskörer den 30 april fortsatt att sjunga Gunnar Wennerbergs Hör oss, Svea – där man "med liv och blod" stupar för fosterlandet – för att sedan dagen därpå under röda fanor sjunga Internationalen.

Noter

- 1 C J L Almqvist: Europeiska missnöjets grunder, i: Törnrosens bok, imperialoktav-uppl red av F Böök, III, 1923, s 26 (verket började tr 1838 men makulerades, i bokform först 1850).
- 2 Cit efter C Landelius: 1840–1850-talets bildningscirkel och arbetareföreningar i Sverige, I, 1936, s 89.
- 3 Program i ms, Handl rörande Bildnings-Cirkeln i Stockholm saml av Ossian Borg, KB (förkortas i forts Handl KB).
- 4 Sång på Bildnings-Cirkelns Högtidsdag d 25 October 1846, Handl KB.
- 5 AB 1 mars 1847.
- 6 Föredrag av skraddargesällen Wimerkrantz 7 mars 1847, Handl KB.
- 7 Ms "Uppläst i Bildn:s Cirkeln d. 17 Januari 1847", Handl KB.

- 8 Ibid.
- 9 Stadgarna finns tr i J Ellmin: Om folkets bildning och Bildningscirkelns i Stockholm första år, 1847, s 61.
- 10 F Lindberg: Skradderi och politik, Historisk Tidskrift 1968. E Gamby: Per Götrek och 1800-talets svenska arbetarrörelse, 1978, s 114 f.
- 11 Gamby s 116.
- 12 Landelius I s 98 f.
- 13 O Borg: Handtverkarens hem. Moraliskt föredrag, uppläst vid Bildnings-cirkelns andra gille den 28 februari 1847, tr 1847.
- 14 O Borg: "Utdrag ur Bildn. Cirkelns Hist. uppläst d. 28 okt. 1849" (ms), Handl KB.
- 15 Föredrag av skraddargesällen O Renhult 5 maj 1850, Handl KB.
- 16 Efter referat i Nya Norrköpings-Kuriren 6 aug 1861, Norrköpings Tidningar 7 aug 1861 och Svenska Arbetaren 10 aug 1861. – G Kahlson: Arbetareföreningens barndom. Strödda anteckningar (i Historiska och biografiska anteckningar inom Norrköpings Arbetareförening, ms i föreningens ägo, vänligen utlånat av A Hulterström, Norrköping).
- 17 Kahlson (se föreg not).
- 18 Prot 27 sept 1861, Norrköpings Arbetareförenings arkiv, Norrköpings Stadsarkiv. – 1869 öppnades föreningen för alla. En undersökning av medlemskårens sociala sammansättning 1860–1890 har gjorts av L Åkerström & B Horgby: Norrköpings Arbetareförening 1860–1890, otr 3-betygsuppsats, Historiska inst, Linköping. Där visas, att 70 % av periodens medlemmar var arbetare. Enligt Pålman-Sjölins överslagsberäkning för landets samtliga arbetarföreningar var denna siffra 1869–70 endast 40 %. A Pålman & W Sjölin: Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900, 1944, s 146 f.
- 19 Förhållandet i Stockholm påpekats av Gamby s 20. Siffror för Norrköping i T G Rudbeck: Försök till beskrifning öfver Sveriges städer, II, 1855, s 30 ff.
- 20 Ett liknande ex är Tvenne arbetares fristunder. Poetiska försök af J W och Isidor K, 1862, med en inledn om arbetaren och bildningsfrågan av utgivaren, P C Kjellberg. De unga skalderna var Johan Wendel och Isidor Kjellberg, senare kända yrkesjournalister.
- 21 Cit efter K Warburg: Viktor Rydberg, I, 1900, s 94.
- 22 Pålman-Sjölin s 189.
- 23 Ibid s 254.
- 24 Norrköpings Tidningar 7 aug 1861.

- 25 Wäktaren. Tidning för Stat och Kyrka 12 dec 1861.
- 26 Svenska Arbetaren 4 jan 1862.
- 27 Riksdagens prot 1859–60: Allm besvärs- och ekon-utskottets betänkande nr 38 s 1.
- 28 E Eriksson: Norrköpings Arbetareförenings krönika 1860–1935, 1935, s 12.
- 29 Okänd förf i Historiska och biografiska anteckningar (se not 16).
- 30 Pählman-Sjölén s 148.
- 31 A Åberg: Skytterörelsen i äldre tid (i: 100 år med frivilliga skytterörelsen), 1960, s 52.
- 32 Här åsyftas Fredrika Bremers Tre gyllne regler i Läsebok för Folkskolan 1868. Jfr L Furu-land: Efterord till faksimilutg av Läsebok för Folkskolan, 1979, s XXIII.
- 33 Ny Illustrerad Tidning 25 nov 1865 (sign O E = Olof Eneroth).
- 34 Landelius I s 87.
- 35 Se allmänt E Johannesson: Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880, 1980.
- 36 Referat i Nya Norrköpings-Kuriren 17 jan 1862 och Norrköpings Tidningar 18 jan 1862.
- 37 Okänd förf i Historiska och biografiska anteckningar (se not 16).
- 38 Ms i Norrköpings Arbetareförenings arkiv, Norrköpings Stadsarkiv.
- 39 G Andersson: Bildning och nöje. Bidrag till studiet av de civila svenska blåsmusikkårens under 1800-talets senare hälft, 1982.
- 40 Eriksson s 14. – En anon skrift, Satans uppträde på en dansbana i Norrköping, utgavs 1860 och ledde till ett tryckfrihetsåtal. – Om odisciplinerad folkkultur contra rationell arbetarkultur jfr R Ambjörnsson: Från folkfest på gatan till nykter arbetarkultur, DN 25 april 1982.
- 41 Pählman-Sjöléns siffra för 1869–70, 40 % (se not 18), omfattar i första hand hantverksmästare och hantverksarbetare. Tyvärr ges ingen särskild siffra för fabriksarbetare.
- 42 R Karlbom: Hungerupplopp och strejker 1793–1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst, 1967, s 218 ff, 258.
- 43 Eriksson s 17.
- 44 Andersson s 45.

Summary

The masses on the threshold of society

With the start of industrialization in Sweden in the mid-19th century the question of education became of vital importance, especially in Liberal circles. The title of the paper refers to a quotation from the Swedish author C. J. L. Almqvist about the masses who stand on the threshold of society and knock at the door—if the door is not opened, it can be shattered. The word "masses" was at once menacing and filled with hope. It embodied a threat of revolution, but also the hope of manpower for industry and of the build-up of society. Enlightenment, education for all, was perceived in Liberal quarters as an important means for integrating the lower classes in the life of the community and creating a tranquil social development.

In the period 1845–60 there were so-called mutual-improvement clubs in some thirty Swedish towns. They consisted of craftsmen, journeymen, and middle class intellectuals. These clubs were superseded in the 1860s by Liberal working men's associations. Members of the middle class

intelligents were usually the initiators of these as well.

The middle class had a great influence over these associations. But the paper aims to show that at the same time they contain the germ of an independent popular associational culture. They were an expression of the workers' spontaneous striving, by means of moral discipline, to attain respectability and acknowledgment on the part of the upper classes. Historically these early educational associations may be regarded as predecessors of the great popular movements (the revivalist movement, the temperance movement, the Social Democrat workers' movement) which at the end of the 19th and beginning of the 20th century became characteristic of the Swedish society. This is apparent from concrete traditional connections. As regards, for example, forms of meeting—soirées, annual commemoration days, pleasure-trips by steamer, etc—one finds continuous traditions in associational life ever since the 1840s.

Söndagspress och salongsblad

Folkligt och aristokratiskt i 1800-talets bildpress

Lena Johannesson

1817 gav Per Adolf Granberg ut den första xylografiskt manér illustrerade boken i Sverige. Den kallades "Svenska Djurens Historia, med figurer skurna i träd" och den trycktes i den strikta romerska antikvastilen. Denna hade inte minst genom franska revolutionen kommit att framstå som den nya tidens bokstavsstil och den är den typografi vi numera dagligen använder.

När Lars Johan Hierta tjugotvå år senare (1839) tryckte en andra utgåva av den lilla boken, satte han den i den ålderdomliga frakturstilen, den tyska stil som vi idag betraktar som synnerligen svårläst. Hierta lanserade boken som "Ett Sällskap till Almanachan" och han visste verkligen vad han gjorde, då han i popularitetens namn valde den snirkliga frakturstilen för sina almanackor och folkliga bästsäljare. Han hade nämligen själv förlorat läsarunderlag för sin tidning *Lördags-Magasinet* i samband med att han i den övergått från den gamla stilen till den nya.

"Fraktur- och antikvastriden" hör till de 1800-talsföreteelser som väcker förvåning idag. För oss är det antikvan, som är demokratisk och lättläst, och frakturstilen som är exklusiv. 1800-talets folkbildare måste dock kämpa mot en folklig antipati mot antikvan, som uppfattades som aristokratisk. Svenska folket hade lärt sig läsa genom bibel, psalmbok, katekes, postilla, almanacka och kalendrar, som alla trycktes i fraktur liksom skillingtrycken och texterna på kistebreven. Mot sekelslutet matades det folkliga motståndet mot antikvan, men motsättningen levde kvar ännu på 1870-talet.¹

Den i våra ögon paradoxala "fraktur-antikvakampen", kan åskådliggöra, hur svårt det kan vara att i efterhand fastställa hur eller när en innovation fått fotfäste, hur den samspelat eller konkurrerat med hävdvunna konventioner. Industrialismen framställs påfallande ofta som en enhetlig företeelse, utan upptakt eller mognadskede. Som en följd av detta uppstår svårigheter att uppskatta skedets mångfasettering. Särskilt påtagligt är detta vid bedömningen av hur traditionell hantverkskultur och industriell teknologi möts.

Ett anslående exempel kan hämtas från tryckeriteknikens fält, där det är vanligt att man sätter år 1814 som den industriella erans startår med anledning av att tidningen *Times* det året installerade sin första ångdrivna press, den s k Königpressen. Att flertalet europeiska officiner länge efter detta arbetade under helt hantverksmässiga villkor, förbises lätt. Pressforskaren Stig Boberg sammanfattar sin skepsis mot denna historieskrivning på följande sätt: "I Tyskland försvann handpressarna av trä först under 1860- och 1870-talen. Detta är all anledning att observera i samband med de tekniska nydaningarna. Det kunde gå åtskillig tid, efter det en uppfinning kommit till eller tagits i bruk första gången till dess den slagit igenom. Det vanliga bruket att endast anföra initialtidpunkten gör att bilden av den allmänna utvecklingen blir skev."²

Den här studien skall ägnas den xylografiska bildtekniken och det förhållandet, att den inledningsvis utvecklar varandra mycket skiljaktiga graveringsstilar. Dessa sti-

lar – den grövre som liknar det äldre folkliga träsnittet och den nyskapade finstilta tonsticksgravyrerna – stod i samma relation till folkligt förankrade konventioner som frakturen och antikvan inom typtrycket. Särskilt tydligt kommer detta till synes i 1840- och 50-talens populära bildpress.

Den xylografiska tekniken

Xylografien är en grafisk teknik som helt identifierats med den industriella eran, då den debuterar 1775 och upphör att äga större industriell betydelse ca 1910. Den utövas dock ända till 1940-talet, särskilt för merkantiltryckets och den vetenskapliga illustrationens behov. Inom press- och bokillustrationen i allmänhet ersätts den successivt mellan 1890 och 1920 av de fotokemiska gravyrmetoderna.

Xylografien, eller trästicket, är en ändträgravyr och utförs med samma redskap som metallgravörerna använder, dvs olika former av sticklar. Den är liksom sin föregångare, längdträsnittet, en högtrycksteknik, vilket innebär att trycket överförs från stockens högst liggande ytor. Det är detta förhållande som avgör dess industriella användbarhet, eftersom tryckformens relief möjliggör att bilderna kan tryckas direkt med bilden infogad i typsatsen. Detta var en omöjlighet för djuptrycksmetoder som kopparstick eller etsning och för plantryckstekniker som litografien, vilka måste tryckas separat eller i en extra omgång före eller efter texttrycket. Ändträgravyrerna utmärks av sin höga tryckkapacitet, som för en stock kunde uppgå till ca 200 000–800 000 avdrag. Gjorde man sedan avgjutningar av stockens relief, kunde man med dessa metallklichéers hjälp trycka obegränsat antal avdrag. Redan vid 1830-talets början var denna sk stereotypieringsteknik för högtrycksgravyr färdigutvecklad och i bruk. Förutom att metallklichéerna underlättade officinernas problem med de svårtempererade trästockarna, möjliggjorde de tryckning i flera pressar samtidigt, vilket ytterligare ökade xylografiens industriella användbarhet. Dessutom

bidrog detta mångfaldigande av själva tryckformen, till att xylografiska bilder kunde spridas genom abonnemang på avgjutningar. Denna distributionsform underlättade xylografiens snabba spridning.

Relativt tidigt (ca 1835) satte man likhetstecken mellan xylografien och den skärningsteknik som får gravyrerna att likna kopparstick, trots att det i trästickets fall är vita linjer som bildar mönstren och inte den svarta linjen som i djuptrycket. Tonstick kallas denna form av xylografi på grund av att den bygger upp bilden med hjälp av täta parallella och koncentriska linjer och punkter, vilka modellerar fram volym och djup genom en finfördelad avvägning av gråskalans toner och nyanser. Tonsticket skiljer sig från facsimilesticket eller kontursticket som bygger på enkla linjer.

Xylografien har i så hög grad identifierats med tonsticksmanéret, att historieskrivningen kring tekniken undgått att uppmärksamma att tekniken förekommer i flera skilda skärningsvarianter, och att det dröjer till 1860-talet innan tonstickstekniken blir den helt dominerande graveringsmetoden. Tonsticket utgör xylografiens mest rationaliserade variant, då den trots sin detaljrikedom och sin minutösa uppläggning, samtidigt kan fördelas på flera händer vid tillverkningen. Uttrycksformen blev så likformad och standardiserad att den möjliggjorde den rationalisering, som tillämpades från 1840-talet och framåt på de stora tidskriftsateljéerna; när tiden var knapp, lades arbetet med en bild ut på flera gravörer. Tecknaren ritade sin bild direkt på stocken, som var ihopfogad av ett flertal smärre block. Dessa delar lossades sedan från varandra och kunde fördelas bland gravörerna, varvid tidsåtgången för tillverkningen kunde pressas ned betydligt.

The Penny Magazine sålde metallklichéer av sina trägravyrer till andra tidningar och därmed spreds den kopparsticksliknande xylografien på bred front och med internationell verkan redan på 1830-talet.

Monthly Supplement of
THE PENNY MAGAZINE

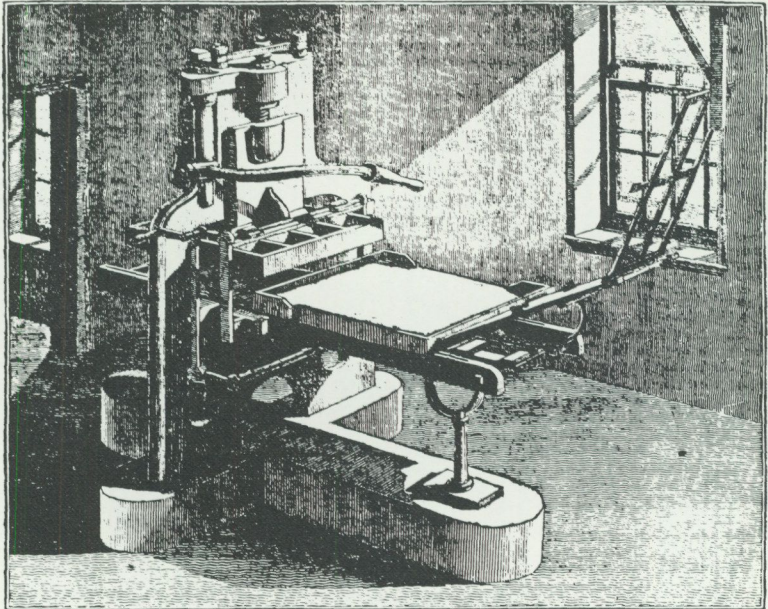
OF THE
Society for the Diffusion of Useful Knowledge.

112.]

November 30 to December 31, 1833.

THE COMMERCIAL HISTORY OF A PENNY MAGAZINE.—No. IV.
(Conclusion).

PRINTING PRESSES AND MACHINERY.—BOOKBINDING.

[The Stanhope Press.]

Those who have examined the early history of printing will scarcely have failed to see how the ordinary laws of demand and supply have regulated the progress of this art, whose productions might, at first sight, appear to form an exception to other productions required by the necessities of mankind. There can be little doubt, we think, that when several ingenious men were, at the same moment, applying their skill to the discovery or perfection of a rapid mode of multiplying copies of books, there was a demand for books which could not well be supplied by the existing process of writing. That demand had doubtless been created by the anxiety to think for themselves, which had sprung up amongst the laity of Catholic Europe. There was a very general desire amongst the wealthier classes to obtain a knowledge of the principles of their religion from the fountain-head,—the Bible. The desire could not be gratified except at an enormous cost. Printing was at last discovered; and Bibles were produced without limitation of number. The instant, therefore, that the demand for Bibles could be supplied, the supply acted upon the

Vol. II.

demand, by increasing it in every direction; and when it was found that not only Bibles but many other books of real value, such as copies of the ancient classics, could be produced with a facility equal to the wants of every purchaser, books at once became a large branch of commerce, and the presses of the first printers never lacked employment. The purchasers of books, however, in the fifteenth and sixteenth centuries, were almost wholly confined to the class of nobles, and those of the richer citizens and scholars by profession. It was a very long time before the influence of the press had produced any direct effect upon the habits of the great mass of the people. In our own country, the many hundreds of pamphlets of political and religious controversy that were issued during the times of the civil wars, were unknown to the larger portion of those who took sides in the quarrel. They were directed to the important body of lauded proprietors, and the no less important leaders of the people in towns; and they were formed to influence, as they were in great part produced by, the active spirits, whether of the church, the bar, or the senate,

3 T

Den formaliserade och enhetliga stil-dräkten, det anonyma lagarbetet samt inte minst tonsticketets ställning som dominerande medium för informativa bilder, har fått tekniken att i vår tids ögon framstå som nära nog sinnebilden för industrialismens 1800-tal – en strängt rationell syntax och ett hårt återhållet känsloläge. Det är till tonsticket konstnärerna återvänt, när de velat återskapa sin vision av 1800-talets kultursituation; man har sett skedet som identiskt med xylografiens torra men lidelsefullt laddade, paradoxalt detaljerade och samtidigt distanserande bilder, människans alienerade fingeravtryck på maskinkulturens perfektionistiska yta.

Denna förenklande historieskrivning har naturligtvis ett eget pedagogiskt värde, men i fråga om industrialismen tenderar dylika schabloner att medföra att synen på tradition och kulturarv förrycks. Ytterst få tekniska innovationer föds lösryckta från traditionen och utan samband med tidigare experimentatorers verksamhet.

Xylografien och det äldre träsnittet

Synen på xylografien förbiser bl a denna tekniks relation till de äldre högtryckstekniker som använts i boktryckssammanhang, såsom stilmetsallgravuren och det akademiskt påverkade längdträsnittet. Nu har xylografien aldrig rönt större uppmärksamhet från gravyrhistorikernas sida, då den inte varit samlarobjekt eller haft nämnvärt privatekonomiskt värde. Ändå är det frapperande, hur ofta man förbisett dess rötter i äldre hantverksskultur. En närmare analys av vilka bildtyper det var som inspirerade och påverkade Thomas Bewick (1753–1828), xylografiens ”formgivare”, visar att denne stimulerades av den folkliga bildberättartraditionen och att denna sannolikt underlättade för honom att skapa sitt eget självständiga berättande opåverkad av akademisk konstsyn.³ Bewick var den förste att demonstrera xylografiens fördelar som bildmedium. Den kunde brytas in i typsatsen, och kunde därmed på ett mer aktivt sätt än den klassiska vignetten och

En tidningscirkel på Kornhamnstorg.

Söndags-bladet (1845–61) blev den första politiskt betydelsefulla "folktidningen" i Sverige, med stark förankring i Stockholms arbetarkretsar. Så här karakteriserar Folkbladet dess läsekrets 1849 i elegant facsimilgravyr påverkad av litografisk tecknar-konst och troligen efter utländsk förlaga.

finalstocken liva boksidan och ackompanjera texten. Dessutom skapade Bewick genom sina många små vardagsscener i xylografi en helt ny bildgenre, med starkt dokumentära inslag i förening med det anekdotiska berättande som han förde med sig från folkkonsten.

I *Den massproducerade bilden* från 1978 kunde jag påvisa hur flera olika materialgrupper inom bl a prydnadsbilds- och reklamsektorn under 1800-talet har en formal och stilistisk utvecklingsgång som belägger, att de varor eller tjänster de aviserar på ett positivt sätt associeras med äldre folkliga traditioner. Detta medförde, att deras grafiska idiom inte byttes ut mot nyare och moderna stilar eller trycktekniker, utan att man behåller den äldre uttrycksför-

men för att också bibehålla kundintresset. Detta gällde tex bilder för diplom och tryckta gratulationstavlor med minnes- eller hederskransar⁴ men också för tobaksetiketter, vilka hör till de tidigaste varutyper som engångsförpackades och försågs med lockande bilder; traditionen sträcker sig ned i 1600-talet.⁵

Det intressantaste svenska exemplet härrör från studium av svenska teatersällskaps affischer. Dessa turnerande artister behöll mycket länge träsnittsbilder i kistebrevsliknande utförande på sina affischer i stället för att anamma nya tekniker och trycka "moderna" bilder i litografi eller xylografi. Skälet till detta var dels praktiskt; man lät trycka en ny upplaga av sina affischer för varje ort man gästade, och de relativt grova träblocken i längdträsnitt var lätta för vilken vid bildtryck oerfaren provinstryckare som helst att passa in i typsatsen. De känsliga, fingraderade xylografiska stockarna var dels extraordinärt känsliga för temperaturväxlingar och sprack lätt och var därför inte lämpliga att föra med sig på resor, dels var de svåra att trycka genom att de fordrade ett känsligare tryck samt försiktigare infärgning. Den annars folkligt så uppskattade nykomlingen litografien, som var en plantrycksmetod, var över huvud taget inte tänkbar för denna form av ständiga nytryck.

Dessa praktiska skäl talar sitt tydliga språk. Men attraktionen med nya bildtyper, eller den negativa effekten av att inte bjuda på nyheter, skulle ändå ha kunnat driva fram att sällskapen använde sig av de nyaste bildmedierna tidigare än vad de faktiskt gjorde. Inte förrän på 1880-talet sker uppbrottet från den gamla bildtypen. Sannolikt kan man därför våga påstå, att här måste ha förelegat en stark folklig association till nöje och underhållning, som gjort att det fallit sig naturligt att hålla kvar en i förhållande till tidens övriga bildutbud helt arkaisk, "urmodig" bildstruktur.⁶ Det var marknadssångarnas skillingtryck, almanackans enkla bilder och nasarnas kistebrev som "folknöjets affisch" behöll förbindelsen med.

Xylografien i Sverige

Med inblickar i några sådana exempel på kvadröjande stilistiskt uttryckssätt, förefaller det egendomligt att xylografiens historia skulle vara så snörött som den tecknats. Den inventering av Sveriges trästicksillustrerade press, som jag presenterat i *Xylografi och pressbild. Bidrag till trägravyrrens och till den svenska bildjournalistikens historia*,⁷ visar en annan utvecklingsgång och är en historia, där den folkliga traditionen utmanar den nya, mer internationaliserade tekniska kulturen.

I nämnda arbete kan startpunkten för xylografiens regelbundna förekomst i svensk press förflyttas bakåt ca tjuugo år i förhållande till vad som tidigare hävdats, från 1860–65 till 1845. Dessa tjuugo år innefattar just ett kamp- och stabiliseringskede, som avslöjar att xylografien från början inte förbands med en viss stildräkt utan fick göra tjänst i flera skepnader med olika ideologisk färg.

Redan på 1820-talet förmärks xylografien som stilpåverkan hos svenska formsnidade, dvs träsnidare av den äldre längdträskolan och stilen eller manéret kommer till användning på nyare och mer urbana motivtyper än dem som hörde till den klassiska gruppen av undervisande, religiösa eller underhållande kistebrev.⁸ Detta är dock endast en försiktig anpassning till nya tendenser och dessa formsnidade kom mig verterligt aldrig att verka inom pressen.

När den svenska bildpublicistiken sätter fart 1845, går den också in i en dragkamp mellan xylografiska uttrycksformer, som inte avslutas förrän vid 1860-talets början och som jag lite tillspetsat kallat "bildens fraktur- och antikvakamp", eftersom den i flera väsentliga avseenden delar karaktäristika med vad som skedde inom typografiens område vid samma tid, utan att den för den skull var föremål för debatt eller opinionsyttringar. Den var dessutom ett uttryck för tekniska omständigheter; för 1840-talets svenska boktryckare liksom för provinstryckarna, som skulle trycka folknöjets affischer, var det svårt att inled-

SKIZZ.

I.

Näringsfriheten.

En skomakare föreläser om konsten att göra stöller för stadens rådmän.

II.

Jernvägarne.

Klockan 10.

Brär man på sin smörgås i Stockholm och är i Göteborg innan den blivit intagen.

Söndags-bladet tog i mycket över bildidéer från den danska rabulisttidningen Corsaren, den gav bilderna en ny innebörd genom att låta dem kommentera svenska förhållanden. Xylografi i kistebrevstil. 1847.

ningsvis behärska den xylografiska lappningstekniken. Detta, tillsammans med den korta produktionstiden för bilderna, gjorde det funktionellt med en grövre stil-dräkt på xylografierna. Men eftersom Sverige samtidigt visar prov på fullgod tonsticksgravyr, vet vi åtminstone säkert, att det förelåg ett *stilval*, där det fortfarande var gångbart med den folkliga stilen i kontrast till den mer salongsmässiga kopparsticksliknande tonsticksstilen.

Rabulistpressens bilder

När *Söndags-bladet* debuterar 1845 föds med den också en ny form av rabulistpress, som skiljer sig från 1830-talets liberala variant genom att vara mer folkligt förankrad. Den var inte renlärt socialistisk men hade en av de socialistiska lärorna påverkad grundsyn. Det var *Söndags-bladet*, som kom att bli den första stora utmaningen för *Aftonbladet* och det första konkurrentblad som kunde dra Stockholms hantverkare och lärningar bort från Lars Johan Hiertas tidning.⁹ *Söndags-bladet* upprättar en rad rutiner, som kan karakteriseras som typiskt populärkulturella. Den satsar på bilder, den satsar på "polis- och rättegångs-ärenden", den använder sig i polemiska syften av den folkligt förankrade flygblads-publicistiken, den annonserar flitigt såväl legala notiser som nöjesannonser. Det är i stort sett endast följetongsromanen som den inte ger sig in på av alla 40-talets klassiska nyordningar inom populärpressen.

Polis- och rättegångsunderrättelser var en hävdvunnen genre inom det folkliga underhållningssystemet. Det skrevs visor om förbrytare och hemska brott och dessa såldes med framgång bl a på marknader. Dessa kriminalskrämmor hade en mycket större marknad i länder som England och Frankrike än i Sverige, men även här förmärks intresset för genren. *Söndags-bladet* gör inte rättegångsbevakningen helt till ett underhållande självändamål utan redaktören placerar in detta material i ett politiskt och socialt sammanhang, där man åtar sig att bevaka den enskilda och oftast obemädlade individens rätt gentemot myndigheterna. Detta är ett genomgående drag i svensk rabulistpress: den axlar rollen som folktribun gentemot en godtyckligt styrd byråkrati. Samma tendens återkommer hos *Folkbladet* 1849, *Folkets Röst* (1849–61), *Fäderneslandet* (1853–1927) och gör dessa tidningar till betydelsefulla inslag i den inrikespolitiska debatten.

Edvard Sjöberg, *Söndags-bladets* skapare, var handelsbodsbetjänt från början och var upphovsmannen till romanen "Stock-

Thorsdagen

påstod Commminister Janzon i Bevillings-Utskottet, att en socken finnes i hans hembygd, der folket, då de äta grödt, icke doppar den i mjölk, utan i — — — brännvin!! Smaklig måltid, tänkte kamraterne utropa, då de händelsevis sågo, att Herr Komministern gjorde en andhemtning, och den andhemtningen betydde, att han erinrade sig, det en bonde derifrån orten just satt framföre honom! Det charlataneriet, det kan göra sin man nykter, ehuru han talar om idel brännvin. Fastän man icke är komplett galen, så ställer man sig ändå upp att slåss om rena galenshaper,

likasom demonerna i underjorden fika om Beelzebubs horn. Herr Friherre Raab och Komminister Janzon strida sig hvarje dag hessa för konstbrännerierna och söka lägga en så hög skatt på husbehöfsbränningen, att ingen sådan kan ens blif-

Högtrycksblockets möjlighet att passas in i typsatsen lockade till många sinnrika bild-lekar. Söndags-bladet 1846.

holms hemligheter”, en lokal variant på Eugène Sues tema,¹⁰ han hade en rapp penna och ett utmanande men ingalunda obildat språk. Detsamma gäller den dock akademiskt skolade Franz Sjöberg, som 1849 startade *Folkets Röst*, nästa stora rabulisttidning som överlevde dagsländestadiet. Franz Sjöberg och Edvard Sjöberg kunde båda i sin journalistik vara rabiater personliga i sina angrepp på enskilda. Också i detta redovisar deras tidningar en samhörighet med kontinental rabulisttradition och sk sensationsjournalistik.

När *Söndags-bladet* introducerar bildinslag under året 1845–1846 är dessa bilder åstadkomna i Sverige, men direkt kopierade på den danska radikala tidningen *Corsaren* (1840–1846). För denna import svarade med största sannolikhet den i februari 1845 inflyttade danske xylografen Johann Frederik Rosenstand, som kom att stanna i Sverige i fem år, och som inledningsvis blev den lärare som slipade av de unga svenska xylografernas tekniska kunnande. Stod Ro-

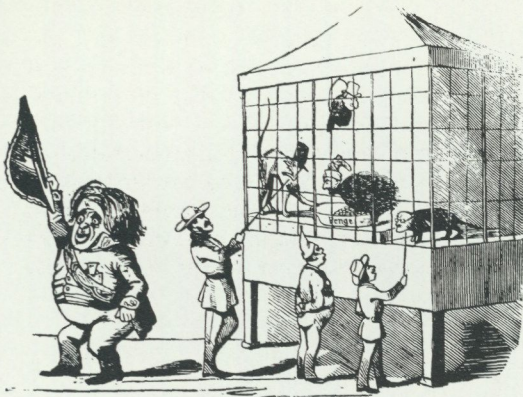
senstand för en teknisk import, är det utom allt tvivel i övrigt fråga om valfrändskap mellan de två skandinaviska tidningarna och om idéimport.

Corsaren odlade en grovkornig humor och en slagkraftig summarisk bildstil, väl lämpad för produktionshastigheten om tre-fyra bilder per vecka. Tidningen utvecklar en säregen figurtyp med stora huvuden på små kroppar och den vidareutvecklar den satirtradition, som vann hävd i 1600-talets Frankrike, och som baseras på fabelns princip. Denna bildtradition hade med tiden också fått fast förankring inom svensk karikatyrkonst¹¹ och den kom slutligen att bli en dominerande genre inom svensk bildsatir i den sk rabulistpressen eller söndagspressen.

Att de svenska kontakterna med dansk publicistisk och vidare med tysk och annan kontinental bildsatir inte var tillfälliga eller endast avhängiga av personliga relationer, visar sig många gånger under detta bildjournalistikens etableringsskede. Den danska tidningen *Folkets Nisse* som arbetade med samma form av fabelallegorik i sina inrikespolitiska kommentarer, var en källa för svenska xylografer och tidningsredaktö-

Polisiärt våld uppmärksammades av rabulistpressen. Här en tidig ”reportagebild” av Gustaf Wahlbom från dennes gästspel i Folkbladet 1849. Tonstick i kistebrevstil.

Billet, Billet, mine Herrer! Nu begynder Joretilløjen strax! Ser jerrejee Hetter, Kalle, Duer og Pindsvin: de feres hvert Kvartal og ege af een Kasse!

Danska Folkets Nisse var en annan av de svenska folktidningarnas valfrändskaper. Man delade förutom ideologi och gravyrstil även motivtradition: i fabelns form karikerades dagens politiska ledare och marknads-scenen och menageriföreställningen var given inramning. 1854.

rer. Svenskarna erkände sin uppskattning och sitt beroende av de danska föregångarna både genom att kopiera bilder ur dem och genom att också gärna ta namn efter dem. *Söndags-Nisse* (1862–1926), Sveriges enda verkligt kvalificerade satirblad, apostroferade 1862 *Folkets Nisse* direkt i sitt titelhuvud genom att där arrangera redaktionspersonalen förklädd till rabulistnissar i samma positioner som nissarna på titelsidan till den danska förlagan.

Till *Corsarens* och därmed även *Söndagsbladets* bildprofil hör vidare en rad bisarra figurer, som utan att vara markerat satiriska rumlar omkring i spalterna och närmast kan liknas vid medeltida ”drollerier”, lekfullheter i marginalen. Behaget med xylografien var inte minst den förut påpekade möjligheten att bryta in bilderna i texten. Denna layoutmässiga frihet utnyttjades mycket skickligt med bilder och ord relaterade till varandra på samma sätt som bild och bildbubbla i dagens serier, trots textens statiska sättning.

De svenska xylografer, som anlitas av *Söndagsbladet* m fl tidningar och som verkligen är mycket unga vid 1840-talets slut – Gustaf Wahlbom, Gustaf och Louis de Vylder, Gotthard Thorild, Carolina Wei-

denhayn – skulle kanske kunna misstänkas för att helt enkelt p g a bristande yrkesfärdighet skära grövre och mer robusta bilder än vad publiken kanske förväntade. Genom studium av samtida bok- och kalenderillustration samt illustrationerna i den politiska, allmänt undervisande, underhållande eller facktekniska tidskriftsutgivningen, kan emellertid konstateras, att samma xylografer vid tiden var kapabla att utföra raffinerade tonstick. Detta kan iakttagas i t ex *Svea, folkkalender för 1845* . . . etc, i tidskrifter som *Den Swenske Nykterhets-Härolden* (1846 ff), *Weckoskrift för barn och ungdom* (1848), *Illustrerad Månadsskrift för barn och ungdom* (1848) etc. Genomgående gäller att denna publicistik utan politisk agitation väljer det förnämare tonsticket – dvs den elegantare fingerade xylografien – och det är också denna press som är mest benägen att använda importgods av allehanda slag.

I tidningar som *Folkbladet* (1849), som höll en vacklande kurs med flirt med Stockholms bildningscirkel och arbetarnas läsesällskap samtidigt som den stöddes av hovet,¹² samt i den uttalat konservativa *Synglaslet* (1849) används sällan en renodlad kistebrevsstil utan utnyttjas skiftande

Den Svenske Nykterhets-Härolden.

N:o 17 & 18.

Den 30 September 1846.

T. H. A.

Drinkarens Död.

Teckning ur Londonslifwet, af Dickens.

II.

Ena glaset följde på det andra. Blodet brände som eld i åderna, och det gick omkring i hans bufwand. Död! Vi måce ju alla dö, hwarför icke också hon? Hon var för god åt honom - det hade hennes släktingar ofta sagt honom. Herbarmelse öfver dem! De hade öfvergiivit honom och henne. Hon var nu död och kankända lycklig. Så were det bäst. Ännu - och ännu ett glas. Hurrah! så länge glaset är fullt, lefwer man lugnigt, och hwarför ei tomma glaciens bågare till sjäa droppen?

Den ideella pressen föredrog det fingrade-rade tonsticket framför de grövre skärningstyperna, fastän motiven emellanåt kunde närma sig rabulistpressens intresse för sensation och olycka. Den Svenske Nykterhets-Härolden 1846, xylografi i tonstick av J F Rosenstand.

tonstick och enkla streckgubbar i facsimile-skärning.

Inom den politiserande pressen lånar man alltså bildidéer från utländska föregångare, men det är viktigt att komma ihåg att man själv producerar dessa kopior. De köpes inte i klichérat skick. Över huvud taget utmärks svensk tidningsillustration av att man efterbildar många utländska tidningars utbud, men vanligtvis skärs bil-

derna om av svenska xylografer, som därvid sällan signerar alstren. Bilder ur egen fatabur signeras däremot.

En så tidstypisk produkt som *Tidning för rättegångar och polisärender*, 1847-48, som sannolikt startades efter direkt inspiration från *Söndags-bladets* eller *Folkets Rösts* framgångar med polisunderrättelser, använder utan omsvep den enklaste formen av träsnitt för sina förbrytarporträtt. Det är t o m troligt, att det är skillingstryckens formsnidare som hjälpt till med dessa alster.

I *Rudolf Walls Weckoskrift för barn och ungdom* 1848 pläderades för att barn skulle få se vackra bilder. "... grofva, fula, karrikerade träsnitt och gravyrer; det passar ingalunda, utan för barn passar blott det vackraste, framställt på vackraste sätt." Följaktligen satsade tidningen på tonsticket, här i utförande av *Louis de Vylder*, som var något av "bildentreprenör" för *Walls* många tidningsprojekt. Porträtt av *Lamartine*, efter utländsk förlaga.

Tiden håller föreläsningar i den högre politiken för sina fem prenumeranter.

I Rudolf Walls Friskyttan 1848 använde sig Gustaf de Vylder – bror till Louis – emellanåt och med utsökt verkan av den konturfasta folkliga träsnittstilen samt av den radikala bildtraditionen.

Gustaf Wahlbom, tecknare och xylograf

Med tiden kommer den svenska bildjournalistiken av politiskt märke att domineras av tre xylografer, vilka samtliga själva även är tecknare. Det är Per Fredrik Kjerrulf, Gustaf de Vylder och framför allt Gustaf Wahlbom (1824–1876). Medan de två förstnämnda har en individualistisk skaparvilja, som tar sig uttryck i allt mer nonsensliknande och intrikata bisarrerier, renodlar Wahlbom den visuella övertalningskonsten till mästerskap. Hans analyser i bild av svensk inrikespolitik utgör ofrånkomliga dokument för den som vill närma sig 1840- och 50-talens debattklimat. Wahlboms karikatyrantalag var omvittnad och han kunde med tiden välja och vraka bland

anbudet från olika konkurrerande tidningar. Det var han som under sin tid i *Folkets Röst*, "Blackstarösten" kallad, satte rävsvans på Lars Johan Hierta och hundfyssionomi på Edvard Sjöberg. Han stod också för det värsta okvädande av judiska medborgare som svensk bildkonst skådat.¹³ Det var han som utsatte sin arbetsgivare på *Folkets Röst*, Franz Sjöberg, för ett förlöjligande som i kraft bara kan jämföras med Hierta-satirerna; detta gjorde han sedan han engagerat sig i Theodor Bohlins av Hierta stödda tidning *Corsaren* (1851–52). Efter att ha återvänt till *Folkets Röst* och Sjöberg återgick han även till att häckla Hierta.

Mot mitten av 1850-talet upphör *Folkets Röst* att vara illustrerad och Wahlbom, som ständigt hade många uppdrag även för

Med Gustaf Wahlbom fick Sverige sin satiriska häxmästare. Hans stil balanserar skickligt mellan förenkling och raffinering och hans bilder var uppskattade och fruktade. Lars Johan Hierta, som i Folkets Röst utsattes för gyckel i såväl ord som bild var trots det en av de första att försöka köpa över Wahlbom till sin pressgrupp, eller "murfvälbataljon", som Wahlbom kallade den. Här ses Hierta som gycklare och magiker omgiven av några av sina trogna, Theodor Bohlin, Edvard Sjöberg, Carl Lorentz Jr, "Lille Notenius"–Dahlman från Dagligt Allehanda och över dem allesamman Carl Jonas Love Almquist.

Olympiska Hokus Pokus,

Stora Slingerbullar
af Den erkändt sämste och hans Murfväl-bataljon.

Den kommunala rösträtten

förer fram sin kandidat.

En av Wahlboms effektiva "snabbxylografer", med utnyttjande av helt svarta ytor endast lätt vitlinjegraverade för att vinna tid. Nya Frihetsvännen 1862.

fackpressen och för bokförlagen, engagerade sig då mer och mer i Munck af Rosenschöldes *Fäderneslandet*, som snart fick samma ställning som tidigare *Folkrösten* som ledande satirblad. 1861 överger Wahlbom "Fanderseländet", som *Fäderneslandet*, precis som sina föregångare med samma namn¹⁴, benämndes i folkmun, för nästa Bohlin-projekt, den av bondeståndet stödda *Frihetsvännen*. Under denna tid ägnar sig Wahlbom åt att parodiera Uggla och Hafström, *Fäderneslandets* redaktörer. Likafullt återvände han till sistnämnda blad, när *Frihetsvännen* drog sin sista suck – han liksom Bohlin, som i sin sista ledare meddelade att tidningen t o m skulle uppgå i *Fäderneslandet*.

Wahlboms ställning som diva och gossen

Ruda, som får säga allt bara man får del av hans talang, dokumenterar den ständiga konkurrensen tidningar och redaktioner emellan. Vidare markerar hans ställning, att en ny tid håller på att bryta in i fråga om den folkligt förankrade bildens uttrycksmedel. Wahlbom förenar nämligen i sin person förmågan, att anpassa sin stil efter den tekniska nivå presstrycket befann sig på både vad gäller det folkliga idiomet och den nya tidens dominerande gravyrstil, tonsticket. Han byggde upp en graveringsteknik, vari han bl a använde sig av hela svarta ytor mer än vad som var vanligt, vilket möjliggjorde för honom att arbeta mycket snabbt. Genom att behålla ograverade svarta partier och endast elegant rista in vita inslag, kunde han bringa ned graveringstiden. Han förmådde vidare behålla en summarisk stil, som trots att den inte var konturdominerad ändå gav associationer till kistebrevsstilen. Samtidigt gjorde hans eleganta tecknarstil och talang som porträttör honom attraktiv även i sobrare illustrationssammanhang.

När Gustaf Wahlbom 1862 startar sin egen tidning, *Söndags-Nisse*, för han i dess redaktionella traditioner vidare mycket av 1840- och 50-talens rabulistjournalistik, med "skjutjärnsmetodik" och intensiv diskussion av riksdagsbegivenheterna. Men för bildernas del ansluter han sig helt till tonsticksgravviren, vilken vid detta lag var den både i folkligt sammanhang och i salongerna anammade stilen.

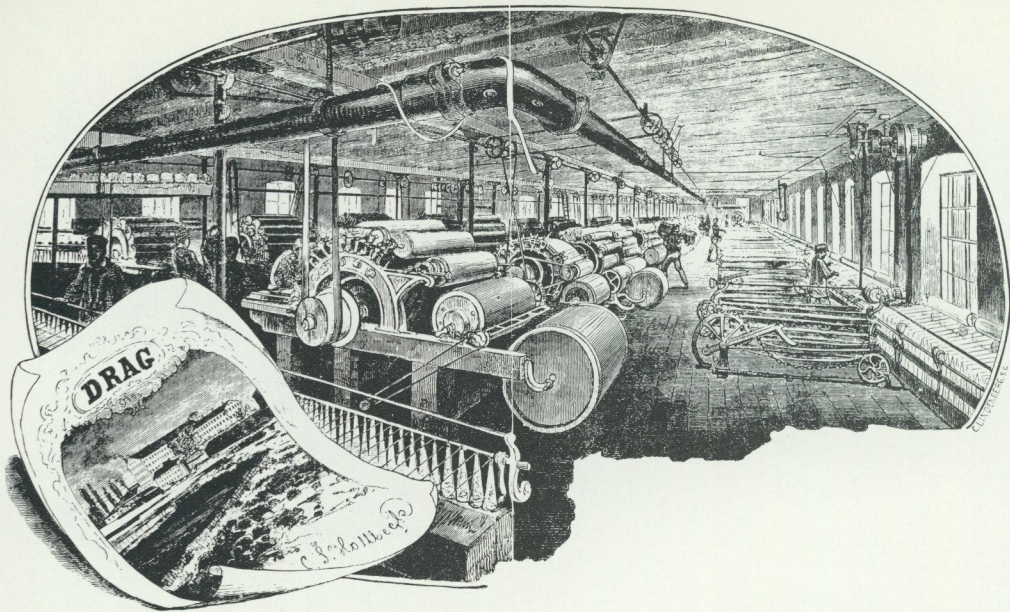
Efter att *Söndags-Nisse*-Wahlbom lämnat det äldre idiomet, är det endast en tidning i Stockholm som försöker sig på att återkalla såväl det gamla debattklimatet som den äldre stilen. Det är den kortlivade *Illustrerad Folk-Nisse* (1866), som sitt namn och dess demokratiska traditioner likmätigt, gör ett sista försök att skaka liv i en döende tradition. Helt betecknande är det representationsreformen som är dess stora tema och dess titelvignett utgörs av en ståndsallegori med de fyra stånden avbildade på en marknadssångares plakat och i det närmaste förevisade som kuriositeter.

ILLUSTRERAD

FOLK-NISSE.

Illustrerad Folk-Nisse var den sista stockholmspublikation, som använde sig av den grova stilen som populärt igenkänningstecken. Den producerades våren 1866 och den diskuterade den förestående representationsreformen. Dess titelvignett utgör ett av de sista exemplen på den radikala motivtraditionen med marknadssångare förevisande sitt plakat, också det föreställande en utdöende motivgenre, nämligen den klassiska fyrståndsallergorien. Dessutom anknyter bilden till Söndags-Nisses titelhuvud.

För den framstående arbetartidningen Svenska Arbetaren med dess liberala bildningsambitioner var det otänkbart att anknyta till den folkliga gravyrstilen. Tidningen, som ägde bestånd 1861–65, producerade eget bildmaterial av hög klass på gravyren. "Reportagebild" från Drags ylle- och klädesfabrik av C S Hallbeck och xylograferad av Christian Lindenberg 1864.

Ovan t h. När en salongstidning som Ny Illustrerad Tidning (1865–1900) någon gång ägnade sig åt ett folkligt tema utanför genremåleriets gränser, blev det lätt en parodisk, pastischerande effekt av det grövre skärningsmanéret i kontrast till tidningens ordinarie tonstickelegans. "Det Stockholm som tittar" kallade Isidor Törnblom denna bild, publicerad inför julen 1873. Den symmetriska uppställningen, den växelvisa accentueringen av ljust och mörkt, gestalternas något överdrivna karakterisering understryker tillsammans med gravyrstilen det folkliga anslaget. Törnblom skar annars i ett utomordentligt finstilt tonsticksmaner.

För 1860-talets förnämsta arbetartidning, *Svenska Arbetaren* (Norrköping 1861–1865), existerade inte ens kistebrevsidiomet som ett tänkbart ideologiskt in-

strument; tidningen hade en vidsynt liberal reformistisk karaktär och excellerade i välgjorda tonstick av egen tillverkning.

Noter

- 1 *Läsebok för folkskolan*. Efterord: L. Furuland. 1979.
- 2 *Boberg, S.*, Pressens historia. 1970. s. 76.
- 3 *Bewick, Th.*, A memoir of Thomas Bewick written by himself (1862). Ed. by Iain Bain. 1975. s. 193f.
- 4 *Johannesson, L.*, Den massproducerade bilden. Ur bildindustrialismens historia. 1978. s. 71, 75.
- 5 *ibid.* s. 186 ff.
- 6 *ibid.* s. 211 f.
- 7 *Johannesson, L.*, Xylografi och pressbild. Bidrag till trägravvyrens och till den svenska bildjournalistikens historia. (Nordiska museets handlingar 97). 1982.
- 8 *Sahlén, A.*, Om träsnitt och träsnidare. 1914. s. 70 samt *Bengtsson, B.*, Kistebrev med stockholmsmotiv från Lundströms i Jönköping. i: *Grafiskt forum* 55. 1950: 10. s. 313 ff.
- 9 *Borell, B.*, De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet. 1948. s. 201 ff samt *Hasselberg, G.*, Rudolf Wall, Dagens Nyheters skapare. 1945. s. 39 ff.
- 10 *Kjellén, A.*, Ridderstads stockholmsmysterier. i: *Samfundet Sankt Eriks årsbok* 40. 1943. s. 147.
- 11 *Jfr Jungmarker, G.*, Karl-Johans-tidens politiska karikatyrer. i: *Meddelanden från Föreningen för grafisk konst XXX–XXXI* 1951–52. s. 3 ff.

12 *Hasselberg, G.*, "Tidningskrifvaren". En tendenspjäs från 1850-talet och dess bakgrund. i: Samfundet Sankt Eriks årsbok 65. 1968. s. 154. – Stockholms bildningsförbund var en organiserad föreläsningförening med ambitionen att nå hantverkare och arbetare. Den knöts senare fastare till Arbetareföreningens läsesällskap. Se härom i *Landelius, C.*, 1840–1850-talets bildningscirklar och arbetareför-

eningar i Sverige I–II. 1936 samt *Gamby, E.*, Per Götrek och 1800-talets svenska arbetarrörelse. 1978.

13 *Valentin, H.* Judarnas historia i Sverige. 1964. s. 100.

14 Såväl *M. J. Crusenstolpes Fäderneslandet* från 1830–33 som *K. Gustafsson-Ekeblads* variant från 1849 drabbades av detta öknamn.

Summary

Sunday Press and Illustrated Weeklies

Since 1845 Sweden has had a regular, illustrated press based on the wood engraving technique. In the initial period (1845–60) Swedish wood engravers employed two styles: the internationally established white line engraving influenced by the intaglio techniques and a rougher technique most closely resembling the traditional woodcut and broadsheet. That it was a matter of a choice of style and not a lack of proficiency is shown by the fact that it was the same wood engravers who cut these greatly differing pictures. The choice of style was decided, instead, by different customer requirements. The rougher, firmly outlined style was used by the radical Sunday press, represented by newspapers such as *Söndags-Bladet*, *Folkets Röst*, *Corsaren*, *Fäderneslandet*, etc. The elegant white line engraving was used chiefly by the entertaining, non-utilitarian and profes-

sionally oriented press without political profile. For this difference of style there are probably two reasons. One ideological: the close relation of the democratic and popular press to the system of popular entertainment and its supply of almanachs and broadsheets; and a technical: the short production time for these newspapers, which necessitated a simpler cutting technique in order to be able to produce new pictures every week. Then there is the fact that the Swedish printers did not yet master the overlay technique and therefore obtained better results with rough-cut blocks. Presumably, however, the ideological component was predominant and the Swedish satirical wood engraving art of the 1840s and 1850s presents resemblances with the agitational pictorial journalism in England and on the continent in the 1830s and 1840s.

Från förläggarverksamhet till textilindustri i Sjuhäradsbygden

Lena A:son-Palmqvist

Den textila hemslöjden dominerades fram till 1820-talet av husbehovsvävning och i viss mån vävning för avsalu. Sverige var ett utpräglat jordbruksland och vävningen utgjorde i många bygder ett komplement till försörjningen. Råvaran, ullen eller linnet, fanns på den egna gården och försäljningen skedde genom gårdfarihandel ofta genom någon av husets egna medlemmar. Även om förlagsverksamheten förekom redan under sent 1600-tal och under 1700-talet fick näringslöjden först vid 1820-talets början formen av hemindustri. Den avgörande förändringen hängde framförallt samman med råvaruförsörjningen.

För att skydda den inhemska linneindustrin försökte staten genom 1816 års tullförordning hindra importen av utländska bomullsvaror. Detta gynnade även uppkomsten av en inhemsk bomullsvartillverkning. Bomullen importerades antingen som råbomull eller som garn. Under perioden 1815–1860 mer än femtiodubblades importen av bomull till Sverige. Även importen av bomullsgarn ökade snabbt.¹ Den enskilda väverskan och de mindre förläggarna fick allt svårare att driva sin verksamhet. Bomullen importerades huvudsakligen via England och det krävdes nu betydande kapital för att starta och driva förläggarverksamhet. Väverskorna förlorade därmed kontrollen över försäljningen och deras ställning blev alltmer lönearbetarnas.

Vävningen organiserades av storförläggare, "bondefabrikörer", som kombinerade förlagsverksamheten med jordbruk. Vanligen lämnades garnet ut till väverskor i

trakten, men många förläggare hade också anställda pigor som huvudsakligen sysslade med vävning.

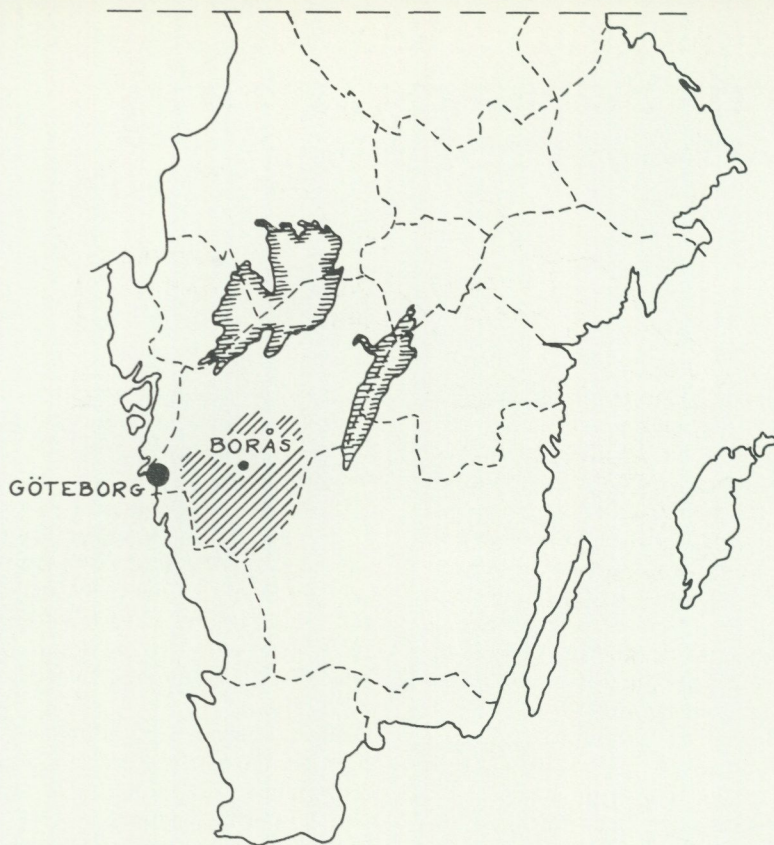
Väverskorna kom att stå i stark beroendeställning till förläggaren och hade små möjligheter att börja arbeta hos någon annan. Lönen utbetalades i kontanta medel eller naturaförmåner som garn, spannmål eller andra jordbruksprodukter. Det var heller inte ovanligt att förläggarna drev handelsbod och lämnade ut förskott till väverskorna.

Marks härad i Sjuhäradsbygden blev centrum för den textila hemindustrin under början av 1820-talet. Av allt bomullstyng som salufördes i landet år 1840 var 80 % handvävda tyger från Sjuhäradsbygden. En stor del av resterande kvantiteter kom från bygdens egna fabriker, bland andra Rydholmets väveri, grundat 1834 av en av traktens förläggare.

Trettio år senare var situationen helt förändrad. Vid 1870-talets slut hade landets totala produktion mångdubblats och fabriksindustrin svarade nu för mer än 80 % av den totala tillverkningen av bomullsvävnader.

Genom det fast organiserade förlagssystemet som utvecklades i samband med expansionen inom bomullsvartillverkningen växte en närmast industriell textiltillverkning fram i hemmen inom det agrara samhällets ramar. Denna utveckling innebar ett förstadium till industrialiseringen.²

Textilindustrin hör till de tidigaste industrigrenar som genomgick denna förändring från hantverksproduktion till indus-

 SJUHÄRADSBYGDEN

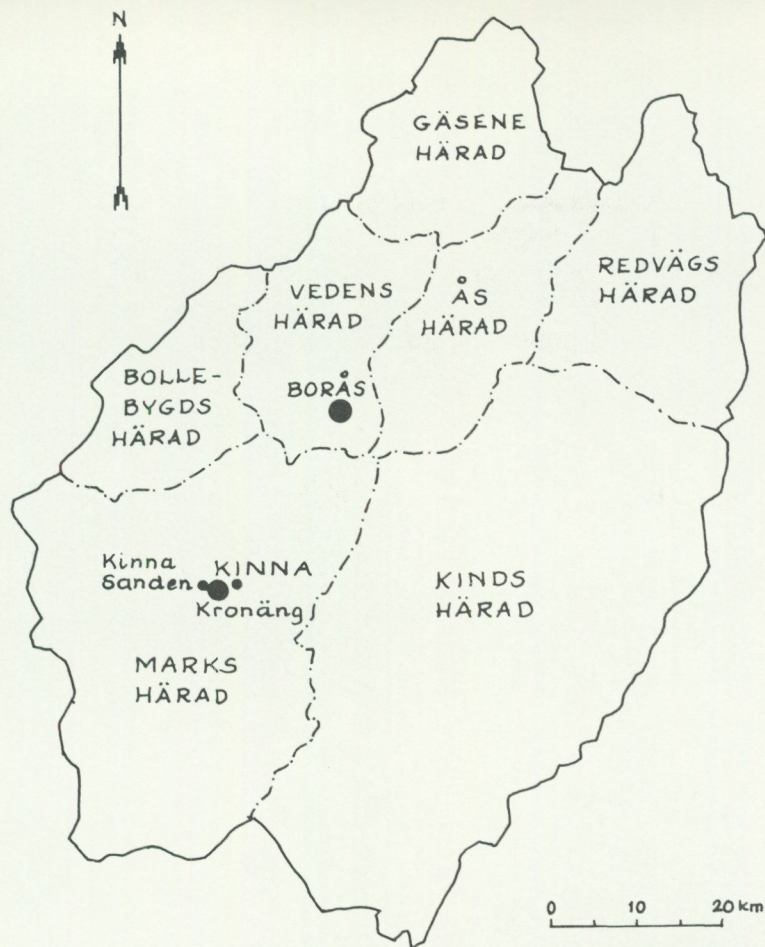
triell tillverkning. Inkomsterna från förläggarverksamheten gav det startkapital som var nödvändigt för byggandet av fabriker och yrkesskicklig arbetskraft fick man från hemindustrin. Genom gårdfarihandeln hade bygdens varor dessutom redan en god avsättningsmarknad.

I uppsatsen kommer arkivmaterialet från Kronängs förläggargård, norr om Kinna, att belysa första steget i övergången till en industrialiserad produktion. Textilindustrin har djupa rötter i Sjuhäradsbygden, och det var oenkligen hemslöjden och den textila hemindustrin som lade grunden till denna utveckling.

Hemslöjd för avsalu

Näringsslöjden och gårdfarihandeln utvecklades parallellt och i ständigt beroende av varandra. Långt före näringsfrihetens genomförande 1864 hade befolkningen i Sjuhäradsbygden framtvingat en särslagstiftning som tillät dem att driva handel på landsbygden. Gårdfarihandeln kan spåras tillbaka till de medeltida oxdrifterna upp till Bergslagen. Vid dessa handelsresor omfattade bytesvarorna inte bara jordbruksprodukter utan utökades förmodligen också med hemslöjdsalster.

Även om hemslöjd i olika former både för husbehov och kanske för avsalu har varit

ett vanligt komplement till försörjningen i många jordbruksbygder, har utvecklingen i Sjuhäradsbygden en rad särskiljande drag. Näringsslöjden i sig är heller inte unik för Västergötland. Även från landets övriga slöjdområden förekom en vidsträckt avsalu. Dalkarlarna reste till exempel omkring och sålde träslöjdsalster, klockor och skinnvaror. Från Markaryd och dess småländska grannsocknar såldes smidesvaror, korgar och träföremål, som möbler, laggkärl och vävskedar.³ Men inte på något annat håll i landet har resehandeln med hemslöjdsvaror haft så stor omfattning som i Sjuhäradsbygden. Träslöjd och smideshantverk hade gamla traditioner i bygden, liksom de svar-

vade träkärlen som salufördes av de så kallade "skålnallarna". Dessa var dock snarare kringresande hantverkare än gårdfarihandlare.⁴ Men framförallt i Marks och Kinds härad blev det i stället textilslöjden som kom att utvecklas till en ren näringslöjd.

Odlingen av lin ökade på bekostnad av spannmål. Linet liksom ullen kunde man bereda på den egna gården och vävningen omfattade inte bara husbehovet utan dessutom en viss försäljning av vävnader genom gårdfarihandel.

Hemarbetet liksom avsättningen av textilprodukterna fick genom den utvecklade förläggarverksamheten under 1800-talet

Linberedning, linet bråkas. Foto G. Ewald, Nordiska museet.

En av de sista västgötaknallarna, Andreas Wacker. Foto 1909 i Nordiska museet.

en mycket medvetet organiserad form, som så småningom kom att styras av ett fåtal stora förläggare.

Bakgrunden till sjuhäradsbornas särskilda handelsrättigheter hade varit mycket konfliktfylld. Genom ett flertal förordningar gjordes försök att helt förbjuda eller åtminstone begränsa gårdfarihandeln. Alingsås fick stadsrättigheter år 1619 och 1622 anlades Borås i avsikt att förmå bönderna att bli borgare i någon av städerna och därifrån driva sin handelsverksamhet. Borgarna i Borås fick också rätt att bedriva landsköp. Detta lockade emellertid endast ett fåtal av Sjuhäradsbygdens gårdfarihandlare. Bönderna i trakten fortsatte att driva handel på landsbygden, trots myndigheternas förbud.

Borås utvecklades dock i snabb takt och utgjorde redan år 1640 den efter Göteborg högst beskattade av Västergötlands städer. Under slutet av 1600-talet mildrades emellertid restriktionerna mot knallarnas handelsresor. Boråsmonopolet trappades ner allt mer och mer och bönderna i Marks härad fick så småningom rätt att fritt sälja lärftsvoror, med förbehåll att varorna först skulle förtullas i Borås.

Hemvävningen för avsalu blev alltmer omfattande. Linné beskriver i sin Västgötaresa 1747 dess omfattning. "... ty qwinfolken spunno, wäfde, stickade mössor och dylikt, mer än på något ställe, de gjorde tyger och walmar, som ofta trotsade ett tämeligt godt kläde. Inbyggarne köpte dessutom sit mästa gods ifrån Markshärad och Halland, där allt folk spinna och wäfwa, så att ofta sielfwe gubbarne måste sitta wid spånräcken, men qwinfolken gå där sällan ifrån wäfstolen, utan lämna mannen merendels omsorg om ladugården."

Under 1700-talet ökade också de statliga regleringarna av näringslivet, både beträffande produktion och handelsverksamhet. Staten stödde etablerandet av manufakturverk, för att öka den inhemska textilproduktionen. Importförbud liksom förbud mot lyxkonsumtion av bland annat siden, infördes på utländska varor. Förbudet gällde från år 1742 även kläde och övriga

yllevaror.⁵ Dessa åtgärder gav också ett ökat stöd åt gårdfarihandeln som ytterligare tryggade sin avsättningsmarknad.

I en ny förordning från 1776 beviljades befolkningen i hela Sjuhäradsbygden resehandelsrätt. Detta innebar att en person från varje hemman hade rätt att ägna sig åt resehandel. Även om många av dessa gårdfarihandlare säkert köpte upp garn och förskotterade hemarbetare genom att lämna ut ull och lin för vävning mot lön, så drevs förlagsverksamheten ännu i tämligen liten skala. I första hand gällde det att avyttra gårdens egna textilprodukter. Antalet gårdfarihandlare var visserligen mycket stort, men i relation till den totala kvantiteten av textilvaror som producerades inom näringsslöjden omsatte var och en endast en mindre mängd varor. Länsstyrelsen i Vänersborg visar i en rapport från 1786 att 1 000–1 500 bönder årligen tagit ut handelspass. Gårdfarihandeln nådde sin största omfattning kring sekelskiftet 1800. Omkring 3 000 resor företogs sammanlagt under ett år och antalet gårdfarihandlare kan ha uppgått till omkring 2 000. Under 1800-talet minskade emellertid antalet gårdfarihandlare successivt. År 1830 utfärdades totalt 1331 handelspass för att 1840 ha sjunkit till knappt 880 och år 1850 endast omfatta cirka 500. Under slutet av 1850-talet steg antalet tillfälligt upp mot 1 000.⁶ Efter näringsfrihetens genomförande år 1864 saknas uppgifter om antalet verksamma gårdfarihandlare.

Genom 1800-talets omfattande förlagsverksamhet och fabriksindustrins begynnande utveckling samt järnvägarnas utbyggnad förändrades också distributionsformerna och därmed gårdfarihandelns betydelse för näringsslöjden/hemindustrin.

"Bomullsförläggarna" – traktens storföretagare

När bomullen under början av 1820-talet konkurrerade ut ull och lin som råvara koncentrerades förläggarverksamheten till en början till norra delen av Marks härad i området kring Kinna, Skene, Örby, Fritsla

och Seglora. Verksamheten spreds emellertid mycket snart över hela Sjuhäradsbygden, med angränsande halländska områden.

Förutsättningarna för förläggarverksamheten förändrades helt i samband med övergången till bomullsvarutillverkning.

Redan i landshövdingeberättelsen för åren 1765–1766 omnämns bomullsmössor som typiska boråsvaror. Manufakturverket vid gården Ginkalunda i Kinna socken fick också 1779 privilegium att använda bomull som inslagstråd.⁷ Det är emellertid först på 1820-talet som vävningen av bomullsvaror helt kommer att konkurrera ut ull och lin. Därmed försvinner också många av de mindre förläggarna. Redan vid början av 1850-talet producerade hemindustrin i Sjuhäradsbygden cirka 8 milj alnar bomullsväv per år.⁸

Kronofogden i Mark uppger i sin rapport från 1841 att antalet förläggare hade minskat under de senaste åren, trots att vävnadsproduktionen ökat. I Hushållningssällskapets årsberättelse för 1842 berördes också orsakerna: "Handvävnaden drives nu av mindre antal förläggare än förr, sedan många av dessa måst upphöra efter förluster, lidna genom inträffade konkurser."⁹

Antalet förläggare uppgick förmodligen till ett drygt femtiotal redan under 1830-talet. Siffran steg ytterligare något fram till årtiondets mitt. Efter 1835 har uppenbarligen ett flertal av de mindre förläggarna konkurrerats ut. I kronofogderapporten för 1847 finns dock 42 förläggare upptagna enbart i Marks härad.¹⁰

Folke Millqvist har i Borås museums årsbok för 1980 presenterat en omfattande forskning kring förläggarfamiljerna i Sjuhäradsbygden.

Förläggare i Kinna

Så snart bomullsindustrin etablerats under 1820-talet växte förläggarverksamheten mycket snabbt upp i Kinnaområdet. Redan på 1830-talet taxerades ett tjugotal gårdar som handelsgårdar.¹¹

Även om gårdfarihandeln fortfarande

var betydelsefull för försäljningen av bomullsvarorna, kom avsättningsmarknaden snart att vidgas och distributionsformerna i viss mån att förändras.

Kerstin Andersdotter eller "Mor Kerstin", ägare till Stämmedads förläggargård i Kinna, uppges vara en av de första förläggarna i Sjuhäradsbygden som organiserade bomullsvarutillverkning i större skala. Hennes son, Sven Ericsson, drev från mitten av 1820-talet den mest omfattande förläggarrörelsen i Viskadalen med ett tusental anställda väverskor. Han grundade också det första mekaniska väveriet i området, Rydboholms väveri, år 1834.

I bokföringsmaterialet för bland annat två av kinnaförläggarna, Sven Andersson på Kinna Sandens gård¹² och Anders Larsson på förläggargården Kronäng, finns uppgifter om försäljningen av bomullsväv under 1840–60-talen. Vanligen lämnades varorna ut mot revers på 6–18 månader, mot kontantköp eller köp enligt räkning. Under åren 1846–52 anlätade Sven Andersson sammanlagt 574 försäljare från hela landet. Flertalet av dessa var gårdfarihandlare, men samtidigt finns det uppgifter om att Sven Andersson höll kommissionslager i Stockholm, Örebro och Kristiania och att han själv sålde varor i parti under sina handelsresor runt om i landet.¹³

Förfallodagboken från 1864–72 visar också att Sven Andersson hade affärsförbindelser med flera handelshus och fabriker både i Sverige och utomlands. Bland de städer som omnämns i arkivmaterialet finns bland andra Göteborg, Malmö och Norrköping. Även flera utländska städer omnämns som Bielefeld, Leipzig med flera tyska städer, Charneux i Belgien samt Manchester och Dundee.¹⁴ Sven Andersson var visserligen den störste förläggaren i trakten vid den här tiden, men uppgifterna belyser ändå den förändring förläggarverksamheten genomgick i samband med bomullsvävningen under 1800-talet.

I arkivmaterialet från förläggargården Kronäng i Örby socken omnämns i utbetalningshandlingarna dels traktens övriga företagare i bland annat Rydal och Rydbo-

holm, men också ett flertal handelshus i Stockholm, Göteborg och Örebro. Dessutom kan man spåra kontakter med utländska företag, bland annat i Bielefeld i Tyskland. Jordbruket hade definitivt en underordnad roll i förläggargårdarnas ekonomi. Räkenskaperna från Kronäng visar att man ibland varit tvungen att köpa spannmål. Visserligen behöver inte allt ha använts för gårdens eget behov, då garnhämtarna/väverskorna ibland ersattes i naturprodukter.

I en reseskildring från år 1856 beskrivs förhållandena i Sjuhäradsbygden i "bondefabrikörernas" distrikt. Amerikanen Charles Loring Brace, som under sina resor i Europa framförallt intresserade sig för befolkningens sociala förhållanden, hemmiljön och skolväsendet skildrar i boken "The Norse Folk" sina intryck från Marks härad.

Slutligen kom vi till en av de vackraste bondgårdarna utefter vägen med gårdssidan öppen mot vägen. Allt var ytterst rent och där såg trevligt ut; varken smuts, åkdon eller svin fanns på gårdsplanen, men där fanns stora lador och stall och allt tycktes ordentligt förvarat under tak. Själva manbyggnaden skuggades av svalt gröna bokar och lindar. Vi gick direkt till dörren och en fet rödlätt man klädd som en bonde tog emot. Min vän presenterade mig som en amerikan, och sade att vi önskade se något av hans tillverkning. Han svarade mycket älskvärt och bjöd oss stiga in. Sherry och portvin samt cigarrer bars på tillsägelse in av en flicka. Han gjorde några frågor om Amerika – sedan reste han sig och slog i glasen, också vi reste oss, smuttade på glasen och bugade. Vår värd sade att han tyvärr bara kunde visa oss sitt varulager, ty arbetet utfördes i hemmen i omgivningen och i hans fabrik ett stycke därifrån. Jag frågade om tillverkningens organisation och omfattning. Han svarade att han lämnade ut bomull till spinnerskor i hemmen och likaså garn till väverskorna, vilket de bearbetade för honom till ett bestämt pris. Han var också delägare i ett bomullsspinneri. Han sysselsatte omkring 1 500 spinnrockar i 15 olika socknar och omkring 1 200 vävstolar i hemmen.

Bomullen som han importerade, uppgick till nära 2 000 balar om året; han betalade i löner omkring 3 000 kronor i månaden. Väverskorna kunde förtjäna omkring 36 öre om dagen, vilket

är ungefär lika mycket som en dräng i jordbruket.

Vi gick ut för att titta på hans varulager. "Affären" låg i ett av bostadshusen på gården, och hit kom lantbefolkningen för att köpa av honom. De olika buntarna bomullstyg (calicoes) låg i högar i sovrummen i huset. De flesta var mönstrade i klara färger för klänningar och halskläden och näsdukar, många med mycket vackra färger och nästan alla handtryckta. Några få stycken hade tryckts och färgats i en närliggande fabrik. Han berättade att han alltid sålde varorna med tolv månaders kredit. Hals- och huvuddukar kostade från 6 till 8 öre alnen, enkelt bomullstyg 5 öre, ylletyg 12 öre. I vävlön för dessa betalade han 2 öre per aln.

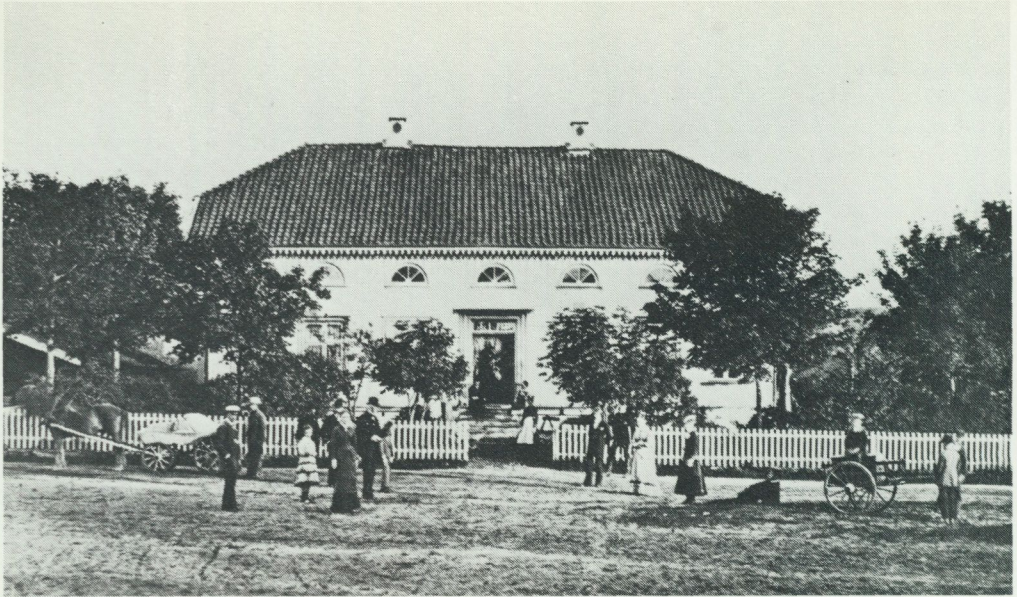
Vår värd skickade oss vidare till några av sina tillverkare, som bodde ett stycke därifrån. Husen voro nätta små timmerstugor omgivna av blomrabatter och potatisland med i allmänhet två rum. På det första stället var rummet öppet till ryggåsen och med flera fönster – allting inomhus var rent och vitlimmat till och med eldstaden. Fyra kvinnor med rödblommiga glada ansikten arbetade vid sina vävstolar, en av dem var helt ung. De vävde enkla huvuddukar och schalar i klara färger. Hemmet gav intryck av trivsamt och lycka. Där fanns bländande vita gardiner och blommor i fönstren. Kvinnorna bar alla silverbrocher. De betalades av patron per styck och tjänade från 20 till 27 öre om dagen, den yngsta, ännu bara en flicka, ej mer än 12 öre.¹⁵

Verksamheten vid Kronäng och Kinna Sanden

Förläggarverksamhetens organisation vid den här tiden belyses bland annat i räkenskapsböcker, vävböcker och löneböcker från ett par gårdsarkiv.

Vävnadsförläggaren Anders Larsson, startade verksamheten vid Kronängs förläggargård i Örby socken år 1842. Hans hustru Edela Andreasdotter från Salgutsered hade fått gården i hemgift av sin far. Verksamheten bedrevs fram till 1930-talet, under senare hälften framförallt genom stickning och hemsömnad.

Arkivmaterialet för perioden 1846–60 omfattar i första hand vävböcker, löneböcker, räkningar och sammanställningar över utgifter. Det äldre materialet är myck-

Kronängs förläggargård uppfördes 1842 av vävnadsförläggaren Anders Larsson. Dess arkitektur är karaktäristisk för traktens större förläggargårdar. Foto Borås museum.

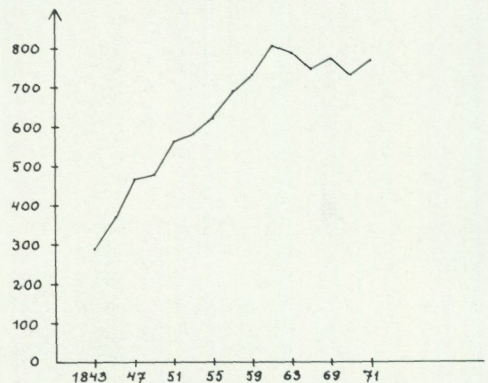
et ofullständigt, men speglar trots det förläggarverksamheten. Som ett komplement och jämförelsematerial har uppgifter använts från Kinna Sandens gård i Kinna. Där drev Sven Andersson en mycket omfattande förläggarverksamhet från 1838, med största omfattning 1870, då antalet garnhämtare översteg 800. Det har troligen betytt att han haft mer än 2 000 väverskor sysselsatta. Verksamheten vid Kinna Sandens gård finns utförligt presenterad i en uppsats av Hans Nyhage.

I vävböckerna från Kronäng finns samtliga garnhämtare förtecknade i bokstavsordning efter förnamnen. I förteckningen över perioden 1851–53 nämns männen först och därefter kvinnorna. Denna uppdelning finns inte i den tidigare vävboken för tiden 1846–49. På liknande sätt är garnhämtarna vid Kinna Sanden förtecknade i respektive vävböcker.

Garnhämtarna vid Kronäng är i förteckningen oftast omnämnda med namn, gårds-

namn och ibland socken. När endast gårdsnamnet är angivet har flertalet av dessa gårdar kunnat spåras till Örby socken. Under år 1846, den första perioden som redovi-

ANTAL GARNHÄMTARE

Antal garnhämtare vid Kinna Sandens förläggargård 1843–71. Källa: Nyhage 1970:17.

sas i vävböckerna förefaller flertalet garnhämtare, 156 män och 63 kvinnor, huvudsakligen vara bosatta inom socknen eller närmast angränsande socknar. Uppgifterna över antalet garnhämtare vid Kronäng är dessvärre alltför ofullständiga för att redovisas i grafisk form. De manliga garnhämtarna var för samtliga perioder dock fler än de kvinnliga.

Vävböckerna lämnar uppgifter om mängden utlämnat garn och återlämnad färdig väv samt utbetald lön. Förteckningen upptar samtliga garnhämtare för den period vävboken varit i bruk, vanligen flera år.¹⁶

Enligt tillgängliga uppgifter i vävböckerna har antalet garnhämtare varit störst omkring 1860. Jämfört med de totala lönekostnaderna per år, som är högst under åren 1856–60, förefaller verksamheten ha varit mest omfattande under den här perioden. Löneböckerna ger månadsvisa sam-

År	män	kvinnor	totalt
1846	156 (141)	63 (49)	258 (190)
1847	149	52	201
1860	216	36	252
1870	100	25	125
1871	109	24	135
1872	96	17	113

Sammanställning över antalet garnhämtare vid Kronäng enligt vävböckerna.

manställningar över de totala lönekostnaderna, så i detta fall är det inga svårigheter att få fram exakta uppgifter. Första verksamhetsåret som finns redovisat i de bevarade löneböckerna är emellertid 1854, vilket tyvärr lämnar en oklar bild över den första tioårsperioden. Från mitten av 1850-talet och fram till 1860/61 sker däremot en successiv ökning med några smärre avvikelser, vilket tydligt avspeglar verksam-

Vävnadsförläggare Anders Larsson, Kronäng. Foto Borås museum.

Edela Andreasdotter från gården Salgutsered, gift med Anders Larsson, Kronäng. Foto Borås museum.

Anders	Pehrsson	Bärnedsqvarn	32
Andreas	Pehrsson	Lågebacken	33
Andreas	Pehrsson	Brättåsen	34
Anders	Pehrsson	Nohingsqvarn	35
Andor	Larsson	Blåskult	36
Anders	Larsson	Hyllbenäs	37
Anders	Steffansson	Kramsholmen	38
Anders	Larsson	Byörktorp	39
Andor	Andreasson	i Brokå	40
Annabritta	Andersdotter	Huhobacken	41
Annastina	Bengt's dotter	Slätthult	42
Annabritta	Carls dotter	Karstorp	43
Annabritta	Andersdotter	Karstorp ^{Rektionen gånne}	44
Annabritta	Jonas dotter	Gatvå	45
Annabritta	Johans dotter	Nabbaröd	46
Anna	Jonasdotter	Kåwell	47
Anna	Carls dotter	Krägg	48
Annastina	Andersdotter	Keleby	35
Andreas	Andersson	Senås	172
Andreas	Larsson	Ålg	175
St. Gunnar	Hallebo	Ortallen	22
St. Samuelson	vid	Ånåstorp	50
Andreas	Petersson	vid Bostby, Chiekatun	125

Utdrag ur vävbok från Kronängs förläggargård. Garnhämtarna är förtecknade i bokstavsordning efter förnamnen, männen först och därefter kvinnorna. Foto Borås museum.

Garnhämtare och väverskor

Det var framförallt torparhustrur och backstugusittare som vävde åt förläggarna. I vävböckernas löneuppgifter framgår vilken stor betydelse även jordbruksarbetet hade för vävarfamiljerna. Vävningens omfattning har för de flesta familjer minskat betydligt under de perioder av året då jordbruksarbetet varit som intensivast. Vintermånaderna var produktiva ur vävsynpunkt, möjligen bortsett från januari månad, då man vanligen inte besökte förläggaren. Uppenbarligen har man gjort uppehåll i vävningen under julhelgen. Möjligen finns det tendenser till en minskning i samband med vårbruket, men den definitiva nedgången sammanfaller med skördetiden under sensommaren, vilket innebar att flertalet garnhämtare överhuvudtaget inte besökte förläggarboden under perioden juli/augusti och fram till slutet av oktober.

Slutsatserna grundar sig på en sammanställning av ett tiotal slumpvis utvalda garnhämtare för varje år under perioden 1846, 1851, 1860 och 1870, men också på förläggarens sammanlagda lönekostnader per månad under åren 1854–1875. Hans Nyhage presenterar en liknande bild av hemindustrins omfattning vid Kinna Sandens gård. Han påvisar också någon form av "förläggarverksamhet i förläggarverksamheten" vid Kinna Sanden, genom att peka på de i vissa fall extremt höga vävlönerna. Det är högst troligt att också en del av Kronängs garnhämtare levererat garn till flera väverskor. Även här är lönerna för de olika garnhämtarna mycket ojämna. Det är dock ingenting som tyder på att detta var vanligare bland de manliga garnhämtarna än bland de kvinnliga. En del av kvinnorna har ovanligt höga löner. Ofta sammanfaller det med att de i vävboken står upptagna som änkor. Utan en systematisk genomgång av samtliga garnhämtares löner är det svårt att förklara löneskillnaderna. Det kan ha hängt samman med att de hämtat garn även till andra väverskor. Kanske har de som ensamstående snarare varit tvungna att inte bara öka sin produk-

Genomsnittliga vävlöner per månad 1856–60, Kronängs förläggargård.

tion utan dessutom både ofta och tämligen regelbundet leverera den färdiga väven till förläggargården för att få ut lön och hämta nytt garn.

En del manliga garnhämtare har också fått ersättning för utförda dagsverken och för arbete i skogen.

I vävböckernas lönelistor finns ibland noteringar om när lönen inte tagits ut i kontanter. Oftast köptes garn, vilket är tydligt noterat, men säkert fick man också ut ersättning i form av spannmål etc. Hans Nyhage omnämner en rad varuslag som utgått som ersättning förutom den kontanta lönen, bland Kinna Sandens väverskor. Där nämns blandsäd, råg, bönor, mjöl, garn, lärt, dukar och vävskyttlar m m. Genomsnittslönen hos det tiotal garnhämtare/väverskor vid Kronäng som får representera år 1860 uppgår till cirka 60–160 Rdr. Vävlönen för Kinna Sandens väverskor omfattar i genomsnitt 50–200 Rdr under perioden 1843–63.

Även om hela familjen på ett eller annat sätt ansvarade för sin del av arbetet var det nog oftast kvinnorna eller familjens döttrar som satt vid vävstolen. Från Örby socken berättas om förhållandena under 1860-talet:

Väverska på väg hem från förläggaren med sitt garn. Arrangerad bild med Emma Johansson, Ramnås, Öxabäck i Marks härad. Foto Lilli Zickerman 1917. Nordiska museet.

Min far hade fyra väverskor, för vi var fyra töser och tre pojkar. Vi hade tre vävstolar och vävde både vinter och sommar. Vi vävde åt gamle Börjesson i Skåk i Örby. Han hämtade garnet i Göteborg. Markbönderna hade stora långa kärror, en del hade tjurar andra stutar eller hästar före. Det var dåligt betalt. Stackars fruntimmer som skulle sitta och väva om kvällarna. Vi vävde bomullslärf hemma, med bomullsgarn till varp och lite grovare bomullsgarn till väft.¹⁷

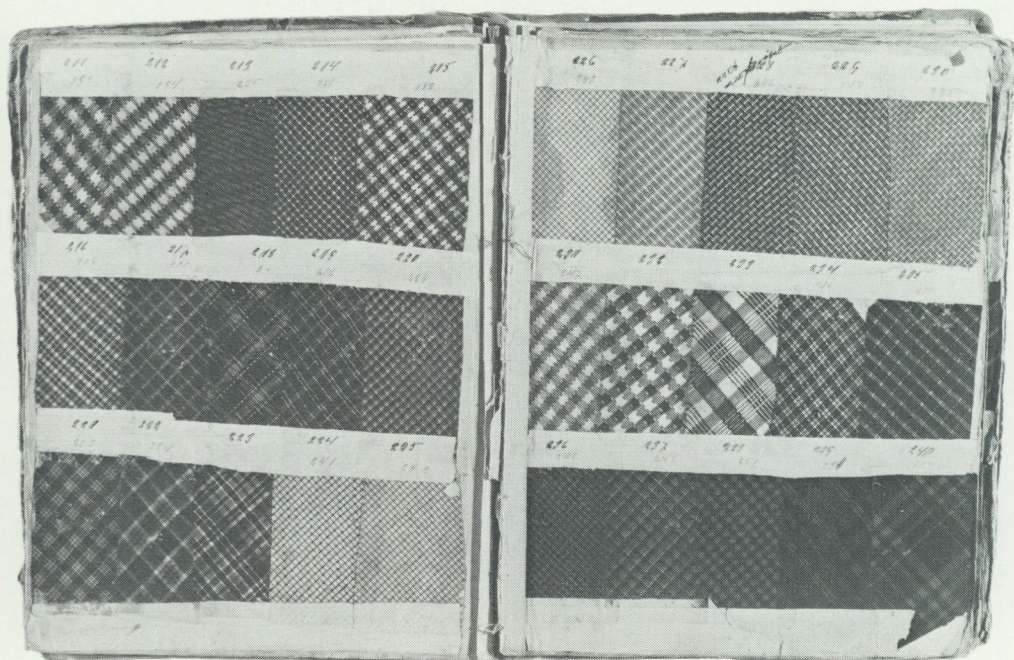
Vävlönen per aln färdigt tyg var oftast inte fastställd utan bestämdes först när tyget lämnades till förläggaren. I vävböckerna framgår också att samma mängd färdigt tyg inte behövde ge lika ersättning. Det hängde samman med vävens beskaffenhet, vilket förläggaren naturligtvis avgjorde.

Älvsborgs län hörde under 1800-talet till de torprikaste i landet. En stor del av befolkningen var obesuttna och hade endast brukningsrätt till ett stycke mark. För alla dessa familjer var vävningen naturligtvis en avgörande inkomstkälla.

Vi hade tre vävstolar i samma rum där vi hade våra sovplatser. Det var ett torpställe om ett rum och kök, men det var ett stort rum där vi bodde åtta personer. Vi var tio år när vi fick börja väva. Vi spolade då vi var sju år. Far vävde också. De flesta karlarna vävde. Vi fick tre kronor för tygstycket som vi höll på med i cirka fjorton dagar. Vi började klockan sex på morgonen och så höll vi på till långt fram på kvällarna. Vi hade små droppflaskor med kork och veke. Flaskorna var fyllda med fotogen eller tran. Flaskorna hängde i snören på vävstolen eller också hade vi stickor och lyste med... Far gav sig till Fritsla fabrik och då skulle jag också dit – då var jag sexton år.¹⁸

Trots att bomullsgarnet under 1840-talet och senare oftast var spunnet när det lämnades ut till väverskorna vidtog ett omfattande förarbete innan vävningen kunde börja. I allmänhet vävde en väverska 10–12 alnar tyg per dag, möjligen upp mot 18–20 alnar (cirka 10 meter) efter flera års vana. Ersättningen varierade, men uppgick

Väuprover från Kronängs förläggargård. Foto Borås museum.

I många torparfamiljer stannade ofta de gamla kvar vid torpet och fortsatte med hemvävningen, medan barnen flyttade till de nya fabriksamhällena. Interiör från torpstuga i Sjuhäradsbygden. Foto i Nordiska museet.

till ungefär 2–10 öre per aln. Enligt ett löneavtal från 1895 mellan förläggare i Marks och Bollebygds härader ansågs 4 skillingar per aln (cirka 8 öre/60 cm) vara en skälig ersättning för flertalet vävslag. Försäljningspriset uppgick till cirka 16 skillingar per aln.¹⁹

Fabrikstillverkningen konkurrerar ut hemindustrin

I samband med textilindustrins omfattande råvarukris under förra hälften av 1860-talet drabbades såväl hemindustrin som fabriksindustrin mycket hårt. Flertalet väverskor inom hemindustrin blev utan arbete. Genom näringsfrihetsförordningen 1864 förlorade också gårdfarihandeln sin betydelse.

Under den tidiga industriepoken i Sjuhä-

radsbygden förekom ingen direkt konkurrens med hemindustrin. Man koncentrerade tillverkningen på skilda varor. Rydboholms väveri tillverkade främst sk tunga varor som mollskinn och manchester samt vita tyger. I hemmen vävdes fortfarande främst bomullsdukar och bomullstyger. Dessutom var det i första hand unga människor som tog anställning vid fabriken. Det gav ökade inkomster till många familjer eftersom fabriksarbetaren på en dag kunde tjäna lika mycket som en hel familj inom hemindustrin.

Från slutet av 1860-talet och under 1870-talet inleddes emellertid en epok präglad av fabriksableringar i trakten kring Borås. Väveriet i Rydboholm och spinneriet i Rydal bedrev redan en omfattande verksamhet. Under slutet av 1860-talet grundade en av Rydboholmsfabrikens ingenjö-

rer ett bomullsväveri i Alingsås. Produktionen inriktades på bomullsdukar och tunna tyger och utgjorde därigenom ett direkt hot mot hemvävningens fortsatta existens. År 1869 startade ytterligare några av Sven Ericssons tidigare medarbetare, bland dem fritslaförläggaren Per Åkerlund, den första fabriken i vad som senare skulle omfatta Borås Väveri AB. Grundarna till flertalet fabriker tillhörde vanligen någon av förläggarfamiljerna. Andra hade kanske inlett sin karriär som bokhållare hos någon av de stora förläggarna och därifrån avancerat vidare. Flera av de utländska ingenjörerna som arbetade i de tidiga textilfabrikerna kom också att starta egna väverier.

Hemvävningens väletablerade organisation genom förlägsverksamheten fick allt mindre betydelse. De kvarvarande förläggarna tvingades inrikta sin tillverkning på andra textilbranscher, som trikåstickning och hemsömnad.

Bomullen, en gång förutsättningen för den storskaliga förläggarverksamheten, blev på nytt en av drivkrafterna bakom industrialiseringen i Sjuhäradsbygden.

Genom utbyggnaden av järnvägsnätet förbättrades också kommunikationerna, vilket samtidigt gav stöd åt fabriksketteringarna. De nya fabriken lokaliserades framförallt utmed Viskan och när Borås år 1863 fick järnvägsförbindelse med Herrljunga och västra stambanan, kunde bomullen från Göteborg lättare fraktas till boråsområdet. Varberg kom i samband med järnvägens utbyggnad i början av 1880-talet att bli en betydelsefull importhamn för bomull. Urbaniseringen och inflyttningen till dessa nygrundade fabriksamhällen och städer började också ta fart. Efterfrågan på tyger och kläder ökade genom att fabriksarbetarna inte längre hade möjlighet att själva sörja för den egna husbehovsvävningen.

Trikåstickning och dussinsömnad

Förläggarverksamheten hade emellertid ännu inte helt konkurrerats ut. Förläggarna kompletterade i stället sitt varusorti-

ment med trikåvaror. Trots att hemarbetarna själva fick köpa stickmaskinen, som ofta lämnades ut på kredit genom förläggaren, blev förtjänsten i längden bättre jämförd med väverskans lön.

I hemindustriutredningen från 1906 visar statistiken att hemvävningen i princip redan hade konkurrerats ut av trikåstickningen. Den hemindustriella vävning som fortfarande bedrevs i mindre skala var lokaliserad till Seglora och Örby socknar i Marks härad samt till Bollebygds härad.

Bomullstygera vävdes nästan uteslutande vid fabrikerna. Däremot lämnades det färdiga tyget ut till hemsömmerskor, som sydde rockar, byxor, västar, blusar m m. Trikåstickningen var dock kanske än mer betydande för hemindustrin.

Det finns hela socknar, där man knappast i någon stuga ser någon vävstol mer. (Omkr år 1900.) Det stickas överallt inom området (Sjuhäradsbygden), stickmaskinen torde sysselsätta det största antalet av dessa bygders hemarbetare.²⁰

Förläggarverksamheten ändrade samtidigt karaktär. Det blev vanligt att grosshandelsfirmor och postorderföretag liksom flera av fabrikerna organiserade hemarbete.

Hemindustrin i Sjuhäradsbygden sysselsatte under början av 1910-talet dock totalt fler arbetare än fabriksindustrin. Sömnaden, som var ett utpräglat hemarbete, dominerade både sett till antalet anställda och till det totala tillverkningsvärdet. Hemsömmerskornas genomsnittslön per år uppgick till 294 kronor. Även trikåstickningen sysselsatte fler hemarbetare än fabriksarbetare, men fabriksindustrins tillverkningsvärde översteg dock hemindustrins. Lönemässigt var trikåstickningen den bästa hemindustrigrenen. Stickerskornas genomsnittslön per år uppgick till 325 kronor. Vävningen sysselsatte ungefär lika många fabriksarbetare som hemarbetare, men fabrikenas tillverkningsvärde var nästan tio gånger större än hemvävningens. Hemväverskorna hörde också till de sämst betalda, med en årlig genomsnittslön på 130 kronor.²¹

På samma sätt som den hemindustriella vävningen i Sjuhäradsbygden lagt grunden till textilindustrin blev trikåstickningen och hemsömnaden ett viktigt led i konfektionsindustrins utveckling. Det hedarbete som fortfarande bedrevs under 1930- och 40-talen utgjorde däremot endast ett komplement till den industriella tillverkningen.

Noter

- 1 Utterström 1957:133
- 2 Schön 1979:19
- 3 Rosander 1980:38–47
- 4 Boger 1963:23
- 5 Sterner 1970:88
- 6 Utterström 1957:181, tabell 19
- 7 Sterner 1973:13
- 8 Svensk hemindustri II 1917:17
- 9 Utterström 1957:145
- 10 Millqvist 1980:55–56
- 11 Sterner 1973:14
- 12 Nyhage 1970 (stencilerad uppsats)
- 13 Utterström 1957:146
- 14 Utterström 1957:412
- 15 Översättningen publicerad i: Vallin I, Charles Loring Brace's resa genom Bollebygd och Mark. Borås och de sju häraderna. Borås 1960. s 51–66. Skildringen är också kommenterad och i sammandrag publicerad i ny översättning av Folke Millqvist i uppsatsen "Vävnadsförläggarna i Sjuhäradsbygden". s 86–92 (se not 10).
- 16 Svårigheten att räkna fram det exakta antalet garnhämtare för varje år beror delvis på att samma person kan ha flera anställningsnummer, vilket exempelvis inträffar vid transport till en ny sida längre fram i vävbocken. Dessutom finns varken någon summering vid årets slut eller någon årsvis uppdelning. Uppgifterna för varje garnhämtare är i stället löpande för flera år. I vävböckernas inledande uppställning över samtliga garnhämtare finns överhuvudtaget ingen årsvis redovisning. Antalet garnhämtare i vävbocken uppgår exempelvis till 258, medan endast ca 190 finns upptagna i vävbokens inledande sammanställning över garnhämtarna. (Se tabellen.)
- 17 August Andersson f 1853, intervjuad 1942. IFGH 4783
- 18 Fru Frisman f 1866, intervjuad 1943. IFGH 5313
- 19 Goliger 1977:12

20 Meyerson 1907:69

21 Sterner 1973:25

Källor

Otryckta

Borås museum. Arkivmaterial: Vävnadsförläggare Anders Larsson Kronäng, Kinna. Vävböcker 1846–1873, löneböcker/utbetalningskladd 1848–1878, huvudböcker, korrespondens samt bok med tygprover.

Arkivmaterial över aktuella socknar samt äldre bildmaterial.

Institutet för folklore (IFGH), Göteborg. Traditionsuppteckningar.

Nordiska museet, Traditionsuppteckningar, bildmaterial.

Stiftelsen Hallands läns museer, Varberg. Traditionsuppteckningar.

Tekniska museet. Äldre uppteckningar.

Tryckta

Andersson-Palmqvist, L, Decentraliserad textilindustri. Konsthögskolans Arkitekturskola 1979/80. 1980.

Boger, G, Västgötaknallarna. 1963.

Fridholm, M, Isacson, N, Magnusson L, Industrialismens rötter. 1976.

af Geijerstam G, Anteckningar rörande fabriksarbetarnas ställning i Marks härad. 1894.

Goliger, E, Sjuhäradsbygden. Textil i knallebygd. Utställningskatalog. 1977.

von Linné, C, Wästgöta-Resa. 1747 (1928).

Meyerson, G, Svenska hemarbetsförhållanden. Undersökning för Centralförbundet för socialt arbete. 1907.

Millqvist, F, Vävnadsförläggarna i Sjuhäradsbygden. Från Borås och de sju häraderna årg 33 1980.

Nyhage, H, Förläggarverksamheten vid Kinna Sanden 1843–1871. Uppsats för proseminariet i historia. Göteborgs universitet 1970. (Stencilerad uppsats)

Rosander G, Gärdfarihandel i Norden. 1980.

Schön, L, Från hantverk till fabriksindustri, svensk textiltillverkning 1820–1870. 1979.

Sterner, B, Från hemslojd till storindustri. Stockholm 1968.

Bygdeknallar och stadsköpmän. En krönika om Sjuhäradsbyggdens gårdfarihandel. 1970.

Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft. 1973.

Svensk hemindustri II. Utredning av Socialstyrelsen. SOS. 1917.

Sveriges bebyggelse. Statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Älvsborgs län. 1944.

Utterström, G, Jordbrukets arbetare II. 1957.

Vallin, I, Charles Loring Brace's resa genom Bollebygd och Mark. Borås och de sju häradena, årg 1960.

Summary

From entrepreneurial system to textile industry in the Sjuhärad area

Up to the 1820s cottage textile crafts were dominated by weaving for household needs and to some extent for sale. Sweden was a predominantly agricultural country and in many areas weaving was an additional means of livelihood. The raw material—wool and flax—existed on the farm and sale took place through itinerant pedlars. Even if, as early as in the 17th and 18th centuries, cottage crafts had been organized in an entrepreneurial system, it was not until the 1820s that weaving became a very well organized cottage industry. The entrepreneurs, who were often well-to-do farmers or merchants, delivered yarn for weaving in the homes and arranged for the distribution of the woven-fabrics. The weavers landed up in a situation of complete dependence on the entrepreneur and increasingly one of the wage labourer.

The decisive change in the cottage textile industry came when cotton ousted wool and flax as raw material. The cotton had to be imported and substantial capital was needed to start and operate an entrepreneurial business.

The Sjuhärad area in western Sweden became the centre of the cottage textile industry in the early 1820s. Of all cotton textiles sold in the

country in 1840, 80 per cent were hand-woven from the Sjuhärad area. The greater part of the remainder came from Sjuhärad factories.

Thirty years later the situation had entirely changed. At the end of the 1870s the total textile production in the country had increased many times over and the manufacturing industry now accounted for more than 80 per cent of the total production of cotton textiles.

The archives at Kronäng Mansion House, north of Kinna, illustrate the first step in the transition from handicraft to industrialized production. Anders Larsson, a weaving entrepreneur, started his business at Kronäng Mansion House in 1842. This continued until the 1930s, in the latter period chiefly in the form of knitting and clothesmaking. Since the archives preserved at Kronäng are not complete, comparative and supplementary data have been taken from the archives at the Kinna Sanden Mansion House in Kinna.

This entrepreneurial system was a forerunner of industrialization. The surplus from the cottage industry was accumulated by the entrepreneur, who could later invest it in the construction of mechanical spinning and weaving mills.

Tapeter för kammaren och för köket

Ingemar Tunander

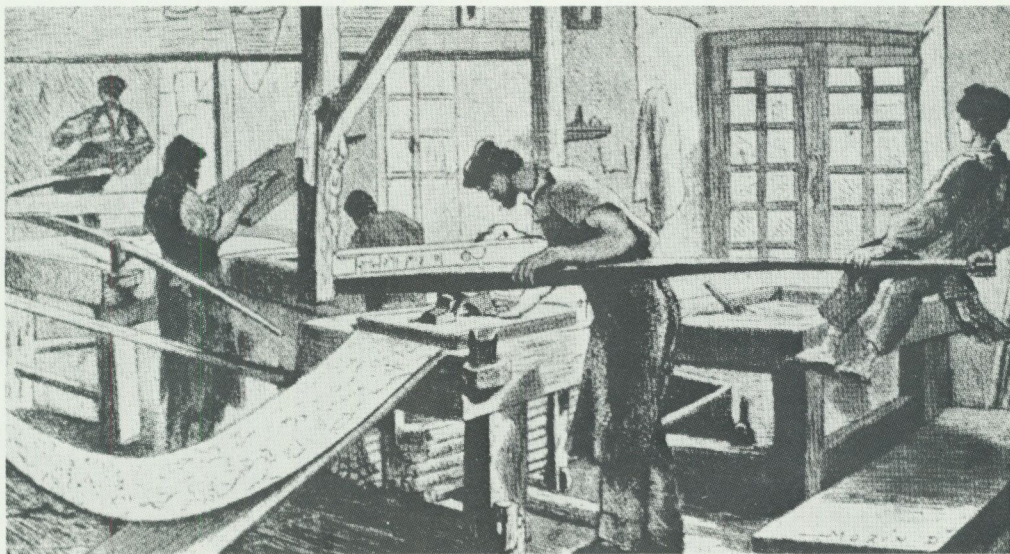
Det fanns vid mitten av 1870-talet tretton tapetfabriker i Sverige. Dessa hade tillsammans 250 anställda och tillverkade årligen en och en halv miljon tapetrullar. Av denna tillverkning svarade Kåbergs tapetfabrik med 123 anställda för 400 000 rullar. Även vid de större fabrikerna var produktionsformen hantverksmässig fastän den kunde få industriell skala.

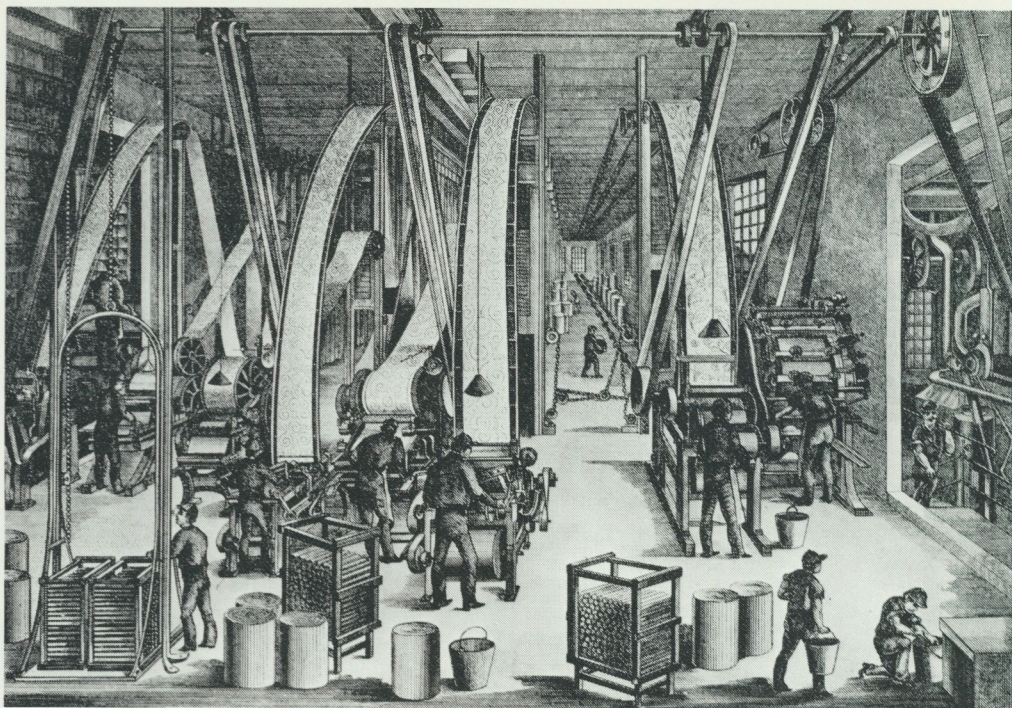
År 1877 inträffade emellertid en händelse som för den svenska tapetnärings signalerade övergången från hantverk till industri. Platsen var Kåbergs tapetfabrik i Stockholm.

Åren 1875 och 1876 hade handlanden och tapetfabrikören Carl August Kåberg studerat tapetfabriker i Frankrike och Tyskland. Omedelbart efter hemkomsten från resan anlade han en helt ny fabrik efter kontinentalt mönster. Den var utrustad med nya tryckmaskiner och upphängningsverk och, vilket var det viktigaste av allt, den drevs med ångkraft. Effekten av investeringarna lät inte vänta på sig. Årsproduktionen ökades i ett slag med 100 000 tapetrullar och samtidigt kunde Kåberg minska antalet anställda till 31.

Förändringen kan synas dramatisk men

*Tapetryck med utnyttjande av hävstångsprincip med lärpojke som tyngd.
Ur Clouzot, H et Follot, Ch, Histoire du papier peint en France, Paris 1935.*

Interiör från Norrköpings tapetfabrik 1889.

den har en lång förhistoria och denna har samband med såväl tillgången på råvarorna för tapettillverkningen som med den tekniska utvecklingen på tapetryckets område.

Papper, färg och bindemedel

De råvaror som behövs för tapetframställning är papper, färg och lim. Det är först sedan dessa material kan erhållas i obegränsad utsträckning och till låga priser som det kan bli fråga om tapettillverkning i stor skala.

Ända in på 1830-talet hade det papper som användes för tapettillverkning utgjorts av ark som sammanklistrats till våder och råvaran för papperet var linnelump. Visserligen hade fransmannen Louis Robert redan 1799 konstruerat en maskin för framställning av papper i långa banor men

det skulle dröja flera decennier innan man med denna metod kunde framställa papper av sådan kvalitet att det lämpade sig för tapettillverkning. Verkligt billigt papper fick man för övrigt inte förrän man lärde sig att använda trämassa som råvara och detta skedde på 1850-talet – till en början i form av slipmassa och ett par decennier senare som kemisk massa. Även om man teoretiskt sett skulle kunna tillverka tapetpapper i Sverige blev man dock i praktiken hänvisad till import.

Det var oftast limfärger som användes för tapetrycket men det förekom också användning av oljefärger. Beredningen av färgerna skedde som regel vid tapetfabriken och tekniken var direkt övertagen från det skråmässiga tapetmåleriet. Vanligast bland pigmenten var jordfärger som ockra och umbra eller oxidfärger, dvs syreföreningar med metaller som järn, koppar, ko-

bolt, krom och kvicksilver. Dessutom förekom s k saftfärger vilka åstadkoms genom pressning av växter som indigo, krapp och vejde samt lackfärger av vilka de färgstarkaste – men även dyrbaraste – erhöles ur torkade sköldlössarter. De båda sistnämnda pigmenten hade ofta stor lyskraft. För att de skulle kunna fästa vid tryckstock eller tryckvals och användas för tryckning måste de emellertid först bindas med krita. Några färger har blivit särskilt uppskattade. Det gäller framför allt blå *ultramarin* – ”den där himmelsblå färgen som är så in i helvete dyr”, för att citera en gammal målarmästare. S k äkta ultramarin framställdes ursprungligen av halvådelstenen lapislazuli som maldes till färgpulver. Naturligtvis var detta en mycket kostbar produkt. Vid slutet av 1820-talet lyckades man emellertid att framställa konstgjord ultramarin. Även denna var till en början dyr men fick likväl snabbt spridning också inom tapetrycket.

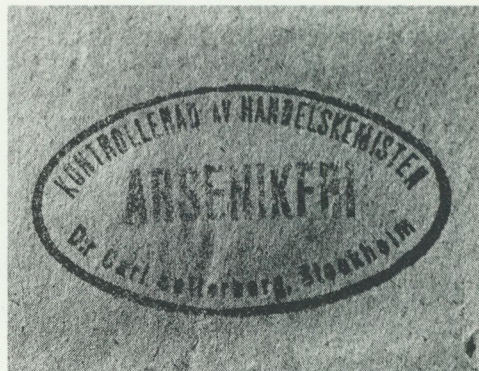
Koboltblått eller *smalts* är ett pigment som man till att börja med erhöles genom att finfördela krossat blått glas. Den lysande färg som detta gav hade dock den nackdelen att det var svårt att få den att fästa ordentligt vid tryckningen. Det inträffade att den person som kom emot en tapet med den koboltblå färgen kunde få mönstret infärgat på sin dräkt. Vid början av 1800-talet kom man på metoden att på kemisk väg framställa även kobolt.

Från början av 1700-talet har det funnits en lysande blågrön färg som utgörs av en järncyanidförening. Den har gått under många namn: *mineralblått*, *berlinerblått*, *preussiskt blått* – och i sin renaste och mest lysande form – *pariserblått*. Detta pigment blev särskilt uppskattat inom empiritidens rumsinredningskonst med dess förkärlek för kontrastrika färgkombinationer.

Bland de gröna pigmenten kom *kejsargrönt* eller *schweinfurtergrönt* att få ett alldeles speciellt rykte. I pigmentet ingår, liksom i de flesta gröna färger, kopparoxid – men också ättikssyra och arsenik. Resultatet blev en starkt lysande färg vilken i motsats till andra gröna färger inte blektes av

solljuset. Relativt snart började man emellertid sätta förgiftningsfall i samband med användandet av schweinfurtergrönt. En artikel i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning den 12 mars 1847 talar om ”Vädelige följder af att tapetsera boningsrum med gröna tapeter” och beskrev i synnerhet faran av att ha arsenikhaltiga tapeter i sovrum. Justitiekanslersämbetet tog sig an ärendet, lät företaga undersökningar på gröna tapeter samt publicera en rekommendation av Jöns Jakob Berzelius att ej använda sig av tapeter med schweinfurtergrönt för rum där människor vistas dagligen. I giftstadgan av 1876 förbjöds slutligen all handel i Sverige med arsenikhaltiga tapeter. Det dröjde sedan inte länge innan man började marknadsföra tapeter som försetts med stämpeln ”Arsenikfri”, där just giftfrihet användes som försäljningsargument. Längre hade diskussionen om tapeternas giftfrihet så upptagit intresset att man syntes ha glömt vilka andra krav man hade rätt att ställa på tapeterna. Detta förhållande uppmärksammades något mali-ciöst av konsthistorikern C G Laurin, då denne vid slutet av 1800-talet skulle recensera en utställning: ”... ser man på de ut-

Kontrollstämpel på baksidan av papperstapet från 1900-talets början. Kemisten Dr Carl Setterberg i Stockholm var ofta anlitad för dylika kontroller. Foto B. Höglund, Nordiska museet.

ställda svenska tapeterna, blir man hopp-
löst nedslagen. Lika kemiskt rena från ar-
senik som dessa tapeter äro, lika kemiskt
fria äro de från varje spår av skönhet.”

På 1860-talet blev anilinfärger vanliga
inom svensk tapettillverkning. De först
framställda färgerna var violett och rött
men snart förekom anilinfärg i snart sagt
alla nyanser. En av nackdelarna med ani-
linfärgerna var emellertid att de blektes av
dagsljuset.

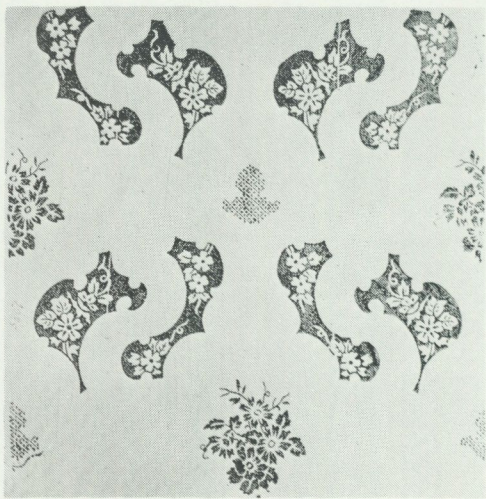
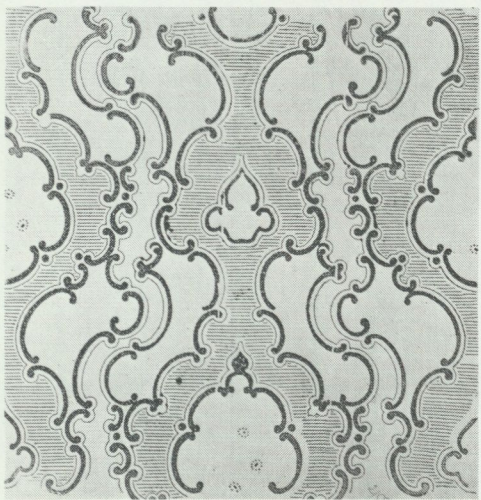
Det lim som användes för att binda fär-
gen utgjordes som regel av animaliskt lim

av den typ som används av snickare. Som
förstrykningsmedel kunde man nyttja ve-
temjölslister tillsatt med aluminiumsul-
fid. I de fall där man ville åstadkomma en
vattenfast tapet förekom att man använde
sig av oljebaserad färg för tapettrycket.

Allmänt kan konstateras att från 1860-
talet råvarufrågan inte längre erbjöd något
hinder för tapetfabrikation i industriell
skala.

*Tryckstock, 1800-talets senare del, från C J
Henzels tapetfabrik i Östra Vingåker, Sö-
dermanland. Julita museum. Avtryck av
denna stock och ännu en stock som hör till
samma mönster. Foto B Höglund, Nordiska
museet. – En tapet tryckt med dessa stockar
är funnen i Norrtälje.*

Trycktekniken

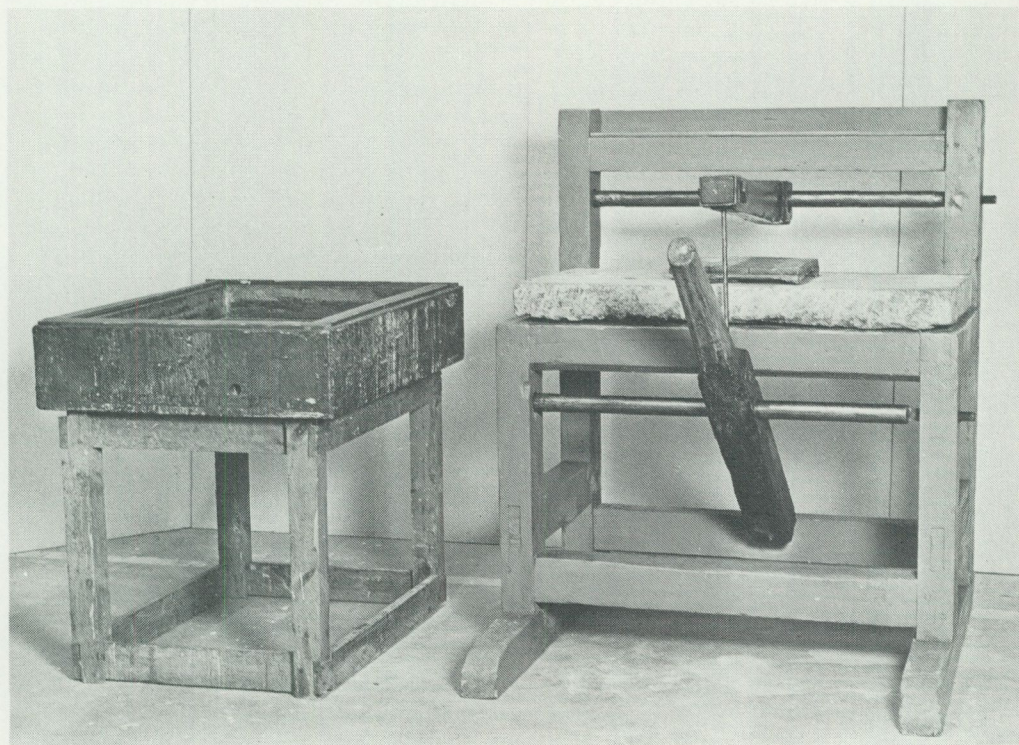
Till en början trycktes tapeterna med tryckstockar eller block där mönstret fanns utskuret i upphöjd relief. Denna kunde ofta vara kompletterad med inslagna metallstift, vilka åstadkom en lättare mönsterkaraktär. Det hände också att en del färger sattes in med hjälp av schablonmålning. Flera metoder prövades i syfte att underlätta hanteringen av de tunga tryckblocken. I första hand var det fråga om att på olika sätt utnyttja hävstångsprincipen.

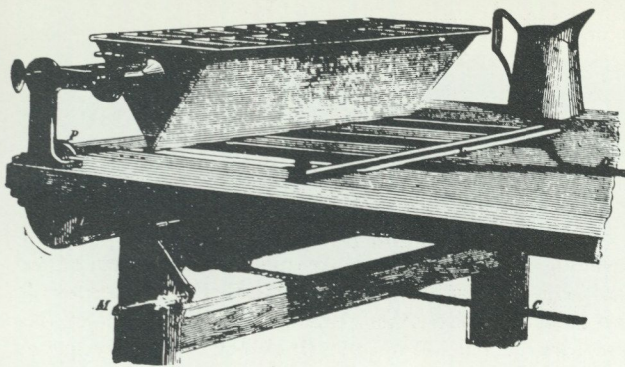
Den viktigaste uppfinningen när det gällde tapetframställningen var valstryckmaskinen. Det finns redan från 1600-talet uppgifter om att man i Tyskland skulle ha försökt sig på valstryck. I Sverige möter vi motsvarande meddelanden under tidigt

1700-tal. Hallrätten i Stockholm lämnade på 1740-talet privilegier för "valsning" av tapeter. Långvariga processer, som avspeglar sig i rättegångsprotokoll, visar dessutom att tapetryckmaskiner med valsar använts i vårt land åtminstone sedan 1730-talet.

Trots alla tidiga försök med svenska valsstryckmaskiner skulle det dock dröja länge innan det i vårt land kom till något verkligt genombrott för den nya trycktekniken. I stället blev det nya uppfinningar i utlandet som förde utvecklingen framåt. Den kattuntryckmaskin som konstruerades av den tysk-franske uppfinnaren Philippe Oberkampf har blivit särskilt känd. En orsak härtill är att ett av uppfinnarens tygtryck visar tillvägagångssättet vid tryckningen. Enligt bilden bestod maski-

Handtryckbord och färgbord från Kåbergs tapetfabrik, omkring 1850. Tekniska museet. Foto B Höglund, Nordiska museet.

Randmaskin. Ur uppfinningarnas bok 1874.

nen av träbord, valstrumma, tryckvals med mönster, färglåda med färgvals för infärgning av tryckvalsen samt upphängningsanordning för det färdiga trycket. Maskinen drevs med handkraft. För att betjäna maskinen fordrades två man. Maskinen kunde endast trycka mönster med en färg men hade eljest i princip samma konstruktion som en modern tapettryckmaskin. I praktiken skulle det emellertid dröja ytterligare ett par decennier innan metoden blev praktiskt användbar. En del tapetfabrikörer som gjort försök med valstryckmaskiner återgick efter misslyckanden till det säkrare blocktrycksförfarandet.

Det var i England som man först lyckades med att konstruera effektiva valstryckmaskiner. De engelska produkterna kom snart också i bruk på kontinenten och i synnerhet tyska verkstäder tog upp valstryckmaskiner och mönstervalsar på sitt tillverkningsprogram. Det blev snart också möjligt att trycka flera färger samtidigt. Man började också med tillverkning av maskiner för olika former av imitationstryck som marmorering och träådring. Dessutom förekom maskiner och tekniker för reliefpressning, satinering och flockbehandling av tapeter. Satinering avsåg att imitera blankt siden. Man fick fram denna effekt genom att trycka en bottenfärg innehållande talk eller kalk utört i mjölk som sedan bearbetades med borstar. Flock-, stoft- eller

velourtapet är olika benämningar på en vara som imiterar mönstrad sammet. Vid tillverkningen trycktes mönstret med lim på den infärgade tapetbotten varefter ytan beströddes eller pudrades med finfördelat textilstoff. Tekniken som sådan är känd sedan medeltiden men då utgjordes tapeten av väv. Det var emellertid under decennierna omkring 1800-talets mitt som tekniken var speciellt utnyttjad för papperstapeter. Samma tillverkningsmetod som vid framställningen av stofttapeter användes också för guld- eller glittertapeter. För att nå den önskade skimrande effekten utnyttjade man brons- eller senare aluminiumpulver. Snart sagt varje form av äldre väggbeklädnad blev föremål för imitation i tapettryck.

Det enklaste mönstret utgörs av ränder och randiga papperstapeter har det funnits här i landet åtminstone sedan 1700-talet och nästan lika länge tycks det ha funnits särskilda maskiner för att åstadkomma randningen. Under 1800-talet var det vanligt med en randningsmaskin som bestod av ett färgtråg av tapetvådens bredd. Tråget var som regel av metall och avsmalnade neråt. Det var indelat i fack, var och ett för sin färg. I botten på facken fanns små hål ur vilka färgen rann i en fin stråle och bildade en rand eller ett streck på tapetrullen efter hand som denna rullades fram under färglådan.

Iristapeter eller regnbågspapeter, som de också kallades, utgjorde en specialform av randmönstren. För att framställa dem använde man sig av en liknande låda som för randtapeterna. Till varje fack hörde också en pensel som strök ut färgen som en rand över tapetväden – en pensel för varje färgfack. Omedelbart därefter – innan färgen hunnit torka – följde en andra penselomgång där penseln, som nu inte innehöll färg utan endast fuktats med vatten, följde mellanrummen mellan färgränderna så att kanterna på dessa löstes upp och färgerna mjukt övergick i varandra. Man kunde åstadkomma en ytterligare färgkomplikation genom att också behandla tryckstockarna på motsvarande sätt så att även mönstren fick mjuka färgövergångar när de trycktes mot den iriserande bottenfärgen. Man har inte lyckats med att framställa iristapeter med maskiner varför denna

mönsterart har varit förbehållen handtrycket.

Det förekom under 1800-talets industrialiseringsskede också svenska patentansökningar gällande tapetmaskiner och tapetframställning. År 1862 sökte tapetfabrikören L W Norling i Jönköping patent på en uppfinning gällande "maskiner till tryckning av papper med flera färger på en gång". Ungefär samtidigt patenterade stockholmsfabrikören C G Mineur en metod för pressning och förgyllning av papperstapeter till illusionistisk återgivning av gyllenläder. Båda dessa uppfinnare uppvisade prov på sina alster vid världsutställningarna 1862 och 1867. Vid den senare fick C G Mineur för övrigt sin produktion belönad med ett hedersomnämmande.

Tapet med förenklad iriserande effekt, tryckt på tunt ljusbrunt genomfärgat papper med färger skridande från vitt, ljusgrönt mot mörkgrönt. 1800-talets mitt eller något senare. Från Stjersund i Dalarna. Nordiska museet. Foto B Högglund.

Tapetbård i gyllenläderimitation, använd som ramverk till väggfält. Av pressad papp, bronserad. Uppsatt på Stafsunds slott, Uppland, på 1860-talet. Enligt uppgift tillverkad av C G Mineur i Stockholm. Nordiska museet. Foto B. Höglund.

Äldsta fabriken i Sverige

Man har möjlighet att följa tapetfabrikationens utveckling i Sverige från hantverk till industri genom att studera vad som händer inom ett enda företag, Kåbergs tapetfabrik.

Bland det tidiga 1800-talets svenska tapettillverkare kom stockholmsmästaren Carl Fredrik Landgren att inta en särställ-

ning. Han hade 1822 erhållit Kommerskollegie tillstånd för sin rörelse och var redan 1826 den främste bland stadens tapetfabrikörer. Han hade då tre gesäller och sju lärlingar och tjänade mer än dubbelt så mycket som någon av de andra mästarerna. Sedan rullpapper, dvs papper i långa banor, på 1830-talet kommit i bruk innebar detta ytterligare ett uppsving för hans rörelse. Arbetarantalet ökades och som mest hade Landgren ett trettioital anställda inom rörelsen och han tjänade åtminstone tre gånger så mycket som någon annan tapetfabrikör. Fortfarande var det dock fråga om hantverksmässig produktion även om den försiggick i stor skala. Någon förändring ifråga om dessa förhållande blev det heller inte sedan rörelsen efter Landgrens död övergick till hans kompanjon Per Wikström. När emellertid denne 1856 sålde firman till Carl August Kåberg ändrades förutsättningarna.

Kåberg var handlande. Han ägde en kaffe- och tehandel vid Stora Nygatan i Stockholm och ett bosättningsmagasin – som även förde tapeter – vid Munkbron. Den nye innehavaren var inte bunden av någon förutfattad mening om hur tapethantverk skulle bedrivas. Däremot ägde han kännedom om förhållandena ute i Europa och hade goda affärsförbindelser. Som affärsman var Kåberg också medveten om vikten av att ha penningfrågan ordnad – tapetbranschen var en kapitalslukande näringsgren. Han knöt därför kontakt med Stockholms Enskilda Bank, där han erhöll ”upp- och avskrivningsräkning”.

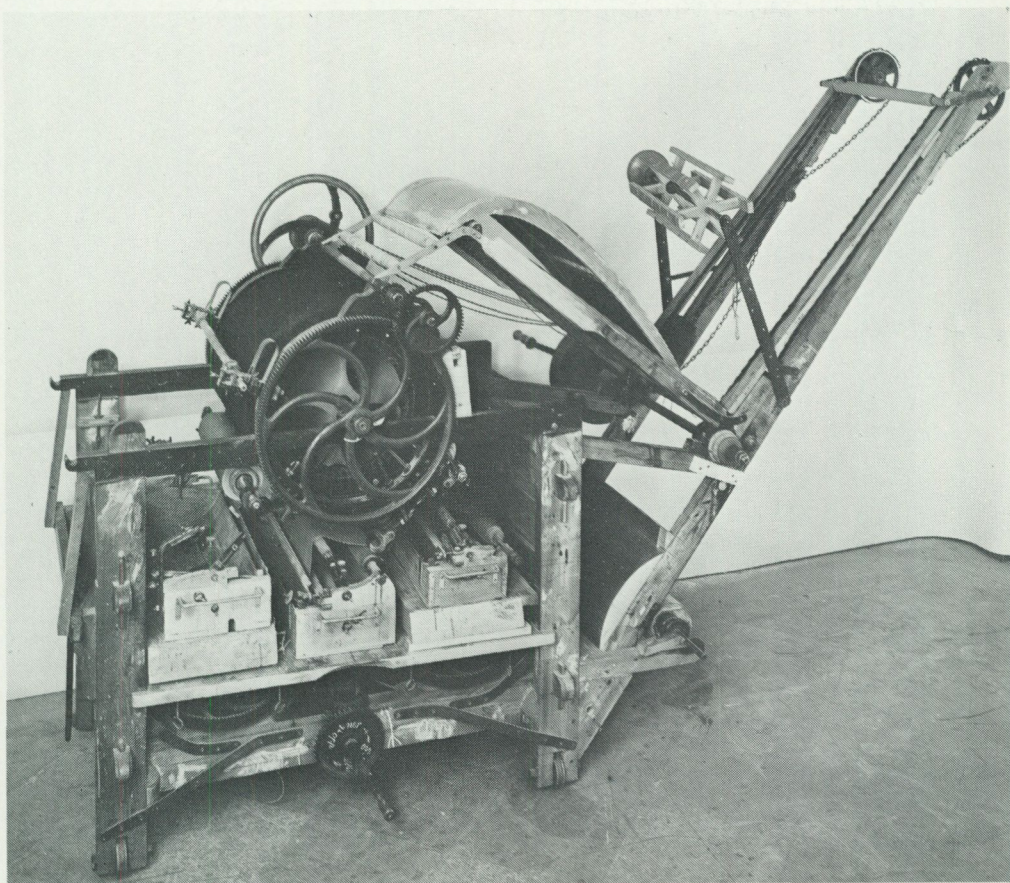
Den nye ägaren förberedde sig inför sitt industriengagemang genom att företaga studieresor till Frankrike och Tyskland. Det var naturligt att han sökte sig just till dessa länder – när man vid denna tid ville tala väl om produkterna av svensk tillverkning jämfördes de alltid ”med de bästa franska”. Till Tyskland hade man fått vana att vända sig när det gällde att beställa tapetklichéer. Det var nämligen där som de bästa formskärarna saluförde sina produkter. I samband med resan införskaffade Kåberg modernare fabriksutrustning och den-

na utökades efter hand så att den enligt en inventarieförteckning av 1875 omfattade: guldtrycksmaskin, fernissmaskin, glansmaskin, maskin för randiga tapeter, strykbord, valstrycksmaskin och bord för ekmålning. Trots moderniseringen utfördes dock fortfarande alla arbetsmoment med handkraft. Kvalitén kunde emellertid bli god, därom vittnar de många medaljer och hedersomnämmanden, som fabriken s produkter erhö ll vid tidens stora utställningar såväl inom landet som i internationellt sammanhang. Den hantverksmässiga driften begränsade företags tillverkningskapaci-

tet, men mar ken var förberedd för det industriella genombrott som skulle ske i och med installationen av ångdrift.

Men även om industriåldern nu hade gjort sitt intåg innebar detta inte att man gjorde rent hus med hantverket. De praktfulla guld- och stofttapeterna tillverkades under ännu ett decennium vid handtrycksbord. Liksom tekniken var mönstervärlden importerad. Ifråga om den tidiga industriålderns tapeter finns inget som kan betraktas som genuint svenskt. En industrihistorik från 1886 meddelar beträffande Kåbergs tillverkningar att "Mönstren till ta-

Tapettryckmaskin från C J Henzels tapetfabrik i Östra Vingåker, Södermanland. Julita museum. Foto i Nordiska museet.

Förråd av valsar för tapettryck. Norrköpings tapetfabrik. Foto Lennart Jansson, Norrköping.

Etikett från J Dahlanders tapetfabrik i Göteborg. Från omslaget på tapetkarta från omkring 1900. Nordiska museet.

peterna komma årligen från de förnämsta dessinatörerna i Paris och valserne och formarne skäras i Mannheim”.

Övriga fabriker vid 1800-talets mitt

Kåbergs tapetfabrik kom länge att vara den mest betydande i branschen men den hade många mer eller mindre framgångsrika medtävlare.

År 1848 hade A J Söderström grundat en tapetfabrik i Ulricehamn. Under mer än ett decennium hörde denna fabrik till den som hade den största produktionen i landet. Den deltog även med alster vid 1855 års världsutställning i Paris. Emellertid kom företagets utveckling att hämmas av de dåliga kommunikationerna. Ulricehamn fick inte järnväg förrän 1874 och i landshövdingeberättelsen för Älvsborgs län för

1856–60 omnämns att transporten av tapetfabrikens tillverkningar ”sker på axeln till Statens stambana eller över Jönköping”. Av andra uppgifter syns framgå att man utnyttjat den gamla gårdfarihandeln med västgötaknallar som distributionssystem även för en vara som var så tung att bära som tapetrullar.

I Göteborg fanns vid 1800-talets mitt fyra tapetfabriker av vilka Reimers & Co länge var den största, efter hand med L D Dahlander som främste konkurrent. Ett par av de mindre företagen, I P Walgrens och P G Kiels, synes ha drivit kattuntrycksrörelse parallellt med tapetrycket. Vid saluförandet av tapeter från Reimers & Co sägs att de tål att jämföras med de bästa parisiska men att de är billigare i pris.

Även i Jönköping fanns decennierna omkring 1800-talets mitt ett par betydande

tapetfabriker: Rosell & Co och J Edgrens tapetfabrik, vilken även går under namnet Lilla Limugnens tapetfabrik. Senare anläggs också fabriker i Kalmar, Nässjö och Emmaboda. Kalmar-fabriken hade haft en föregångare i Gränna.

En tapetfabrik som på 1870-talet funnits i Hallsberg fick på 1880-talet avläggare i Göteborg respektive Norrköping i och med att ett par av företagens anställda bröt upp från sin arbetsplats och startade eget. Sedan Kåberg brutit isen kom utvecklingen att på 1880-talet gå snabbt och relativt snart kom man också igång med export av svenska tapeter.

Tapeternas spridning över landet

Det var så sent som på 1870- och 80-talen som tryckta papperstapeter fick en mer allmän spridning över hela landet. Genom etnologiska undersökningen vid Nordiska museet har utgått två frågelistor med direkt anknytning till införandet av tapeter: "Industriprodukternas begynnelse i bygden" och "Tapeter". Svaren till dessa frågelistor har gett värdefulla uppgifter om den geografiska utbredningen, spridningsvägar, tid för första uppträdande av nyheter, samt hur den sociala skiktningen påverkat utvecklingen.

Samstämmiga uppgifter visar att det var på slott och herrgårdar som man först började att använda tapeter. Genom arkivaliska uppgifter och framför allt genom bevarade interiörer kan man sluta sig till att dyrbara franska tapetryck hade en tämligen vid utbredning i slotts- och herrgårdsmiljöer under 1800-talets första decennier. Samma gäller också för de rika borgarhemmen i städerna.

Nästa trappsteg på samhällsstegen var, för tapeternas införande som ifråga om så många andra av industrialismens nyheter, prästgårdar, länsmansgårdar och officersboställen och ungefärligen samtidigt i kustbandet hemmen för skeppare med utlands-kontakter samt storbondegårdar. Tiden för denna andra etapp kan sättas till 1830- och 40-talen. En del av frågelistsvaren ger upp-

Handtryckt tapet med storfigurigt bladmönster i blågrönt mot ljusare grön botten. Upptill gotiserande bård i brunt och rött delvis i stoftteknik, omkring 1840. Från Blekhem, Tjusts hd, Småland. Nordiska museet.

gifter som utförligt redovisar såväl social miljö och tidpunkt som anledningar till den första tapetseringen: "Den förste som lät tapetsera i anderstugan, var på Arholma ö Anders Holm i Norrgården eller Anders-Lars, som gården också hette (vår gård). Han gifte sig 1848 med Bleckungsdottern på Björkö. Hon var bond- och skeppardotter och ansågs förmögen . . . Mig har berättats, att han till bröllopet lät tapetsera i anderstugan. I Bleckung hade de i sin anderstuga tapeter, som kostade sex kronor per rulle. Holms tapeter hade naturmönster. Det var granar – en flock av tre–fyra här och där i mönstret. De voro i brungrön ton. Så var det en språng över en fors. Forsen rann fram

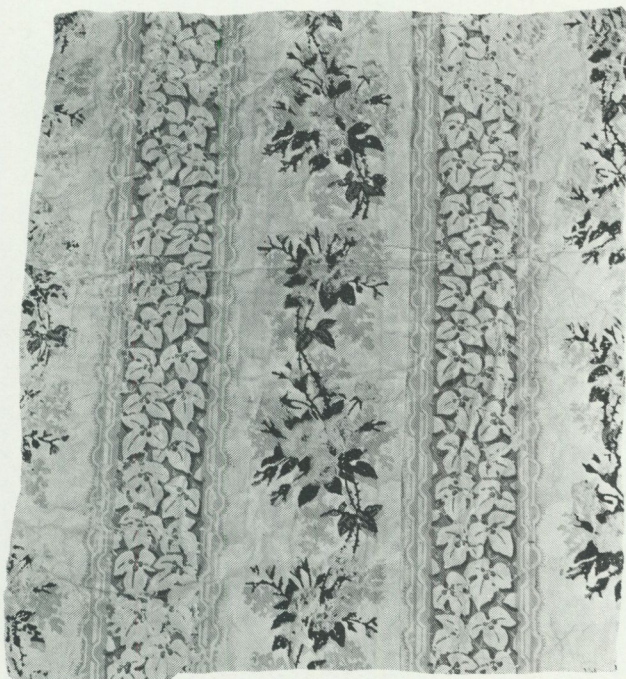
mellan två berg. Forsen var målad i vit-grön ton, spången var brun och bergen grå-gröna. Så var det älgar eller hjortar i mönstret. De voro i brun ton. Botten av tapeterna var ljusblå mycket ljus. Mest vit med en aning blått. De voro i sin helhet ljusa.”

Förutom den noggranna beskrivningen av mönstret, som väl passar in på ett par tyska tryck från mitten av 1800-talet, får vi besked om att tapeten sattes upp i samband med ett giftermål. Denna anknytning till bröllop finns också i flera andra uppteckningar. Man skaffade sig också tapeter i samband med nybyggen, t ex då man inrättade nya gårdar efter utflyttning vid laga skiftet – men framför allt när man hade något att fira. Oftast var det vid bröllop men det kunde också gälla barndop. Sammankomster vid husförhör eller åldermansgillen kunde också vara anledningen eller den att man väntade någon som skulle återvända från Amerika. Från min barnoms Stora Tuna berättades det om en

gumma som satte upp nya tapeter varje gång som hennes enda ko kalvade.

Liksom man i äldre allmogemiljö smyckade stugan till jul med bonader eller kistebrev förekom det också att man satte upp tapeter just till högtiden. En äldre tradition överförs helt enkelt till ett nytt material.

Tapeterna var en industriell nyhet som mötte mycket litet motstånd vid introducerandet i de svenska bygderna. Det fanns dock några undantag. Sara Lidman berättar i sin bok ”Nabots sten” om folket på Månliden, om hur Didrik lät sätta upp tapeter i stora gästsalen och hur hans hustru Anna-Stava reagerade inför nyheten. Tapeterna var som tandvärk. Hon kände ”tapeternas grönt-lila bulta i tandköttet som små gyllene taggar, som ilade genom och förbi, och återkommande”. Det hjälpte inte att Didrik försvarade nyheten med att tala om hur det var på andra håll i landet: ”Här i socknen tro vi ju bara präst och länsman vara berättigade till tapeter. Men

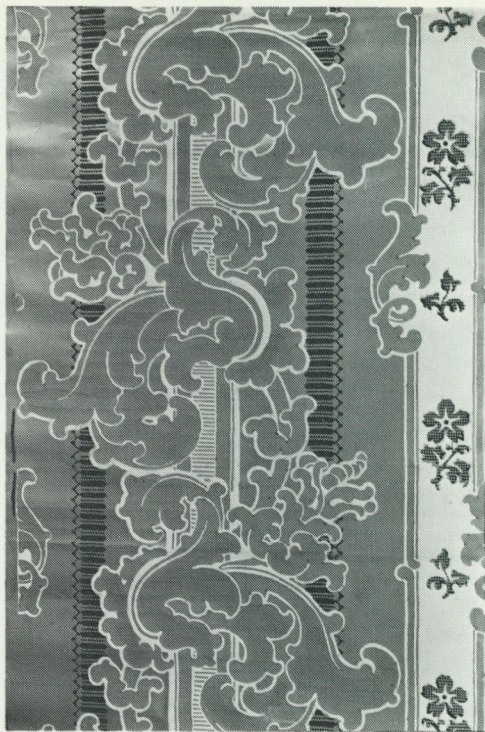
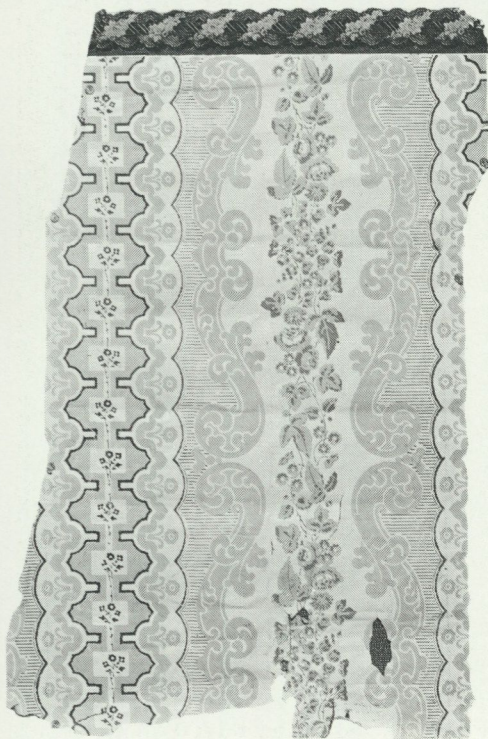

Blocktryckt tapet med omväxlande blad och blomränder i bleka färger på vit botten. Uppsatt på tidningar från 1860. Från Villa Vintra, Djurgården, Stockholm. Nordiska museet. Foto B Höglund.

nea landet är det ofta förekommande också hos vanligt groft folk.”

I 1880-talets laestadianskt religiösa Västerbotten ansågs tapeter vara prål och därför nästan som synd. Man möter samma inställning i vissa schartauanska bygder i Bohuslän, där tapeter uppfattades som tecken på högfärd och i västra Småland, bland medlemmarna av den religiösa sekten ”hopparna” eller som de själva valde att kalla sig, ”rösterna”. I dessa kretsar betraktades den allra enklaste form av lyx som en djävulens styggelse.

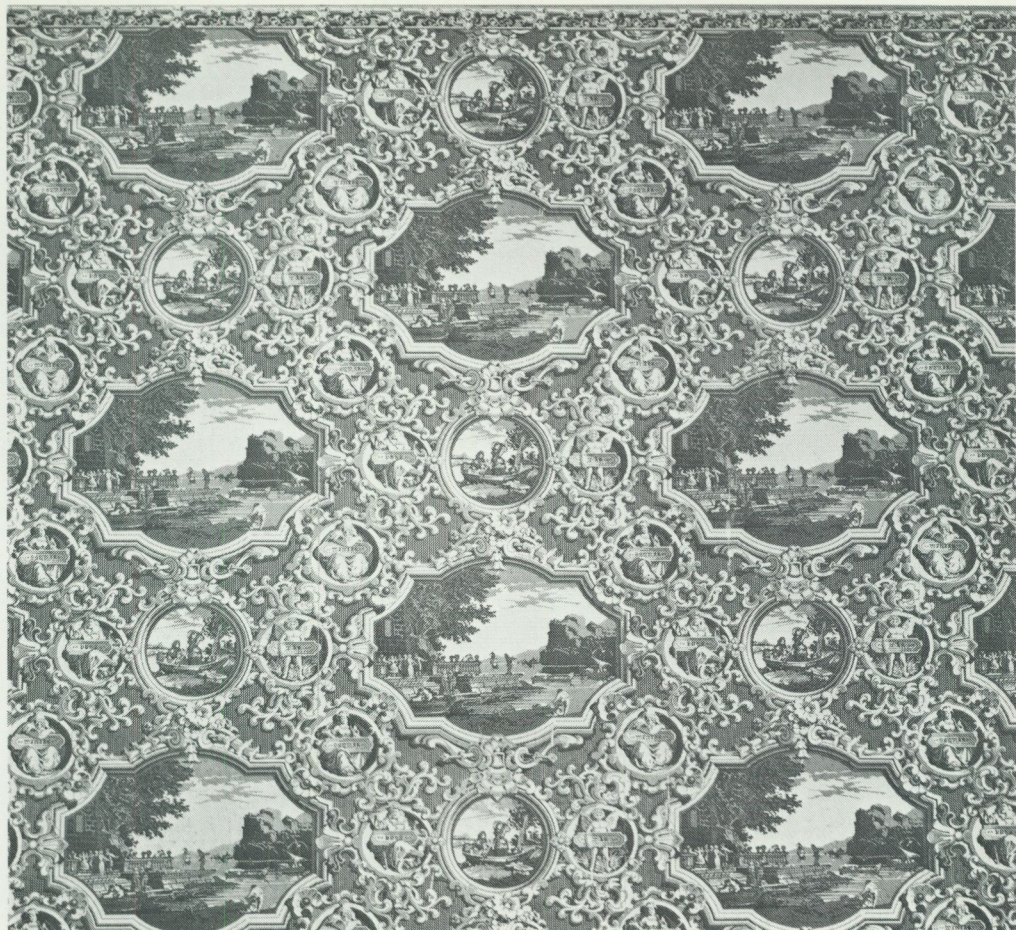
Valstryckt tapet med mönster i grått med rödbruna konturer. Bård i brunt och blått, 1800-talets mitt. Från Pellgården, Torrbo by, Norrbärke sn, Dalarna. Nordiska museet.

Nyrokotapet med breda mönsterband och storfiguriga växtornament. Tryckt på kraftigt papper med sidenskimrande ljusblå färg samt med ultramarin, gråvitt och grått, 1840-talet. Nordiska museet. Se färgbild på pärmens baksida.

Tapetmönstren

Det hör till ovanligheten att frågelistornas svar ger en så utförlig och tydlig bild av tapetmönstret som uppgiftslämnaren från Arholma. Oftast får man endast allmänna uppgifter om tapetmönstren av typen: ”di var blommiga”, ”blommotiv i bjärta färger”, ”färggranna tapeter”. Däremot har det varit möjligt att få en viss uppfattning om landets tapetbestånd genom att studera museernas samlingar och genom att undersöka tapetlagren i rivningshus. I en del fall har det dessutom gått att göra tidsbestäm-

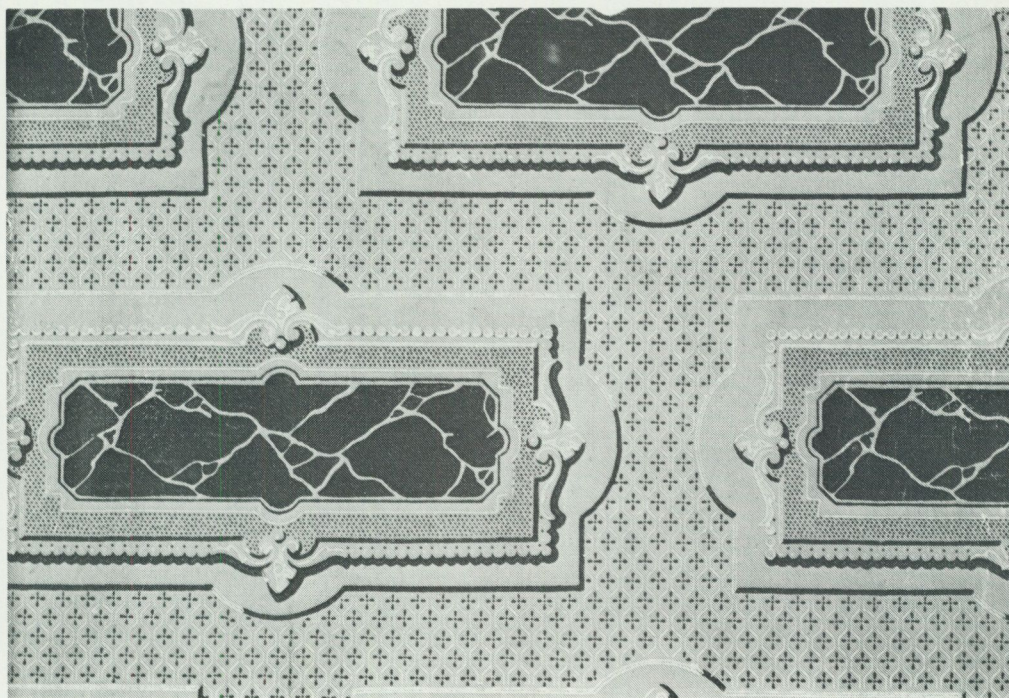

"Tittskåpstapet" med landskapsscener och medaljonger med allegorisk framställning av årstiderna. Svensk text: vår, sommar, höst, vinter. Valstryck i brunt och gråvitt, 1850–60-tal. Från Gustafsbergs barnhusstiftelse, Uddevalla. Foto Å Grundström, Nordiska museet 1949.

ningar av tapeterna genom att dessa varit uppfordrade på tidningar eller dokument som varit daterade. Med utnyttjande av de på detta sätt erhållna uppgifterna har man kunnat göra en sammanställning av de vanligaste mönstertyperna vid tiden för industrialismens genombrott i Sverige. Samtidigt kan konstateras att de första av dessa tapeter var importerade, vanligtvis från Frankrike, och att även de svensktillverkade tapeter, som efter hand började upprä-

da, hade tryckts med block eller valsar som importerats.

Det ur kompositionssynpunkt mest komplicerade tapetmönstret från 1800-talets första hälft var medaljons- eller tittskåpstapeten. Stadsutsikter, herdemotiv och andra lantliga scener eller krigshistoriska bilder inramas av arkitekturfragment, trädgrupper, klippmotiv eller vegetativa ornament. Motivtypen förekommer som textiltryck redan under 1700-talet men det

dröjer inemot ett halvsekel innan den slår igenom bland de tryckta tapeterna. En motsvarande mönstertyp förekommer samtidigt som tallriksmönster där tallriksbotten dekorerats med ett landskapsmotiv och brättet får ett vegetativt mönster. Det finns även ifråga om tapeter exempel på mönster med svenska motiv, bl a en utsikt från Gustav Adolfs torg mot slottet. Mönsterteckningen torde emellertid även i detta fall vara utförd utomlands.

Vanligare än tittskåpstatapeterna var emellertid de mönster med arabesker av nyrenässanskaraktär eller rokokoinspirerade motiv. Ofta hade dessa tapeter, av vilka åtskilliga synes ha varit tillverkade inom landet, en mer ytmässig verkan. Inte sällan har denna mönstertyp påträffats i det understa, äldsta lagret av tryckta tapeter. Detta gäller för landet som helhet såväl i stadshem som bondemiljö.

Ett urval tapeter representerande dessa mönstertyper tillvaratogs i gården Övre Slottsgatan 2 i Uppsala vid Nordiska museets stadsundersökningar på 1940-talet. Gården hade 1837 köpts av Erik Gustaf Geijer. Enligt bevarade uppgifter pågick inredningsarbeten 1837 och 1838. Vid Nordiska museets undersökning upptäcktes under flera lager överklustrade tapeter sådana, som var klistrade på tidningar från 1830-talet. Ett gemensamt drag för dessa tapeter är ett fint tecknat ytmönster i rödbrunt, blått, vitt eller grönt, ibland med svarta isättningar mot grå botten. Mönstren har stilsierade blom- och rankmotiv ordnade strängt geometriskt i anslutning till snedrutur, rektanglar eller vertikala linjer. Prov på liknande tapeter har tillvaratagits på flera håll i stockholmstrakten men också från landet i övrigt. Vid tiden omkring 1800-talets mitt tycks denna mönstertyp varit som mest spridd.

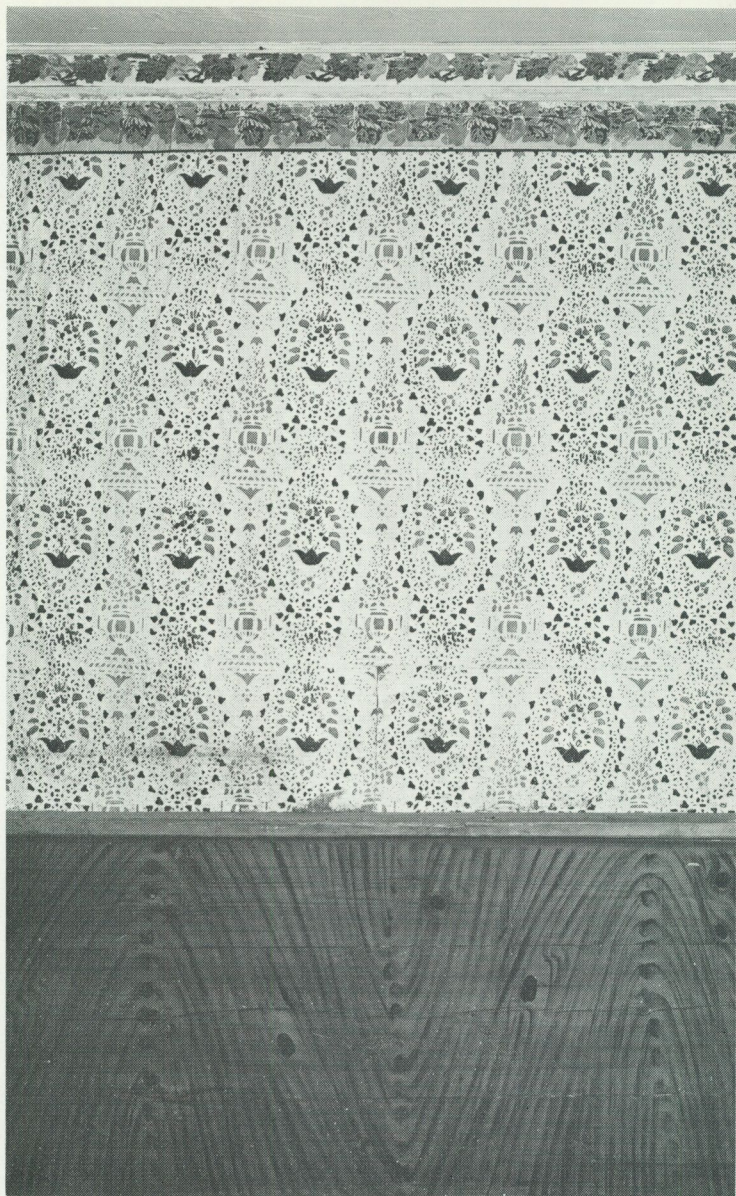
Materialimiterande mönster har förekommit under alla tidsepoker. Vad som är intressant är alltså inte imitationen som sådan utan frågan om vilket material som är särskilt populärt att imitera och hur detta utformats: som slät yta, fältindelad vägg, gallerverk etc.

Under 1800-talets första decennier blev det i anslutning till empirens stilideal populärt med sidenimiterande tapetmönster. Så sent som 1851 beskrivs alster från Reimers & Co:s tapetfabrik i Göteborg med berömande av deras textilimiterande effekt: "Vid anblicken därav tror man sig nästan omgiven av väggbeklädnader av siden, ofta broderade i guld och silver, eller sammanställda med fina partier av kläde och ännu mera bländande genom färgernas bjärthet och artistiska sammanställning".

Från 1870-talet blir det vanligt med tapetmönster som illusionistiskt återger träådring, i en del fall uppnåddes denna effekt genom tryck med speciellt preparerade trästockar. Även olika former av marmoring återgavs i tapetryck. En rik provkarta på dessa mönsterformer uppträder i jönköpingsfirman J Edgrens sortiment från 1878. Vid samma tid blir också snedrutmönster med blomsterbuketter eller geometriserande ornament av nyrenässanskaraktär vanliga. Man märker nu också en tendens till en rumsuppdelning av tapetmönstren. Vissa mönster rekommenderas för salonger och förmak, andra för matsalar, åter andra för hall eller kök. Det finns exempel på denna differentiering också för enklare miljöer. När sålunda bönderna i Stora Tuna i Dalarna under 1800-talets sista decennier kom in till lanthandeln i Buskåker och ville köpa tapeter frågade handlarn: "Ska du ha till kammarn eller till köket?". Skulle de ha till kammarn, fick de ur den ena högen, till köket ur den andra. Det fanns nämligen bara två sorter att välja mellan.

Schablonmålning – ett billigare alternativ

Schablonmålning har förekommit lika länge som väggdekoration över huvud. Under vissa tider har emellertid tekniken varit mer frekventerad än vanligt. Framför allt förekom schablonmålning under genombrottstiden för de tryckta tapeterna omkring 1800-talets mitt. Tekniken kom van-

Schablonmålad tapet, daterad 1852. Mönstrad i blått och grönt på vit botten. Bård med blommor i rött och grönt. Nedtill bröstningsmålning i träådringsteknik i övervägande gulbrunt. Från Lingbo, Årsunda sn, Gästrikland. Foto O Ekberg, Nordiska museet.

*Tapet med större och mindre kartuscher med blommotiv, 1850–60-tal.
Tryckt i ljusblått, vitt och brunt. Från Risberga, Östuna sn, Uppland. Foto
Å Grundström, Nordiska museet 1958.*

ligen till användning i enklare miljöer och där man inte hade råd med tryckta tapeter. Mönstren återgav i förenklad form de dekorationsformer som var vanliga hos tryckta tapeter. Snart sagt varje stadsmålare hade vid denna tid ett rikt förråd av schabloner – det kunde inte sällan röra sig om ett hundratal. Även allmogemålarna försåg sig med sådana förråd, som de använde sig av dels för komplettering av dekorationerna i sitt väggmåleri dels för ren ytdekoration av

samma typ som de tryckta tapeterna. Under 1800-talet är metoden lika vanlig bland dala- och hälsingemålare som bland representanterna för det sydsvenska bonadsmåleriet.

Man skulle med viss rätt kunna hävda att schablonmåleriet, låt vara indirekt, var den enda rent svenska produkten som blev följden av genombrottet för de industriellt tillverkade tapeterna i Sverige.

Schabloner från Per-Jonsgården i Koldemo by, Arbrå sn, Hälsingland.
Foto Hilding Mickelsson, Rengsjö.

Tapettillverkare i Sverige från omkring 1850

Registret bygger på excerpter ur Sveriges handelskalender, utförda av Nordiska museets skrivcentral under ledning av Barbro Barwing. Årtalen har kompletterats av Elisabet Hidemark samt av artikelförfattaren med bla uppgifter från Kommerskollegii fabriksstatistik, i huvudsak för år 1850. Uppgifterna är emellertid ofullständiga i synnerhet vad gäller år för grundande och sista produktionsår. De årtal som uppges här nedan anger att en produktion pågick under nämnda år.

Algutsboda

Perstorps tapetfabrik (Johansson, A. Emmaboda)	1885–1892
Perstorps tapetfabrik (Johansson A. o. Co)	1902–1909
Smedberg, F.	1875–1892
Welander, D.	1875–1884

Arlöv

AB Fiona (Appelqvist, O.)	1919–1927
------------------------------	-----------

Arvika

AB Nordiska tapetfabriken (från 1972 Arvika tapet AB)	1904–1980
--	-----------

Borås

Borås tapetfabrik	1905–1974
-------------------	-----------

Emmaboda

Almqvist, O.	1865
Berg & Co	1920–21
Emmaboda tapetfabrik (Carlsson, C. A.)	1922–1933

Falköping

Freding, G.	1871–1886
-------------	-----------

Falun

Ericsson, O.	1850
--------------	------

Gränna

Andersson o. Jaensson (Jansson)	1871–1874
Gränna tapetfabrik (Jansson, C. G.)	1868–1888

Gävle

Tapetfabriks AB Centrum (nuv. DURO)	1929–
--	-------

Göteborg

Bergner, C. o. Co	1890
Dahlander, J.	1850–1971

Engblads tapetfabrik

(uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1929–1969
Göteborgs tapetfabrik (uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1881–1969
Kiel, P. G.	1850–1860
Pearl, A. B.	1885–1886
Reimers o. Co	1850–1874
Södergren, J. H.	1850–1860
Wahlgren, J. P.	1861–1862

Hallsberg

Hallsbergs tapetfabrik (Holmström, J. A.)	1870-talet –1882
--	---------------------

Järpen

Hasset AB (från 1918 Järpens tapetfabrik, 1927 till Örebro)	1916–1970
--	-----------

Järva

Ahlberg, C. o. Co	1889–1890
-------------------	-----------

Kalmar

Kalmar tapetfabrik (uppgick 1970 i Eco-tapeter AB)	1882–1970
Sundgren, L. A.	1831

Jönköping

Berggren, C. o. Co (f d Rosell o. Co.)	1887–1894
Baekström, J. F.	1865–1866
Edgren, J.	1871–1894
Lilla Limungnens tapetfabrik (J. Edgren)	1871–1892
Norling, L. W.	1859–1869
Rosell o. Co (A. W. Strehlenert)	1868–1884
Sandberg, J. N. o. Bock, J. L.	1889–1890

Karlshamn

Carlshamns tapetfabrik (Pettersson, P.)	1841–(1850)
--	-------------

Malmö

Lundberg, F. O.	1868–1869
Norling, N. A.	1875–1886
Rix, C. E.	1850
Westergren, J. C.	1873–1882

Norrköping

Eco-tapeter AB	1969–
Ljungqvists tapetfabrik (uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1906–1969
Norrköpings tapetfabrik (uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1880–1969
Pettersson, J.	1868–1869
Tjusberg, N. F.	1861–1862

Nybro

Norling, P. G.	1873–1882
----------------	-----------

Nässjö

- Nässjö tapetfabrik
(Andersson, A. M. o. C. F. o
Backman, A. T., från 1883
Backmansson, J. E.) 1877-1894

Oskarshamn

- Stjernberg, E. o. C. S. 1854-1862

Stockholm

- Andersson, Anton 1885-1886
Bernhardt, J. O. o. Co 1865-1869
Björklund, V. (från 1881 Björklund, F. o. Lundbäck, G., från 1889 Björklund, F.) 1871-1894
Brinck, J. P. o. Carlbom, J. A. 1860-1862
Burman, W. o. Edström, G. H. A. 1859-1862
Carlbom, J. A. (1856 kompanjon med C. A. Kåberg) 1865-1882
Drysén, J. A. 1871-1872
Ekenberg, L. P. 1850
Engström, J. 1850
Kåberg, C. A. (uppgick 1981 i Eco-tapeter AB) 1856-1981
Landgren, C. F. 1823-1842
Landgren, C. F. o. Wikstjöm, O. (1856 endast Wikström) 1842-1855
Mineur, C. G. (1851-1859 tapetmålare o. kattuntryckare) 1861-1882
Montelius, C. 1879-1890
Norling, L. 1895-1896
Reichert, W. 1871-1878
Rylander, L. G. 1859-1862
Sandberg, J. E. 1868-1878
Seligmann, S. o. J. 1893-1900
Stockholms nya tapetfabrik (Beil, V. senare L.) 1897-1903

Ulricehamn

- Söderström, A. J. 1848-1869

Värnamo

- Bergström, F. 1856-1862
Fogelmark, C. 1858-1862
Sundberg, A. 1868-1869

Västerås

- Lidman, A. (tapetmålare) 1850

Östersund

- Hesterman, C. J. 1865

Källor

Värdefulla litteraturanvisningar och uppgifter om tapeter och tapetfabriker har lämnats av professor Gösta Berg, museichefen Bo Lagercrantz, professor Mats Rehnberg och ateljéchef Georg Rynelius.

Otryckta

Nordiska museet

Avd Bostadsskick: Föremålskatalogen (tapeter).

Arkivet: Topografiska arkivet.

Etnologiska undersökningen: Frågelista 103.

Industriprodukternas begynnelse i bygden.

Etnologiska undersökningen: Frågelista 146. Tapeter.

Riksarkivet

Kommerskollegii arkiv avseende fabriksstatistik.

Kongl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser. (Landshövdingeberättelser).

Stockholms stadsmuseum

Inventarieförteckning.

Tekniska museet

Tryckta

Clemensson, G., Papperet genom två tusen år. i: En bok om papper . . . 1944.

Firmor och män, Sveriges . . . Red. af A. Ahnfeldt. 1886.

Grönblad, E., Tapetfabrikörerna Landgren och Wikström och deras badort Furusund. i: Samfundet S:t Eriks årsbok. 1955.

Gårdlund, T., Industrialismens samhälle. 1942.

Hagberg, C., Tapeter och tapettillverkning. i: Industritidningen Norden. 1927: 16 febr.

Hedborg, G., & Thurell, S., Gamla tapeter i Sverige. 1976.

Hofrén, M., Herrgårdar och boställen . . . 1937.

Laurin, C. G., Modern konstindustri på utställningen. i: Ord och bild. 1897.

Svensson, I., & Mikelsson, H., Hälsingemålningar. 1968.

Tapeten. Ihre Geschichte bis zur Gegenwart. Hrsrg. von H. Ollings. 1-3. 1969-70.

Tapetnytt. [Utg. av] Kåbergs tapeter.

Tunander, I., Tapeter. 1955.

Uppfinningarnas bok. Red. av O. W. Ålund. 5. 1874.

Summary

Wall-papers for the chamber and the kitchen

A specific year can be indicated for the start of industrial wall-paper manufacture in Sweden, namely 1877. In that year the Kåberg wall-paper factory in Stockholm installed a steam-power machine and in the preceding years they had acquired new printing machines and a new suspension apparatus. Through these modernization measures the firm was able at one stroke to increase its production by 25%, while at the same time the manpower was reduced to one-quarter of the earlier figure. Kåbergs were at that time the largest of the 13 wall-paper manufacturers in the country. Some of the remainder followed Kåbergs' example, others had to discontinue operations. The new order brought about in 1877, which so radically altered the situation in Swedish wall-paper manufacture, had however a long preceding history.

In the early 1870s all wall-paper manufacture in Sweden was still done in handicraft forms. For that matter it was not until the end of the 1860s that the material and technical conditions for the industrial break-through existed. The impulses came from without, principally from France and Germany, to some extent also from England. In due course the German influence became predominant.

As early as 1799 a machine for production of paper in long lengths had been designed in France, but it was not until the 1830s that it became practically usable for production of wall-paper. As from the 1860s cheap paper made of wood-pulp became available.

In the first decades of the 19th century the costs of production of certain desirable pigments were reduced by means of chemical methods. A brilliant green dye—imperial green or Schweinfurther green—attracted particular attention. Certain cases of poisoning were attributed to the use of this dye in wall-papers and it was therefore forbidden under the Swedish Poisons Statute. As from the 1860s aniline dyes became common in wall-paper printing.

Although attempts with roller printing of wall-papers had been made already in the 18th century, block printing was the common procedure until the mid-19th century. At that time, however, German roller printing machines and print-

ing rollers started to be imported into Sweden.

During the entire 19th century the patterns for the Swedish wall-papers were strongly influenced by French and German models—in most cases the patterns were directly imported, sometimes also the printing blocks or rollers. When a wall-paper manufacturer wished to call special attention to his product, he stated that it well stood up to comparison with the best of the French.

Common wall-paper patterns in the first half of the 19th century were of medallion or peep-show design, with idyllic or martial scenes, usually framed by vegetative ornamentation, also arabesques of neorenaissance character and rococo-inspired motifs. Material imitation patterns occurred at all periods. At the beginning of the 19th century imitation silk patterns were particularly popular. Later, marble and wood-grain imitations became more common, and from the 1860s imitations of gilt leather. After the middle of the century lozenge patterns with bouquets of flowers of geometrizing ornamentation make their appearance increasingly often. Now, too, a tendency to spatial division of wall-paper patterns is noticed. Certain patterns were recommended for drawing-rooms and parlours, others for dining-rooms, and others again for halls and kitchens. In simpler environments as well an attempt was made to follow these furnishing ideals.

It was not until the 1870s and 80s that wall-papers became everyman's property. Previously this form of wall covering had been chiefly reserved to the burghers in the towns and, in the country, to the gentry and large farmers having relations with townspeople. The construction of the Swedish railways contributed to the quick spread of wall-papers throughout the country. It was only in a few dissenter areas that some resistance arose against wall-papers, as they were regarded as vanity. Stencilling, as technique, has medieval traditions but came into a new heyday in the industrial era. This indirect result of the industrially made wall-papers was also the only genuine Swedish initiative in the domain of patterns.

Att bygga med tegel

Tegeltillverkning i Skåne från hantverk till industri

Ove Hidemark

I turistreklamen använder Skåne gärna korsvirkeslängor och en gåsflöck som säljande symboler. Sannolikt går denna bild av Skåne tillbaka på de sista resterna av den förindustriella värld, som via Nils Holgersson präglades in i det svenska folket. Reser man mer sakligt registrerande runt i Skåne upptäcker man att korsvirket visst finns där, men mer som en liten sentimentalt kämpande rest av inarbetad kulturhistoria – i äkta eller falsk upplaga – och idag mest som den skånska turismens arkitektur. Dessutom ligger den inbäddad i en bebyggelse av övervägande rött och gult tegel, som färg var för sig eller lika gärna blandat i samma byggnad och med en omisskännlig prägel av genuint 1800-tal.

Det snobbiga Lund myntade med tiden ordet Eslövs-gotik för denna sorts bebyggelse – vilket väl lika gärna kunde karaktärisera Lund, till och med som bättre exempel än Eslöv. Rör man sig i Malmö, Lund, Trelleborg eller Helsingborg blir intrycket av detta 1800-talets tegelbyggande helt dominerande. Att små ensliga lantgårdar kunde byggas i tegel verkar för fantasin inte oöverstigligt, men att hela städer av rikssvensk storleksordning plötsligt under några få årtionden förändrade uppsyn från tidigare låga korsvirkesmiljöer till tunga tegelkvarter, gata upp och gata ned, det stämmer till eftertanke. Den omedelbara frågan måste då gälla: vilka var förutsättningarna för denna omvandling? Framför allt: varifrån kom allt detta tegel? Frågan om de yttre förutsättningarna, vilken är densamma som frågan om industrialismens

och industristadens framväxt, skall inte behandlas här, men istället den andra frågan, den om det skånska tegelbyggandets förutsättningar: materialtillgång, framväxt och villkor. Det bör kanske göras klart med en gång att den skånska utvecklingen i och för sig inte är unik, men intressant, väl avgränsad och fattbar. Mälardalen och även nordeuropa upplevde en lika spännande utveckling, också värd att beskriva.

Förflyttar vi oss i tiden till det tidiga 1800-talet möter vi enligt tillgängliga rapportörer i det skånska landskapet ett nedgånget byggnadsbestånd och dessutom ett jordbrukstekniskt tillbakasatt område. Jorden var överutnyttjad, skördarna knappa. Den befintliga bebyggelsen bestod i största utsträckning av enkla korsvirkeskonstruktioner med risflätning och lerklining som utfyllnad mellan timrans olika delar, ett halmtak däröver skyddade för regn. Ur byggnadsteknisk synvinkel klarar sig en sådan konstruktion utmärkt om den underhålles väl. Underhållets kvalitet varierar dock med befolkningens förmåga att hålla skadorna ifrån sig. Gradvis förenklades och försvagades korsvirkeskonstruktionerna – bl a på grund av virkesbrist – underhållet eftersattes och bebyggelsens kvalitet blev allt sämre. Riset, leran och halmen i fyllningarna bröts ned och återgick till sina ursprungliga, jordbundna former. I stort, och detta är sannolikt en viktig utgångspunkt vid bedömningen av den förändring som snart skulle komma, var Skånes bebyggelse under 1800-talets första hälft och vid dess mitt i ett tekniskt sett tämligen

Det förindustriella Skånes bebyggelse var i stor utsträckning av snabbt förgängligt korsvirke med risflätning och lerklining. Hyby sn, Skåne. Foto i Nordiska museet.

prekärt tillstånd. Detta gällde i första hand den enklaste bebyggelsen som av olika skäl hade vuxit snabbare än den för de bättre lottade. Det är knappast förvånande att en spirande tegelindustri, parallellt med gradvis ökande krav på social standard kunde erbjuda ett vettigt materialalternativ, samtidigt som detta kunde innebära en bra och växande marknad. Den största marknaden skulle städerna erbjuda. Men innan vi går in på de olika konsekvenserna av detta, kan det vara på sin plats att kort beröra Skånes äldre och tidigare tegelkultur.

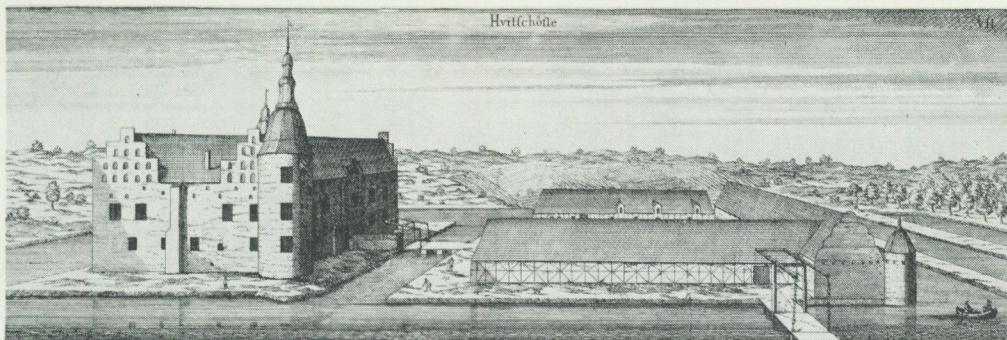
Tidigare tegelbyggande i Skåne

I Skånes medeltid – som också är den danska – finner vi de första, och länge de största bevisen för ett konsekvent tegelbyggande. Det berör i första hand de mer framgångsrika städerna och i ringare utsträckning landsbygden, där kyrkor och borgar fortsättningsvis byggdes i natursten. I de större städerna höll sig klostren och försam-

lingskyrkorna oftast med egna tegelbruk. Kunskapen om tegelbyggande kom i början utifrån, närmast från Danmark och Tyskland och följde med klosterordnarnas brödra- och lekmannaskaror. Även den kungliga överheten och städernas mer framgångsrika borgare demonstrerade under medeltidens senare del ofta sin makt och välmåga i form av tegelbyggnader, ibland avsedda som försvar, men kanske mest som prydnad. Även staden själv kunde hålla sig med ett eller fler tegelbruk. I Malmö har man nyligen träffat på rester av ett medeltida tegelbruk som för eldfarans, men även för lertillgångens skull placerats utanför den egentliga stadskärnan, strax intill nuvarande Slottsparken. Det handlar då inte bara om en enda ugn, utan resterna av flera ugnar, sönderbrända och återuppbyggda, ofta över och i knäet på varandra. Under 1500-talets starka feudala adelsvälde, som i första hand var knutet till landsbygden, såg en rad stora tegelborgar dagens ljus; tänk bara på slott som Vittskövle, Torup eller Skarhult vars mäktiga tegelmurar fortfarande lyser intensivt röda emot en på långt håll. Tillverkningen av tegel skedde här med största sannolikhet i byggnadsplatsens närmaste omgivning. Märkligt nog använde sig medeltiden bara av de rödbrännande lerorna. Kontinentens tegelkunskap kände inte till att kalkhaltiga leror också gick att bränna, men med gult tegel som resultat.

Med denna sista styrkeuppvisning i tegelbyggnadskonst, starkt beroende av kontinentens kunskap och byggnadsmönster, fortifikatoriskt kraftfullt och med intrikat mönsterornade fasader, avslutades medeltidens byggnadsverksamhet. Därefter följde en flera århundraden lång och märklig tillbakagång för tegelbyggandet. En av orsakerna låg kanske i reformationen, vars effekter slog hårt inom klosterväsende och byggnadshantverk, det förra försvann helt och det andra omorganiserades i andra och nya former. Den samlade kunskapen om byggande skingrades till stor del, i synnerhet kunskapen om att bygga i tegel.

I Skåne, såväl som i Danmark upphörde

Vittskövle, enligt Burman-Fischers framställning, är ett typiskt exempel på 1500-talets skånska slottsbyggnader av tegel. Intill slottet ligger uthus i korsvirke med tegel i utfyllnadsfacken. Omkring 1680.

under detta tidsskede den inhemska tillverkningen av tegel och den ringa efterfrågan som fanns löstes i stort sett genom import, främst från Nederländerna och Schleswig-Holstein. Härifrån exporterade man under 15–1600-talen tegel till stora delar av norra Europa, och då inte bara tegel utan också en ny teknik att foga samman dessa stenar. Renässansens kryssförband ersatte i dessa marknadsområden snabbt det gamla munkförbandet. Det betydde också att man började bygga i homogena tegelmurar istället för medeltidens skalkonstruktioner med tegel på ytan och en kalkbruksmassa i mitten. För Syd-Jyllands och Nederländernas del skulle man här kunna tala om en mycket tidig och regelrätt industriell tegeltillverkning av stor omfattning. Det är också i detta perspektiv som vi bör se den kraftiga nordeuropeiska utbredningen av korsvirkesteknik under 1500-talet och under följande århundraden. Timran av trä fick ersätta den kraftiga och dyra tegelmuren som bärare av bjälklag och takstolar. För Skånes del kan man också peka på landskapets gradvis allt trädfattigare situation; att elda med ved, i synnerhet att bränna tegel blev under hand allt dyrbarare. Den verkligt stora försämringen i detta sammanhang inträffade under 1700-talets slut och det tidiga 1800-talet, då så småningom ingen ved alls fanns

och man i hushållen till slut tvingades att elda med torkad gödsel.

Svensktidens start under 1600-talet medgav endast ett begränsat nybyggande, främst då för adeln. Små tegelbruk kom till stånd för godsens eget behov av tegel: till herrgårdens stadiga tegelmurar och tegeltak eller till fähusens långa längor av korsvirke med tegel i fyllningarna. I Burman-Fischers kända verk över Skånes herrgårdar med ett bildmaterial från 1680-talet, utgivet 1756, får man en rätt god bild av denna nya svenska, eller tidigare danska, adels byggnadsmiljöer. Även där huvudbyggnaden fortfarande ligger i ruiner efter de svåra krigsåren stoltserar miljön med vidlyftiga system av stallar, vagnslider och fähus, med teglet synligt uttritad som fyllnad i timrans ramverk. Men för städerna och för den övriga landsbygden fanns inte motsvarande beställare av tegel.

Det är i förlängningen av detta sviktande behov och denna materialsituation som vi måste bedöma tillståndet under 1800-talets första hälft. Innan städernas tillväxt så småningom tog fart och under en tid då befolkningsantalet gradvis steg löstes bygnadsfrågan i form av allt enklare och inputsade envåniga korsvirkeshus. Dimensionerna i timrans virken blev allt klenare, de mellanliggande facken försågs med en lättförgänglig risflätning och lerklining. I

Tegel var en nymodighet som stombildande material i småsamhällellenas nybebyggelse vid 1800-talets mitt. Här ett exempel från en gammal fiskarbostad, byggd i en våning. Vitemölla. Foto förf. 1982.

landshövdingerrapporterna under det tidigare 1800-talet talar man inte om tegel som byggnadsmaterial. Det är först vid århundradets mitt som landshövdingen i Malmöhus län gläder sig åt regelrätta tegelhus eller att det brända teglet ersatt de förgängliga klineväggarna. Detta var också en konsekvens av allt högre timmerpriser. Ytterligare något år senare kunde han kommentera att den obrända lerstenen, råtegetlet, vunnit insteg i de enklare bostäderna, i husmanshusen på landet och i städernas utkanter.

En ny jordbruksteknik behöver tegel

Det är viktigt att hålla denna byggnadssituation för ögonen för att riktigt kunna förstå den förändring som snart skulle ske.

Men det kan ibland vara svårt att peka på orsaken. Detta gäller särskilt tiden strax före 1800-talets mitt. Ett ökat bostadsbyggande, i första hand i städerna, var naturligtvis en viktig och pådrivande faktor för tegeltillverkningens kommande uppsving, men frågan är om inte jordbruksteknikens utveckling under samma skede kom att utgöra ett viktigare incitament till en begynnande tegelindustri. Det rör sig då i första hand om en från utlandet inspirerad utdikning och torrläggning av åkrar genom nedgrävda dränerande tegelrör, en teknik prövad i England redan under 1820-talet. Under 1840-talet nådde metoden Skandinavien och började tillämpas i allt större skala. Tegelrör tillverkades och lades ned i marken för att leda bort otjänligt vatten från åkrarna. Denna insats, tillsammans med en samtidigt igångsatt konstgödning, först med mærgel, en kalkhaltig lerjord, från lämpliga täkter och sedan med importerad äkta konstgödsel, ledde snabbt till bättre skördar och därmed underhand till en ökad efterfrågan inte bara på konstgödsel utan också på brända och mot jorden resistent lermaterial. Detta gällde inte bara tegel i rörform. I Skåne byggdes också i samma syfte kilformade tegelstenar samman till rörliknande vattenavledande konstruktioner under mark. Något längre fram i tiden (1879) upprättades också en lag om utdikning, som gav ytterligare fart åt den tegelindustri som under detta årtionde börjat växa fram i en betydlig omfattning.

Tegelframställningen kom på detta sätt i sitt första skede att bli en bisyssla till jordbruksnäringen. De större jordägarna tog oftast initiativet till en tegelbruksetablering, medan bönderna i gemen var betydligt motvilligare till nydaningen, kanske främst av kostnadsskäl. En sådan etablering krävde med de ytterst primitiva tillverkningsformer som stod till buds – i stort sett desamma som under medeltiden – ett för godsens överkomligt investeringskapital, och de kunde därför lätt starta en tegeltillverkning. Arbetskraft fanns vanligen tillhands. En undan för undan ökande

mängd av godstegelbruk såg därigenom dagens ljus. Transportbekymren var till en början obefintliga. Det var i första hand gårdens eget behov som skulle tillfredsställas: nya ladugårdar, stallar, smedjor, staltarlängor men även herrgården själv, behövde tegel.

Städer och mindre tätorter

Annorlunda tedde sig på sikt bilden för städerna. Av hävd hade städerna söder om en linje ungefär Halmstad-Sölvesborg utvecklats inom ramen för ett karaktäristiskt korsvirkesbyggande. Som tidigare framhållits utgjorde själva teglet här inte någon konstruktivt verkande del. Stabiliteten var knuten till timran, konstruktionen av timmer, stående eller stöttande. Teglet, där det kom till användning, ersatte bara en putsad risflätning. Så långt skiljde sig knapast landsbygd från stadsbygd ur bygg-

nadsteknisk synvinkel, en situation som dominerade Skåne fram till 1800-talets mitt.

För de utvecklingsbestämda samhällena skulle situationen dock snabbt förändras. En på goda grunder baserad ängslan för stadsbränder, kopplad till en ambition att ge staden, i varje fall dess gaturum, en prydligare uppsyn, gärna med karaktär av stenstad i kontinental mening, ledde till nya krav i städernas egna byggnadsförfordningar. För exempelvis Helsingborgs del uppträder följdriktigt krav på fullmur av tegel i 1866 års byggnadsordning, i första hand mot gatan. Detta innebar i många och enklare fall att endast korsvirkestimrans gatudel opererades bort och ersattes av en l-stens tegelmur medan byggnadens övriga delar och konstruktion inte berördes. Gårdsrummet utgjordes fortfarande av genuint korsvirke i en till två våningar.

De nya husen i gengäld, de som uppfördes

Ett gammalt korsvirkeshus som fått sin gatufasad ersatt av l-stens tegelmur under 1800-talets mitt. Landskrona. Foto förf. 1980.

på den äldre bebyggelsens beskostnad eller på nyerövrade mark, tog steget fullt ut och byggdes, i början med osäker men gradvis allt säkrare hand som tekniskt konsekventa fullmurskonstruktioner, först i två våningar, sedan allt högre. Städernas byggnadsordningar tvingades undan för undan att hänga med i denna utveckling och föreskriva normer för bebyggelsens såväl tekniska som sociala kvalitet.

Takten i denna förändring av de skånska städernas utformning och uppsyn i tidigt 1800-tal berodde på en serie skiftande orsaker. En betydande begränsning av hastigheten innebar den bristande tillgången på byggnadsmaterial: varifrån kunde man skaffa bra tegel i tillräcklig mängd, varifrån hämtade man timmer för takstolar och bjälklag, tätvuxet virke för fönster och snickerier, paneler och golv? Grunderna krävde sten, murverket kalkbruk, dvs kalk och sand, som kittet mellan stenarna. Flera av dessa råvaror var det sedan gammalt ont om. Den dyrbaraste av dem var ofta teglet, men även timmer kom för Skånes del dyrbart och långväga ifrån, oftast från Småland eller från västkustens utskeppningshamnar för inlandets skogshantering.

Ny byggnadsteknik

En annan viktig orsak av begränsande karaktär var den ojämna tillgången på kunligt byggnadsfolk. Vi känner inte till hur många som undan för undan var engagerade i byggandet under 1800-talet, en ständigt växande, dynamisk process. Byggnadsverksamheten rekvirerade dessutom normalt folk säsongsvist. I den gamla småstaden fanns av hävd en eller flera byggmästare, skrämmässigt knutna till stadens egna behov. Den nedärvda byggnadstekniken var i regel så enkel att den ofta behärskades av husägaren själv, förutsatt att han inte bröt med skråförordningarna. Källare var ovanliga, grunderna bestod av en enkel serie stenar under timrans fotträ och korsvirkets självklara teknik kände man sedan barnsben. Tegelbyggandet som konsekvent murningsteknik och upphävandet av skrå-

Djarvheten i byggnadstekniken stegradessuccessivt kring 1800-talets mitt. I fonden gammal korsvirketsbebyggelse i en våning men med utvändigt tegelkomplettering. Närmare hitåt en enkel tvåvåningskonstruktion och i förgrunden ett typiskt exempel på borgerlig hyresbebyggelse i genomförd klassicistisk dräkt med 1½ stens bärande tegelstomme och tunga träbjälklag. Gata i Lund. Foto förf. 1982.

tvånget ändrade radikalt denna situation. Grunderna fördjupades, källare blev vanliga, byggnadsstommarna blev både högre och därmed tyngre, ställningar och vidlyftigare transportverktyg tillkom. Den tyngre konstruktionen krävde fler byggnadsarbetare, de mer komplicerade materialleveranserna och den tekniska överblicken en mer erfaren byggmästare. Kunskapen måste läras och misstagen göras, som i all utveckling. För svaga murar, dåligt bränt tegel eller en för hastig byggnadstakt gjorde ofta att husen sprack, putsen ramlade ned eller bjälklagen svajade. Skärpta byggnadsförordningar blev så småningom svaret på detta. Till slut ledde detta också till ökade krav på byggmästarnas kunnighet. Städernas förnyelse och expansion blev en testbänk för både materialkvaliteter och byggnadskunnande. För den framväxande byggnadsindustrin blev detta avgörande. Bådas framgång berodde på varandra.

Byggplatsen

När man talar om den framväxande industrialismen under 1800-talet, och då främst den som ägde rum i städerna, använder man ofta termer som fabriker, transport-system, industri- och bostadsområden. Begreppen kan i de flesta fall kartmässigt identifieras och de interna sociala och geografiska sambanden tydliggöras. Mer svår-fångat ter sig själva byggandet som del av denna industrialiseringsprocess. Byggnadsverksamheten markerar sig aldrig som en fast industri, om vi med begreppet

industri menar en stor arbetsplats med många anställda, en anseelig råvarukonsumtion och som mål en lätt såld, begärlig slutprodukt. För eftervärlden ter sig i detta perspektiv byggandets arbetsplats fysiskt ogripbar. Det man till slut ser är resultatet: prydliga bostadsområden eller jättelika maskinhallar, men inga spår av processteg, inga ställningar, inga materialupplag, inga arbetsbodar eller verktyg. Ändå identifierar vi i de större tätorternas utveckling tydliga årsringar, avspeglade i byggnadsverksamhet, som med en ständigt rörlig front erövrar ny mark och lämnat en

Den manuella insatsen i husbyggandet dominerade länge och skilde därigenom byggnadsverksamheten från andra mer mekaniserade och därigenom snabbare industrialiserade verksamheter under samma period. Bilden är ett anonymt reportage från en byggnadsplats omkring 1850. Ur Uppfinningarnas bok 1873.

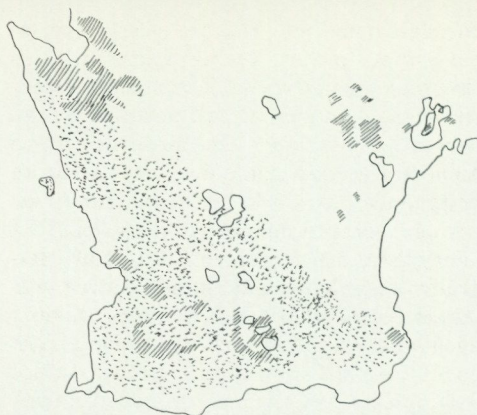

mer eller mindre komplett stad efter sig, inklusive industrier och bostadsområden. Man skulle här kunna tala om en nomadiserande och säsongsbunden byggnadsindustri, ytterst verklig i ögonblicket men ogripbar i efterhand. Var bodde alla de som byggde, hur många var de, hur förflyttade de sig till och från arbetsplatsen, hur skedde transporter av tegel och timmer, vilken organisation höll det samlande greppet över verksamheten? Utan tvekan knöt byggnadsverksamheten stora delar av den arbetande befolkningen till sig, rekryterad från landsbygden såväl som inom städerna själva. För sysselsättningen var byggandet en väl så viktig verksamhet som den fasta industrin. Det borde vara rimligt att även räkna en stor del av tegelindustrins produktion till byggnadsverksamheten, såväl när det gällde att förse städerna som framväxande mindre och glanslösare tätorter med tegel. Många av dessa frågor saknar vi dessvärre svar på, forskningen är på detta område fortfarande kraftigt eftersatt. En angelägen uppgift för etnologisk, teknikhistorisk och ekonomihistorisk forskning.

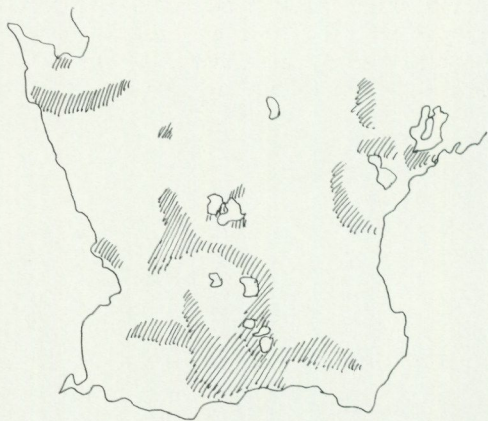
Råmaterialen lera och sand

Var fanns då råmaterialet till denna utveckling, vilka slätter berövades sin lera för att Malmö, Lund eller Helsingborg skulle bli framgångsrika stenstäder med prunkande tegelfasader, ibland nästan att uppfatta som konkreta försäljningskataloger för den skånska tegelindustrin?

Vi har tidigare berört skiftet mellan de olika byggnadssystem som karaktäriserar utvecklingen i Skåne kring 1800-talets mitt. Men förändringen beror på samma sätt som för mälardalen eller östgötaslätten på specifika råvarutillgångar. Stockholms utveckling som tegelstad var av äldre datum. Staden rekvirerade redan under 1700-talet tegel från lerslätterna kring mälarkarnas adels gods, i förstone en produktion som redan under 1600-talet planerades för godsens egna behov, men på sikt och på samma sätt som i Skåne innebar en chans till extra inkomst och så småningom ett

Skånes geologiska förutsättningar för tegeltillverkning. Skrafferade ytor markerar isjöleror, prickade ytor moränleror.

Den ungefärliga utbredningen av de skånska godsens. Konturerna osäkra men utbredningen sammanfaller väl med kärnområdet för den senare tegeltillverkningen. Jämför karta sid 169.

incitament till en småindustriell hantering. I mälardalen rädde dock ingen virkesbrist. Därför kom, i motsats till utvecklingen i Skåne, aldrig den enklare agrara byggelsen att påverkas av teglet som byggnadsmaterial.

En serie skånska gods utbreder sig över en zon som sträcker sig från Helsingborgs-

området ned mot Ystadsområdet, geologiskt uppbyggd av kvartära moräner och issjösediment. Inom detta område, som bondekulturen sedan gammalt endast i mindre grad utnyttjat, kunde den medeltida adeln etablera sig. Här fanns över den bastanta berggrunden av kritkalksten en från kvartärtiden skorpliknande sköld av lera. På höjdryggen av denna och likartade lersträckningar kom i hägnet av de stora godsens ett flertal av Skånes tegelbruk att samlas. Välkända namn som Minnesberg, Börjinge, Veberöd, Skromberga, Röggle eller Helsingborg fyller kartan. Motsvarande situation kan även läsas längs kusten mellan Malmö och Helsingborg, med tydlig koncentration till Landskronaområdet och Ven.

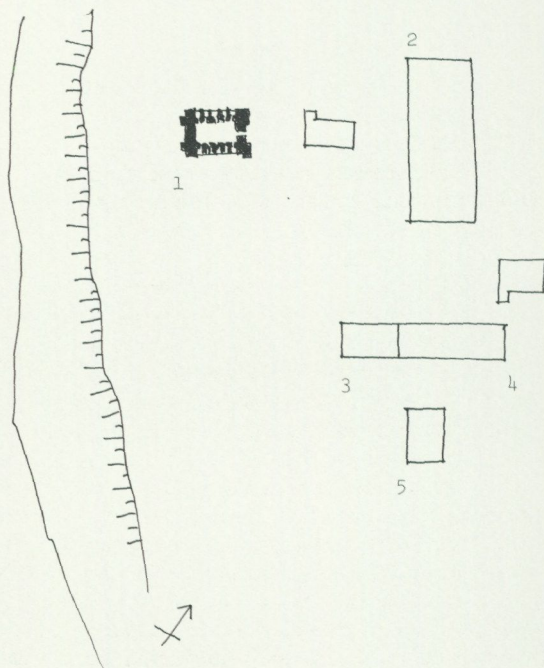
Leran fanns och godsens kunde utnyttja den. En lertäkt, ett antal spadar, tillgång till mänskliga muskler, sand, några hästar, ett par torklador, en ugn och lämpligt bränsle räckte för att tillverka tegelstenar. De låga kapitalkostnaderna för etablering,

kanske närmast obefintliga lönekostnader för det utförda arbetet, men ofta dyrbarare transportkostnader styrde resten.

Den förindustriella tegeltillverkningen

Det tidiga 1800-talets tekniska nivå fattar man bäst om man söker upp Bjerreds tegelbruk strax norr om Lomma vid den skånska västkusten. Bruket startade någon gång under seklets första fjärdedel. Bruket var ett hemmansbruk av normal omfattning. Genom hemmansklyvning och köp under 1860-talet kom det att tillhöra industrimagnaten Frans Henrik Kockum senior. Tegeltillverkningen fortsatte parallellt med att Kockum inrättade sitt sommarställe på platsen. Genom en slump finns fortfarande hela tegelbruket relativt välbevarat. Brukets omfattning motsvarar i stort de bruk som godsens drev: kring en lertäkt grupperar sig en anspråkslös bebyggelse vars centrum är ugnen, en ugn av periodisk typ, dvs byggd för en bränning i taget. Vi-

Plan över Bjerreds tegelbruk. De fortfarande välbevarade byggnadskomplexen beskriver situationen för det lilla förindustriella tegelbruket. Ugnen ligger närmast stranden (1). Den övriga bebyggelsen utgörs av torkladan (2), arbetarbostaden (3), stall och förrådshus (4), tegelmästarens bostad och brukets kontor (5). Möjligen har några hus för lerbråka och tegelslageri försvunnit, i det fall inte verksamheterna försiggått under bar himmel. Lertäkten bör ha legat omedelbart norr om bruket.

dare några torklador, stall och förrådshus, arbetarbostäder och tegelmästarens bostad.

Själva tillverkningsprocessen följde årstidernas växlingar. Under hösten grävdes leran upp. Den lämpliga leran fanns ungefär en meter under markytan; där var den fri från humusrester som kunde ställa till besvär vid bränningen. Den grovt uppkastade leran breddes ut på närliggande mark för att under vinterperioden frysa sönder i mindre och mer lättarbetade stycken. Under våren bråkades den, dvs ältades i en bråckkvarn, vanligen dragen av ett par hästar samtidigt som den blandades eller magrades med sand för att motverka sprickbildning under torkningsprocessen. Lämplig sand fanns inte alltid där den dugliga leran fanns och måste i så fall transporteras till bruket. Som det skulle visa sig berodde den slutliga produkten inte i första hand på råvarornas kvalitet utan mer på den bearbetning de utsattes för. Nya och bättre maskinella hjälpmedel kom underhand till hjälp, men under den första tiden betydde såväl ler- som sandkvaliten som de inbördes pro-

portionerna materialen emellan mer för slutresultatet. Lerornas skiftande innehåll av merparten kalk- eller järnföreningar avgjorde teglets färg efter bränningen. Den kalkhaltiga leran gav gult tegel medan den järnhaltiga gav rött. De övre lerlagren var ofta kraftigt oxiderade och urlakade på kalkföreningar och erbjöd därför röda tegelprodukter. De tidiga bruken i trakten kring det kalkrika Lomma brände i huvudsak gult tegel, mest beroende på traktens kalkrika lera även i ytliga lager. Den röda leran blev vanlig först sedan de kvartära lerorna i Skånes inre delar började användas, en utveckling som började först under 1880-talet.

Men låt oss återvända till den årstidsbundna förindustriella produktionsgången och till vårperiodens arbete. Fanns inte en lerbråka eller en lerkvarn till hands, fanns i gengäld mänskliga fötter, ox- eller hästhovar till hjälp för att trampa in sanden i leran. Mänskliga fotsulor är utmärkt känsliga instrument för att avslöja vassa och hårda kalkklumpar, alltför stora stenar el-

Torklador vid Borgeby bruk. Foto Skånes hembygdsförbund 1979.

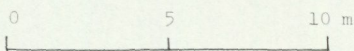
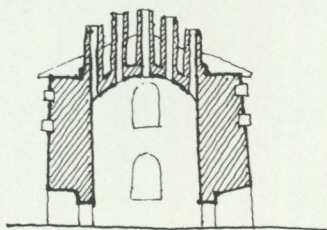
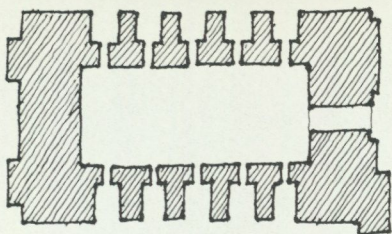
Tegeltillverkning av enkelt och tillfälligt slag upprättad i anslutning till byggnadsplatsen. Ugnen i bakgrunden är av fältugnstyp, en trave torkade lerstenar som brändes via olika eldstadsöppningar i ugnens bottenzon. I förgrunden arbetar tegelslagerskan, t h ses lerbråkan, en stående tunna med en axel av skärande knivar, sannolikt kopplad till en hästdriven momentarm, antydd i bildens högra kant. Anonym gravyr från ca 1880. Ur O Håkansson, Bland kulturens primärarbetare, 1928.

ler trädrötter i leran, alltsammans material som kunde förstöra stenen under bränningen. Under våren och försommaren bakades, slogs eller stöttes leran för hand till stenar, rör eller takpannor. För alla produkterna fanns träformar av passande snitt, för stenarna vanligen en enkel träram som blöttes och fylldes med lera vars övermängd drogs av jäms med formens överkant med en kniv eller trästicka. De färdiga lerstyckena förflyttades sedan till speciella torkbänkar i särskilda torkklador, vars täta tak skyddade mot såväl regn som alltför häftig sol, medan väggarna var glesa konstruktioner som tillät effektiv luftning men också skyddade mot skiftande fyrfota gäster som kunde trampa i de mjuka ler-

styckena. Trots detta är det inte ovanligt att, framför allt i äldre tegeltillverkning, skönja spåren efter hundens jakt på katten, eller barnens lek på ett troligen förbjudet område.

Den periodiska ugnen

Av de olika processtegen intog naturligtvis ugnen och bränningen det största intresset. Ugnen var den kostsammaste investeringen, samtidigt den bäst ägnade för teknisk utveckling och förändring. Ugnens storlek bestämde produktionens omfattning, dess konstruktion och hantering bestämde teglets kvalitet. I ugnens växlande utformning kan vi följa de olika stegen från enkelt

Den periodiska ugnen av massivt tegel i Bjerred enligt aktuell uppmätning. Eldningshålen är fem på varje sida och leder in till ugnens brännkammare som mäter ca $7,5 \times 3,5$ m och är 5 m hög. Rökgaserna ledades ut genom ett antal smala skorstenar i tunnvalvet. Intravning och uttagning skedde genom öppningen i ena gavelväggen. Längs de övre delarna av ugnens sidor är två lag träbjälkar inlagda vilka fungerar som hophållande dragband då ugnen vidgar sig vid uppvärmning. Skorstenarna är idag försvunna. Teckningen visar ett försök till rekonstruktion.

hantverk fram till en fullfjädrad industriell verksamhet. I den mån tegeltillverkning bedrevs i Skåne efter medeltidens slut, enligt uppgift fanns det exempelvis under 1660-talet bara ett tegelbruk i provinsen, var både hantverket och ugnens konstruktion i teknisk mening relativt oförändrad. Under 1700-talet växer antalet tegelbruk något och vid 1800-talets ingång fanns ett

dussin bruk igång, i huvudsak herrgårdsanknutna. Produktionen avsåg vanligen murtegel. Godsugnarna var samtliga av periodisk typ, dvs endast en bränning kunde utföras i taget.

En välvd eller hellre en tunnvälvd rektangulär murstomme av invändiga mått ca $5 \text{ m} \times 8 \text{ m}$ fylldes med torkade lerstenar och eldningen sköttes från öppningar längs ugnens sidor. En normal bränning kunde ge mellan 30–50 000 tegel, men beroende på den ojämna värmefördelningen i ugnen blev en stor del av sämre kvalitet och måste kasseras eller användas i mindre viktiga lägen. Olika sätt att stapla de torra lerstyckena i ugnen blev ofta tegelmästarens personliga signatur för en lyckad bränning. Vi har tidigare berört betydelsen av lerans bearbetning före formgivningen av stenarna. Vid bränningen kom också eventuellt

Bjerredsgugnens norra sida i delvis ruinerat skick. Foto förf. 1982.

Bostäderna som hörde till Bjerreds tegelbruk med tegelmästarens bostadtv i bilden. Foto förf. 1982.

slarv snabbt i dagen. Okrossade kalkstens-korn brändes lätt till osläckt kalk som vid första nedfuktning kunde spränga stenen i bitar. Ojämn inblandning av sand gav sprickbenägna körtlar av tät och varvig lera. Tog man sand som innehöll havssalter byggde man in kommande vittringsrisker. Den periodiska ugnens ojämna värmefördelning innebar att alla dessa risker förelåg samtidigt, därför var kunskapen om hur ugnen skulle eldas avgörande. Av färgen på tegelmassan kunde man bedöma temperaturen, av lermassans ihopsjunkande kunde man bedöma bränningsproces-

Leran har i dessa stenar bearbetats dåligt före bränningen. Rödbrännande obearbetade lerklumpar av varvig lera har hamnat som körtlar i det övriga gulbrännande och bättre bearbetade lermaterialet. Borlunda kyrka, byggd 1868. Foto förf. 1982.

sens förlopp. En bränning tog i medeltal tre veckor i anspråk, två-tre dagar för uppvärmning, två veckor för bränningen och slutligen två-tre dagar för avsvälningen.

En tegelbrännande professor

En pådrivare av den tidiga utvecklingen av 1800-talets tegeltillverkning i Skåne, kom grekprofessorn, arkitekturforskaren och restauratorn Carl Georg Brunius att bli. Under uppväxttiden i Bohuslän hade han följt sin faders övningar att bränna tegel och när han i sin senare verksamhet som arkitekt och byggmästare i Skåne behövde tegel, brände han det själv. Experimentmöjligheter fann han bl a på Trolleholms slott, där ägaren, själv intresserad, erbjöd plats för nya ugnskonstruktioner av Brunius hand. Det tegel som Brunius utnyttjade för sina många kyrk- och ladugårdsbyggen under 1830-40- och 50-talen övervakade han noga under såväl själva bränningsprocessen som den följande sorteringen. Men för Brunius var teglet inte bara lämpliga murstenar utan också det slutliga fasadmaterialet där stenens färg och form gavs ett nytt och eget värde. Genom det nakna och ohöljda teglet kom han att mer eller mindre avsiktligt introducera en byggnadskultur som samtidigt utvecklades i både Nordtyskland och i England, i Tyskland under namnet Rohbau, favoriserat bl a av Schinkel. Också i London blev de putsade fasaderna från 1800-talets början omoderna och ersattes av slätmurade fasadteglytor.

Det av Brunius lanserade tegelbyggnadet kan kanske ses som en parentes i utvecklingen, men så småningom kom teglet att innebära ett nytt och särpräglat inslag i det skånska landskapet. Framför allt gällde detta de ofta arkitektritade ofantliga gods-ladugårdarna i tegel – utöver den täckdikning som ovan berörts – ett annat och viktigt bevis för den tekniska omställning jordbruket utsattes för under samma period. I ladugårdarna krävdes ett särskilt välbränt tegel som kunde motstå den aggressiva gödseln och de frätande urinsalter-

Katedralartad ladugårdsarkitektur förekommer vid många skånska storgods. Ladugården på Jordberga uppfördes 1844 efter ritningar av C G Brunius. Foto förf. 1982.

na. Mängden ännu idag välbevarade tegel-ladugårdar bär därför vittne om tegeltillverkningens kvalitet under 1800-talets mitt. Brunius insatser kan knappast förbigås om man vill karaktärisera byggnadsutvecklingen under 1800-talets första hälft, därtill är han idémässigt alltför viktig. Så småningom ändrade hela Skånes nybyggnadskultur karaktär, fasadtegllet blev förhärskande om än i andra formsystem än de som Brunius omhuldat. Tegelbruken tvingades till anpassning. Avgörande för utvecklingen blev ändå städernas bostadsbebyggelse och inte kyrkornas välvningar eller storladugårdarnas stolta gavelrösten.

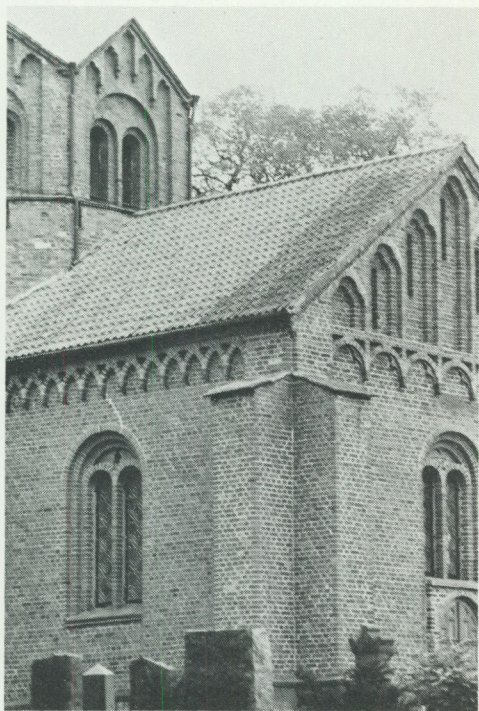
Ringugnen för kontinuerlig drift

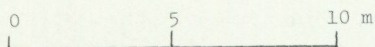
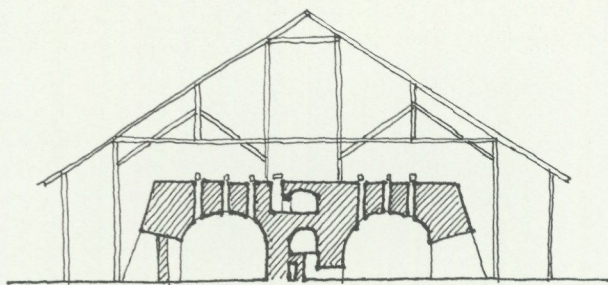
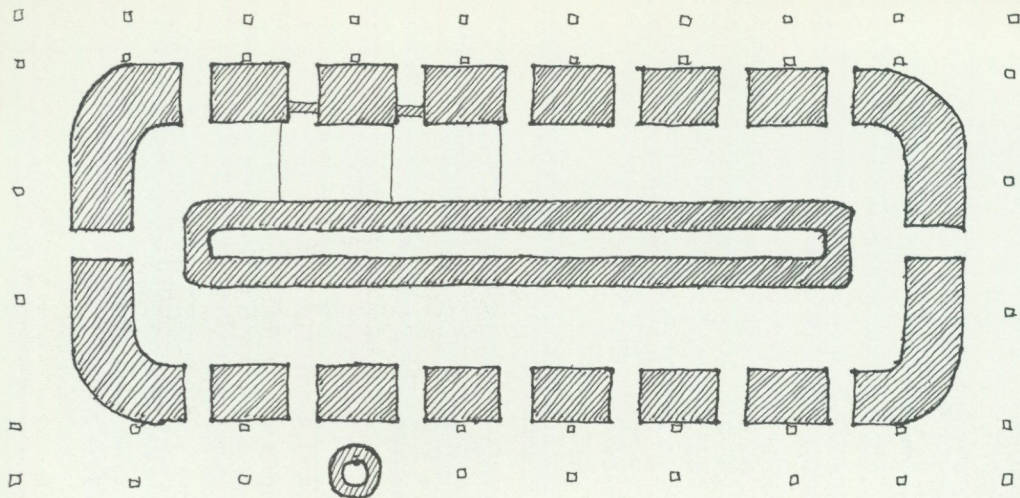
Ett godstegelbruk kunde i stort bara sysselsätta ett knappt dussin personer, bränningssäsongen var kort och ugnarnas kapacitet begränsad. Dessutom delade ofta arbetarna sin tid mellan ett mindre jordbruk och själva tegeltillverkningen. Ur detta perspektiv krävdes både en förändring av ugnskonstruktionen och av säsongsarbetsrytmen till helårsarbete för att en industrialiseringsfas skulle kunna komma till stånd. Så skedde också i och med 1870-talets ingång.

Den tidigare tyska utvecklingen kom härvid att bli avgörande. Berlins och övriga nordtyska städers utbyggnad till stenstäder krävde ständigt stegrade leveranser av tegel från de närbelägna lerslätterna. En berlinbyggmästare vid namn Friedrich Hoffmann sökte 1858 patent på den sk ringugnen, en ugn där brännkammaren formats till en cirkelrund, tunnvalvd gång,

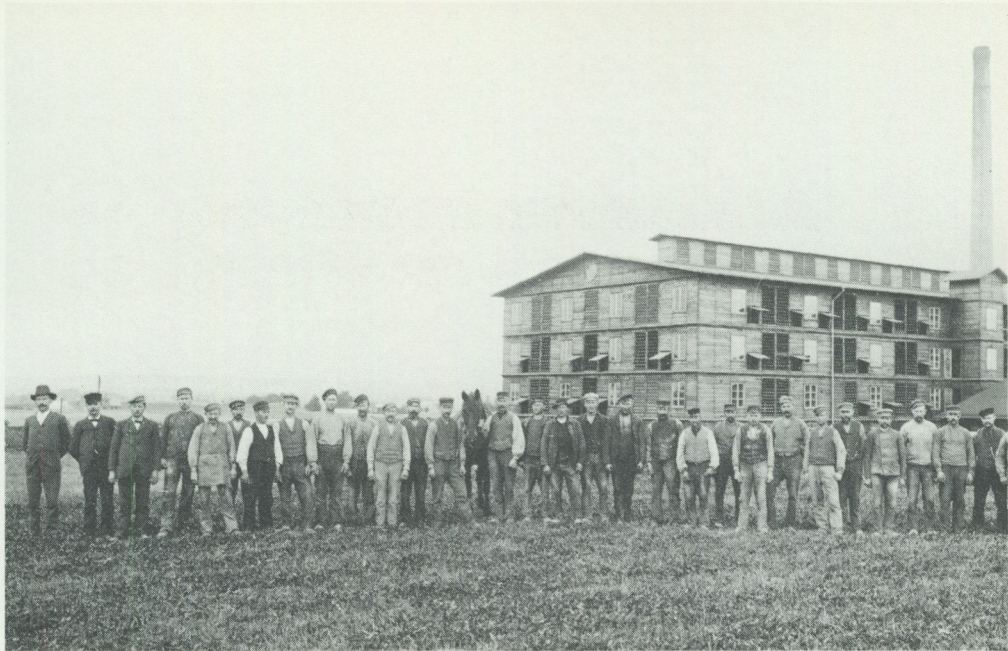
lång nog för att kunna innehålla flera eldningszoner på en gång och däremellan rum för förvärmning och avsvälning av tegelmassan. Via sinnrika kanalsystem kunde de heta bränngaserna ledas till det obrända råteget för förvärmning. En serie öppningar runt ugnens utsidor ledde in till dessa med pappskärmar avgränsbara eldnings-, avsvälning- eller förvärmningsrum. Vid bränningen murades respektive yttre öppningar temporärt igen och bränslet, ved, torv eller stenkolk tillfördes uppifrån via hål i det tunnvalvda taket. Brännzonen flyttades stegvis runt hela ugnen. Av avgörande betydelse var den centralt belägna skorstenen som gav en bättre evakuering av bränngaserna och samtidigt en jämnare temperaturfördelning i ugnen. Genom sin stora tyngd – en ringugn väger ca 50 ton per löpmeter – och de stora temperaturspänningarna gav den i början upphov till svårbemästrade byggnadstekniska problem. Markens lämplighet att tåla tryck och att inte hålla alltför stor jordfukt måste vara noga undersökt. Dragankaren i olika lägen, av trä eller järn, prövades för att hålla ugnens konstruktion samman. Genom den nya konstruktionen uppnådde man dels en kontinuerlig drift och därmed en mångdubblad kapacitet, dels kunde man genom att utnyttja rökgaserna effektivare bringa ned bränslekostnaderna avsevärt, ofta upp till endast en tredjedel av vad den periodiska ugnen krävde. Principen med en flyttbar eldningszon var egentligen en naturlig lösning när efterfrågan steg. Som en parentetisk kommentar kan nämnas att Chr. Polhem berättar om motsvarande konstruktiva principer i Holland under dess stora produktionsuppsving under 1600-talet.

I både kyrkor och ladugårdar lanserade C G Brunius strax före 1800-talets mitt en mycket personlig medeltidsinspirerad formvärld, gestaltad med tegel som synligt byggnadsmaterial. Därmed följde också krav på bättre tegelkvalitet. Tullstorps kyrka, byggd 1846 efter Brunius ritningar. Foto förf. 1982.

Ringugnar av förlängd typ enligt Loeffs konstruktion blev vanliga vid Skånes tegelbruk under 1880- och 90-talen. I den långa tunnvalvda kanalen flyttar sig bränningszonen efterhand. Eldningsområdets heta rökgaser ledades via sinnrika kanalsystem till förvärmningszoner i ugnens motstående delar. Kring brännzonen byggdes väggar av papper upp och beskickningsöppningarna murades igen utifrån, se planens övre vänstra del. Bränslet påfördes uppifrån via de smala kanalerna i tunnvalvet. Torkning av färdiggjorda lerstenar ordnades i senare tid väningsvis över själva ugnskroppen för att utnyttja dess värme.

Skurups tegelbruk i början av 1900-talet. Fotot visar sammanlagt 28 personer formerade symmetriskt kring den kanske enda hästkraften i bildens mitt. I bakgrunden ringugnen med sin överbyggnad av olika våningar för torkning av lertegel. Foto Folklivsarkivet i Lund.

Hoffmann byggde sin ugn utanför Berlin, patentet lanserades på de återkommande europeiska industriutställningarna, men genomslagskraften var till en början ringa. Först efter världsutställningen i Paris 1867 lossnade situationen. Den första ugnen i Sverige byggdes 1872 i Lomma, några år därefter tillkom en motsvarande ugn i Pål-sjö utanför Lund, där Lunds Tekniska Högskola nu ligger. Trögheten i dess fram-marsch berodde givetvis på de relativt höga investeringskostnaderna och en helt ny storleksordning på antalet arbetare – för ett större bruk rörde det sig så småningom kanske om 50–100 sysselsatta. Därmed följde också krav på ökade mängder bearbetat råtegel, motsvarande ugnens aptit.

Nya hjälpverktyg

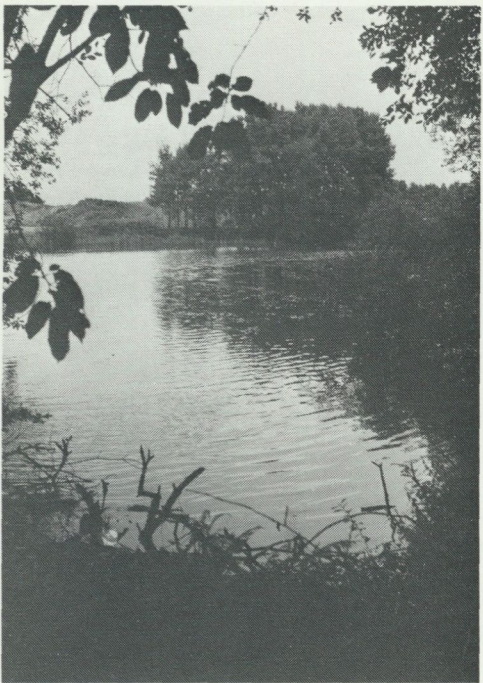
Tidigare hade mekaniska hjälpmedel av olika slag sett dagens ljus, mest vid förbättringar av ältningsprocessen och lerbråkan – med bättre maskiner kunde även sämre sort av lera användas – men det gällde också arbetsbesparande verktyg för själva pressningen av tegelstenarna. Tegelslagningen eller "strykningen" för hand ödslade med både folk och tid. På nytt uppträder Lomma som föregångare. Redan 1862 installerades här en ångmaskin som ersättning för hästarna i lerbråkan eller tegelpressen. Sannolikt spelade ägarens, F H Kockum, industriella utblick en avgörande roll i Lommabrukets snabba tekniska utveckling.

I tillgängliga tidskrifter passerade engelska, tyska och amerikanska patent revy.

Den svenska "Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap" innehåller exempelvis för år 1859 ett par olika beskrivningar av tegelpressmaskiner, en amerikansk och en engelsk. Samtida källor framhäver ofta förträffligheten hos den sk Schlickeysens tegelpress från 1855, en enkel, vertikalt ställd skruv som med hjälp av ångkraft pressade ut leran i våta, formade strängar som sedan klipptes i bitar av en tunn trådram. För såväl Skåne som Sverige i övrigt kom särskilt Åbjörn Anderssons mekaniska industri i Svedala att ge ett viktigt bidrag till den snabba mekaniseringen. Så småningom ledde detta även till att Svedala fick Sveriges första och enda tegelmästarskola knuten till sig. Detta skedde ironiskt nog först 1904, då maximum av industriell expansion var nådd och en första nedgångsfas stod för dörren.

Det dröjde inte länge förrän Hoffmanns cirkulära ugn förändrades till en långsträckt, närmast stadionlik form, lanserad av den likaså nordtyske byggmästaren Paul Loeff. Ugnen kallades som tidigare för ringugn, men hade genom sin längre bränntunnel ännu högre kapacitet. För såväl Skånes som för mälardalens utveckling till tegelindustriområden kom denna variant att bli den avgörande och mest förekommande ugnstypen. Genom de utvecklade ältningsverktygen var man inte längre beroende av vinterkylan för den första fördelningen av leran; genom möjligheterna till en långsam förvärmning av råteget inom eller ovanpå ugnen blev man till viss del oberoende av sommarens torkväder. Härigenom påskyndades en utveckling till

Detalj av den yttre ugnsväggen med beskickningsöppningar. Skorstenens basparti skymtar t v. Tegelberga bruk. Foto förf. 1982.

Lertäkterna gav efterhand upphov till mindre sjöar när grundvattnet fyllde de meterdjupa schaktyorna. I landskapet tecknar sig dessa vattenspeglar som stora, ofta strikt rektangulära ytor. Yddinge tegelbruk. Foto förf. 1982.

Ugns kroppens murverk fick ofta en rent bastionsartad utformning för att motverka förskjutningar i konstruktionen vid stark uppvärmning. Yddinge tegelbruk. Foto förf. 1982.

ren industriell verksamhet där nedlagt kapital kunde förräntas året runt och där man även kunde erbjuda sysselsättning året runt. Genom den senare effekten blev det naturligare att de storproducerande tegelbruken arbetskraftsmässigt kopplades samman med de nya uppväxande tätorterna av varierande storlekar, än att de växte fram inom de gamla godsbruken med sin mer säsongsinriktade verksamhetsrytm.

Transportsituationen

Det finns ytterligare en väsentlig aspekt att lägga på själva lokaliseringen av tegelbruken. I det föregående har utbredningen av den för tegelbränning lämpliga leran berörts och därigenom denna leras styrande effekt på lokaliseringen till de feodala godsdistrikten. Själva möjligheten att transportera sina varor till billigt pris blev av största betydelse i en situation där inte godset längre var huvudkonsument utan istället närbelägna tätorter och hastigt växande industristäder. Den mångdubblade produktionen tillsammans med de nya och betungande investeringarna gjorde själva transportlänken till en avgörande faktor ur ekonomisk synvinkel. Det vanliga vägnätet, relativt jämnt utbrett över Skånes karta och något ruckat och förbättrat i samband med enskiftet i seklets begynnelse, erbjöd den dyraste varianten. Enstaka foror eller kärror krävde folk och dragdjur och tog lång tid. Betydligt fördelaktigare var det därför att ligga nära kusten där billiga båttransporter lätt kunde nå de expanderande hamnstäderna längs såväl den svenska som den danska kusten. Det är därför inte förvånande att bruken norr om Landskrona och bruken på Ven levererade tegel, inte bara till närbelägna städer som Malmö och Hälsingborg, utan också till Köpenhamn och Göteborg. Mindre känt är att en betydande del av utbyggnaden av Köpenhamn under 1800-talets senare del återgår på försäljning av tegel från bruken på Ven och kring Glumslövs backar.

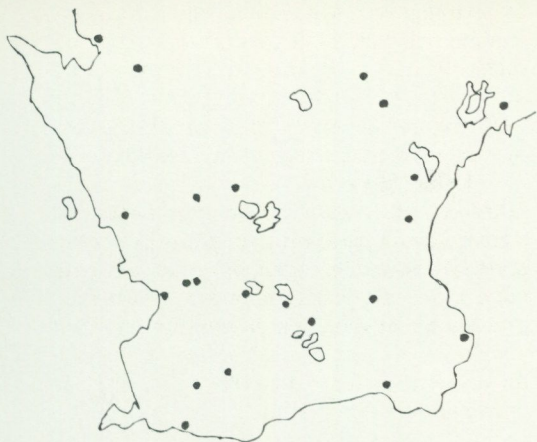
Den på sikt avgörande lösningen av transportfrågan kom genom utbyggnaden

av järnvägarna, som erbjöd relativt billiga, snabba och bekväma leveranser till tätorterna, vilka, trots allt i de flesta fall, utgjorde den mest attraktiva marknaden.

Järnvägarnas sträckning tog aldrig hänsyn till förekomsten av goda lertäkter eller befintliga tegelbruk, den styrdes av andra faktorer. Man kan därför inte påstå att järnvägarnas dragningar påverkat eller styrt själva etableringen, däremot kan man våga påstå att järnvägsnätets utformning gradvis påverkade och så småningom helt styrde frågan om överlevnad för de enskilda bruken. Den första järnvägen i Skåne byggdes år 1856 mellan Malmö och Lund och vid sekelskiftet var järnvägsnätet utbyggt i sin största omfattning. Det är också en utveckling som är en parallell till tegelbrukens utvecklingskurva, men av den stora mängden tegelbruk vid sekelskiftet, ca 140, var endast ett mindre antal då knutna till järnvägarna. Närmarknaden höll i det längsta de mindre och svagare bruken ekonomiskt under armarna. Till slut – under vårt eget århundrade – kom i stort endast de järnvägsanknutna bruken att kvarstå, i varje fall av dem som uppnådde någon storlek. I dag när antalet bruk kan räknas på några få fingrar har även järnvägen mist sin betydelse.

Begynnande industrialisering

Järnvägarna började visserligen byggas under 1850-talet, samtidigt som städer och närbelägna tätorter började kräva mer tegel för sin bebyggelseutveckling, men som ovan antytts skulle den regelrätta kopplingen av dessa två fenomen låta vänta på sig fortfarande några decennier. Under 1860-talet kom tegelindustrin att utvecklas rekordsnabbt. Bostadsbyggandets utveckling gjorde att snart varje ägare av en leråker såg guld i blicken. Vid 1850 räknar man med ca 50 bruk, 1860 var antalet det dubbla och i början av 1870-talet var brukens antal uppe i nära 130, fortfarande i de flesta fall knutna till jordbruket. Många av godstegelbruken ombildas i detta skede till eller kompletteras med nystartade aktiebo-

Skånes tegelbruk, utbredning 1825.

Skånes tegelbruk, utbredning under 1850-talet.

Skånes tegelbruk, utbredning 1900.

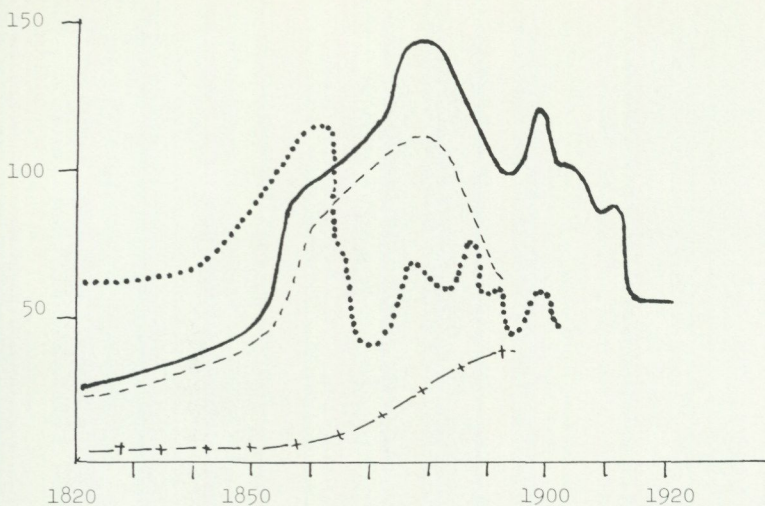

Skånes tegelbruk, utbredning 1982.

lag. Det betyder i många fall slutet för de mindre bärkraftiga bruken men i gengäld nytt kapital för de mer stabila. En outredd men avgörande fråga är varifrån det riskvilliga kapitalet kom och i så snabb takt. Var det jordbrukets nya landvinningar som gav överskott eller kom pengar utifrån och i så fall varifrån? En ny ekonomisk struktur ledd av unga handlingskraftiga familje-

dynastier växer fram under samma tidsperiod. Stod dessa för riskerna, eller fanns det andra garantier med förtröstan på framtiden?

Under seklets återstående decennier kom siffran ca 130 tegelbruk att i stort hålla sig, men den inre fördelningen mellan regelrätta godsbruk och nya aktiebolag förändrades snabbt till de senares fördel.

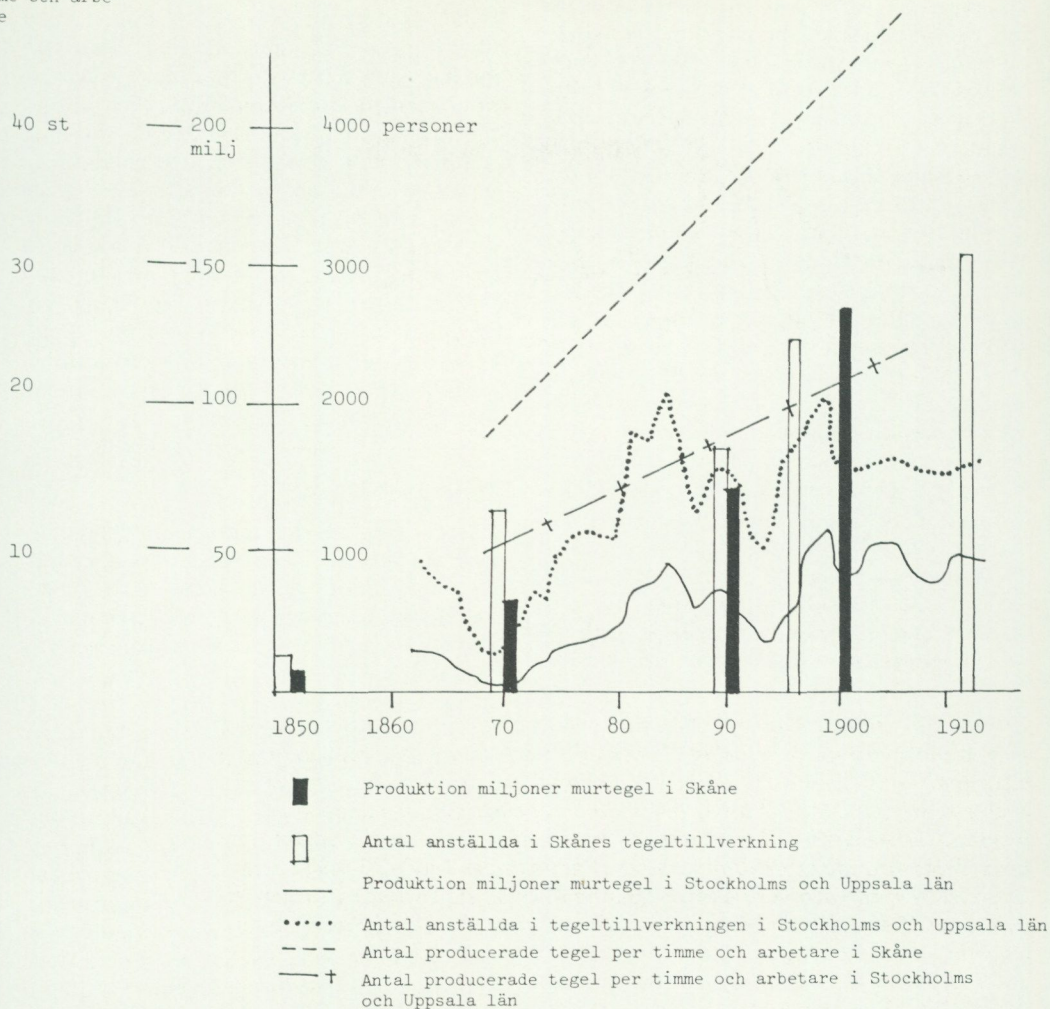
- Antalet bruk i Skåne
- - - Godsanknutna bruk
- + - Övriga fristående bruk
- Antalet bruk i Stockholms och Uppsala län

Utveckling och tillbakagång av antalet tegelbruk i Skåne samt en jämförelse med motsvarande utveckling i Stockholms och Uppsala län. Kurvorna visar tydligt de tidsmässigt olika utvecklingsfaserna i Stockholms- och Skåne-områdena. Under tiden 1840–60 krävde Stockholms snabba utbyggnad en ökad mängd producerade tegel, vilket gav utslag i antalet bruk. Motsvarande utveckling infaller i Skåne under 1860–80-talen. Antalet godsanknutna och övriga bruk i Skåne närmar sig varandra numerärt framemot 1890-talet, då bolagsbildningarna tar fart. Också i Stockholmsområdet fanns i ett tidigt skede samma bindning till godsens (ca 90 % av det totala antalet). – Sammanställning av uppgifter ur Schmidt 1920, Ohlin 1924, Bjerning 1947 och Bruno 1954.

Antal producerade tegel per timme och arbetare

Milj producerade tegel

Antal anställda

Produktionstal i relation till antal anställda i Skåne och i Stockholmsområdet. Den skånska utvecklingen med stigande produktionstal per anställd visar sannolikt effekterna av en högre grad av mekanisering än vad som förekom i Stockholmsområdet. — Sammanställning av uppgifter ur Schmidt 1920, Ohlin 1924, Bjerning 1947 och Bruno 1954.

Överetablering

Ingången av 1870-talet bör därför ses som det årtionde då den hantverkliga produktionen byts mot en motsvarande, trevande industriell sådan. Antalet bruk växer kraftigt, nya mekaniska hjälpmedel börjar vinna inträde i tillverkningen och för ett gradvis växande antal bruk blir ringugnen i sin senare utformning ekonomiskt utslagsgivande. Även nya transportsystem kommer till hjälp. Men följderna av de stora förväntningarna blev som i så många andra fall under gründerzeit-tiden en orimlig överetablering. De svåra konjunkturkriserna under 1870-talets senare hälft tvingade många bruk att slå igen, priserna hade snabbt sjunkit, ofta under självkostnadsnivå. Konsekvensen blev, för att använda ett modernt ord, en typisk strukturrationalisering, en utsortering av många av de mindre bärkraftiga brukena. Men trots industrialiseringsfasens beroende av maskinella investeringar kom flera småbruk av ren hantverklig karaktär att överleva, i de flesta fall anpassade för en nära omnejdsbehov. Det sista av dessa slog faktiskt igen först under 1940-talet. Det pekar tydligt på förhållandet att vi egentligen rör oss med två begrepp eller två tekniska och ekonomiska nivåer – ett småskaligt hantverk som aldrig berörs av industrialismen och en mekaniserad, åretruntinriktad tillverkning med större produktion och en större, men känsligare, marknad.

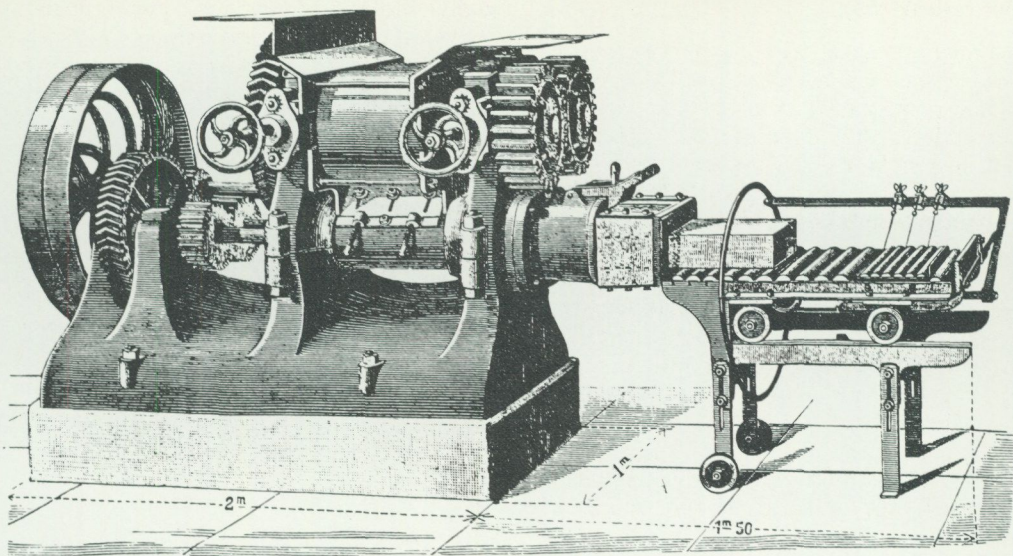
Bränsletillgången

Det som ovan beskrivits handlar inte bara om brukstillväxt, goda råvaror och en bra säljmarknad. Det handlar i lika hög grad om tillgången på bränsle, främst för ugnarna men också för de ångmaskiner som från och med 1860-talet kom till användning. Landshövdingeberättelserna från det tidiga 1860-talet talar om torv och ved som avgörande för brukens drift och pekar också på de allt kraftigare priserna för ved. I närheten av skog föredrog man naturligtvis ved men i det öppna landskapet var de

gamla mossarnas torv det enda bränslet. Torven hade i stor utsträckning utnyttjats redan under tidigare århundraden men åtskilligt fanns fortfarande kvar. Den ytliga torven utnyttjades för strö, medan de undre lagren kunde användas som bränn-torv. Den skånska västkusten däremot kunde erbjuda stenkolk och kustbruken kom under seklets senare del att uteslutande drivas med kol i första hand från Höganäs. På sikt blev även inlandsbruken, främst de sydvästliga, alltmer beroende av stenkolk för att kunna upprätthålla eller stegra sin produktion. I en växande konkurrens tegelbruken emellan får vi sannolikt även räkna med importerat bränsle, närmast då kol från Schlesien och England.

Mekaniseringen

I anslutning till den snabba industrialiseringsfas som ovan beskrivits kan man fundera över den olika benägenhet att för sin utveckling acceptera eller förbättra maskinella hjälpverktyg som karaktäriserar dels tegelindustrin, dels själva byggplatsen. Byggnadsverksamheten bjöd ett långvarigt motstånd mot muskelbefriande maskiner och förblev kanske den del av vår industri som längst dröjde vid enkla hantverksmässiga metoder. När hästkraft, ångmaskiner, pressverktyg och transportörer dominerade tegeltillverkningen, bars på byggplatsen teglet på ryggen, och det piskade murbruket hissades för hand i korgar. Man schaktade grunder med hacka och skyffel och körde bort all jord med skottkärra. Alla insatser skedde med hjälp av muskelkraft i armar, ben och rygg. Att byggmästeriet förblev en starkt konservativ och personalkrävande verksamhet, berodde kanske delvis på dess lätt nomadiserande karaktär: byggplatsen var bara en i taget och flyttade med jämna mellanrum. Verksamheten var dessutom starkt säsongsknuten. Kanske berodde fördröjningen också på byggandets normala, ekonomiska villkor, karaktäriserade genom ständig kapitalförflyttning, där tomköp, husköp och byggande utgör en hand-i-mun-artad verksamhet. Ibland var

Tegelformningsmaskin, där leran pressas till en sträng som avskäres i lämpligt tegelformat med hjälp av tunna ståltrådar. Denna och liknande maskiner bidrog till den snabba industrialiseringen av Skånes tegeltillverkning. Ur Uppfinningarnas bok 1903.

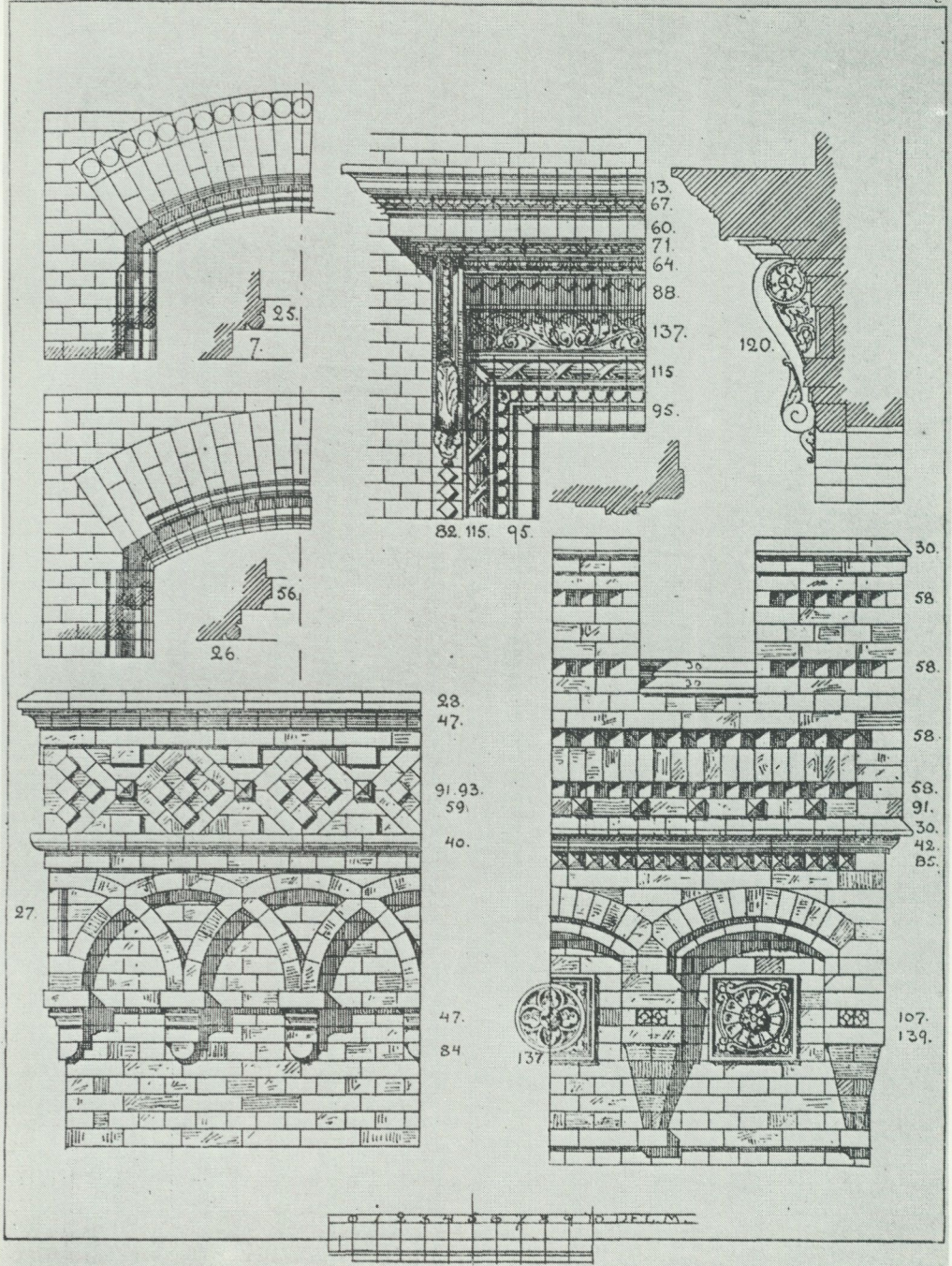
den ekonomiska bakgrunden bara ett paper, en bankgaranti. En fast anläggning som ett tegelbruk accepterade däremot snabbare en ny teknik. Investeringens lönsamhet eller risktagandet kunde lättare överblickas, marknaden växte och den snabba höjningen av nödvändig yrkeskunighet ordnade man ofta utifrån. För de skånska brukens utveckling betydde den kunskapsimport som under decennierna kring 1800-talets mitt skedde genom invandring av tegelmästare, framför allt från Westfalen, en stor hjälp. Dessa tegelmästare tog med sig de redan vunna erfarenheterna från en utvecklad tysk mekanisk industri, redan under ett tidigare skede inriktad på arbetsbesparande och produktionshöjande hjälpverktyg. Även detta ledde gradvis till en helårssysselsättning, en avgörande förutsättning för industriell lönsamhet.

Produkten

Men nu kan det vara dags att fråga sig: hur såg då alla dessa produkter ut som med händernas och maskinernas hjälp slussades ut från brukens sorteringsgårdar och hur kom de att användas, vilka hus blev det till slut av dem?

Det handslagna teglet från 1800-talets första hälft och mitt, mest gult, ibland rött och för skymda murpartier gulrödflamigt, fick från och med 1870-talet konkurrens från de bruk som skaffat sig en dyrbarare mekanisk utrustning och som kunde göra slätare stenar med allt mindre toleranser när det gällde variationer i storlek, till slut en jakt på millimetrar. Under 80-talet kom dessutom inlandsbruken igång, vars lertäkter gav saftigt röda stenar. Detta röda tegel blev så småningom nästan allenarådande.

Tegelstenarnas format varierade något bruken emellan men i stort höll de skåns-

Rester av Minnesbergs stolta produktion av formtegel, funna intill tegelbruket. Överst en del av en repstav, därunder en vitglaserad hälkälssten och underst en karnisformad konsolsten. Foto förf. 1982.

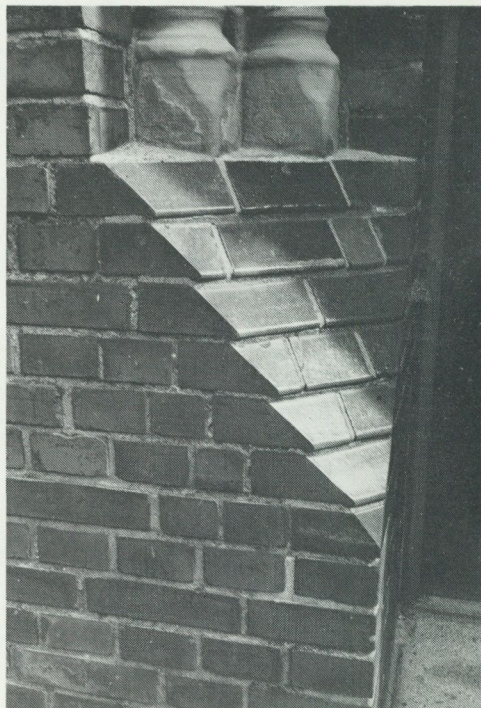
T v. Sida ur Minnesbergs tegelbruks försäljningskatalog 1900. Foto Kungliga Biblioteket.

ka bruken under mitten och senare delen av 1800-talet murstenar av måtten $25 \times 12 \times 6,5$ cm. Det uppsvenska, liksom det tidigare skånska formatet var ca $28 \times 14 \times 8$ cm, även kallat stortegel, och utgjorde en obruten fortsättning på de gamla medeltida måttsatserna. I mälardalen producerades faktiskt detta medeltida format ända fram till slutet av 1920-talet, då $25 \times 12 \times 7,5$ cm blev standardmått. 1800-talets skånska format återgick däremot sannolikt på tyska förebilder. Tyskland hade sedan länge tillämpat detta mindre for-

mat och Preussen antog det 1870 som normalformat. Till Skåne kom det sannolikt via de invandrade tyska tegelmästarna.

Behovet av tegel var mångskiftande, antingen byggde man helt nya hus eller så rustade man upp äldre byggnader, ofta i korsvirke eller endast av putsad råsten. För alla dessa behov kunde man erbjuda eleganta beklädnadsstenar, s k förbländer för att höja husets status. De nya husen erbjöd man, som alternativ till vanlig tegelyta, stenar av begränsad tjocklek, ca 5 cm och med formtoleranser som gav endast millimetertjocka fogar. Dessa stenar placerades som en regelrätt tapet av tegel utanpå det bärande murverket. Den ytliga perfektio-

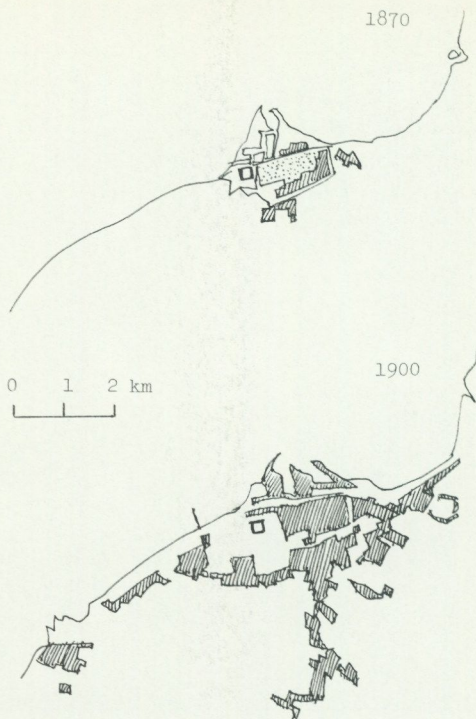
Hållbarheten och kvaliteten hos det skånska teglet visas av denna detalj. Brunglaserat formtegel för avtäckning av sluttande och vattensugande tegelytor har klarat sig sedan sekelskiftet utan skavanker. Norra Nöbbelövs kyrka. Foto förf. 1982.

nen och exaktheten lockade kanske till tankar om ett motsvarande lödigt innehåll bakom fasaden. Färgerna kunde som förr växla i gult eller rött men för de särskilt kräsna höll man med stenar som hade en speciell beläggning på ytan av lera, skournier-tegel, som vid bränningen kunde bli brun, vit eller blå-grå, allt efter lertyp och bränningstemperatur. Dessa processer krävde särskilda ugnar, men konkurrensen om ett brett sortiment gjorde att många bruk tog risken att investera för att kunna hänga med i utvecklingen. Frammot seleskiftet började också svart, brunt eller grönglaserat tegel för dekor eller för särskilt klimatutsatta byggnadsdelar bli vanliga. För mer beskedna eller redan befintliga hus, framför allt för dem som bara behövde en statusmässig ansiktslyftning, erbjöd man skchicagoförbländer, en beklädnadssten som, endast någon centimeter tjock, kunde spikas fast i underlaget. Förbandet var valfritt. Såväl jordbrukets nybyggelse, hyreshusbyggandet, de officiella byggnaderna, skolorna som det intensiva kyrkobyggandet krävde tegel av olika skepnad: profiltegel för valv eller portaler, pressgjutna tegel med mönster ur det antika formförrådet för fasadens listverk eller helt enkelt lättare och porösare tegel för valvkappor och murverkens insidor.

Husen som byggdes

Som tidigare framhållits växte vid seklets mitt husens storlek och konstruktiva komplikationer i takt med en ny tids tekniska och estetiska ambitioner. Med blygsam början i den mer eller mindre halvsulade korsvirkesbyggnaden, där gatufasaden ersattes av en ren tegelmur, förändrades såväl husens som boendets former snabbt under seklets återstående decennier. Till detta kom den samhällseliga utbyggnaden – privat, kommunalt eller statligt initierad. Torgen och de nya gaturummen i städerna spelade upp en hel arkitektonisk uvertyr, baserad på tegelindustrins kunnande. Banker, rådhus, skolor och så kallade bättre bostadshus glänste i färger och specialför-

Malmös utveckling från 1870 till 1900 exemplifierar intensiteten i många av de samtidigt växande skånska tätorterna. Den prickade ytan anger det förindustriella Malmös utbredning, de skrafferade ytorna industristadens omfattning.

made tegelsorter, de uttryckte sitt välstånd i höga magnifika gavelrösten, burspråk, tornkroppar och balkonger. Överallt trängdes formtegel i olika variationer, gula, röda, bruna, glaserade eller som gjutna terracottamönster. Hela samhällets inbyggda ambitioner lyste plötsligt som en festlig flaggborg mot besökaren, men också riktade mot de egna medborgarnas känsla av utveckling eller förhoppning på en sådan. Långa nya gatuperspektiv med en tydlig storstadsambition växte underhand fram utanför de gamla stadskärnorna, nya och gamla torg omramades av stöddiga bankhus med utstuderad fasadgestaltning, för det mesta med tegel och natursten i bland-

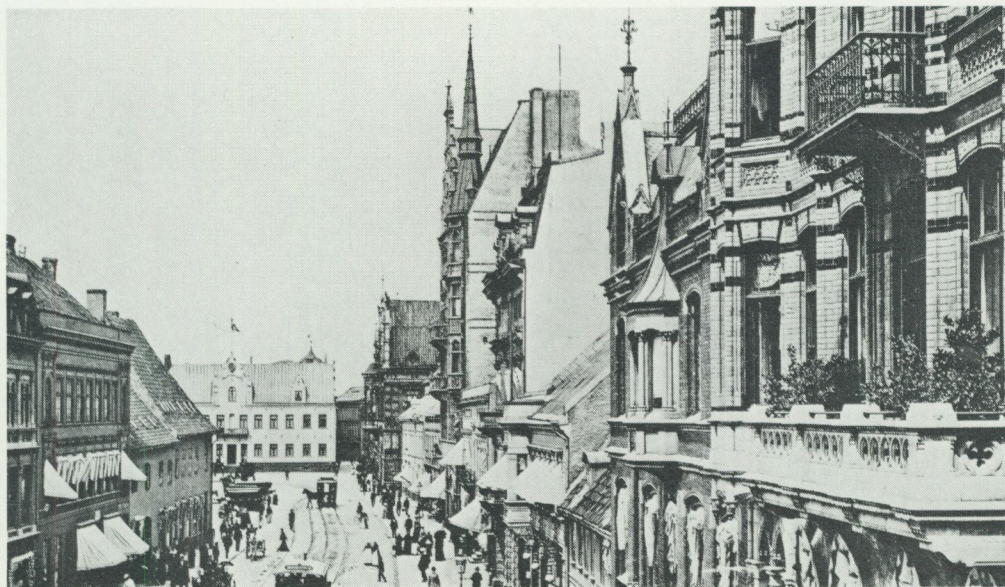
ning. Utanför centrum växte årsringar av hyreshusbebyggelse fram, för de bättre situationerade erbjöds genomstuderade fasadkompositioner men även för de sämre lottade i samhället byggdes hus med utgångspunkt i tegelindustrins katalogvaror. För vår tid kanske skillnaden i arkitektonisk kvalitet är mera svårbedömlig. Det enklare har i senare tid fått sin uppskattning, och tegelindustrins paradnummer och stolta flaggskepp i det sena 1800-talet hamnade under en period i ett estetiskt bakvatten. Tyvärr kom detta att kombineras med en ny och häftig omvandling av samhället. Mycket av det industriella samhällets tidiga uttryck fick stryka på foten, rivas eller rensas från sina stoltaste gavlar och torn. Få protesterade.

För landsbygden blev utvecklingen likartad. En mängd mindre tätorter växte fram, antingen ur redan tidigare agrara system eller som helt nya, uppvuxna kring nya

kommunikationsleder. Järnvägen blev som bekant en ovanligt tydlig sådan. Storstadens ambitioner projicerades på det lilla samhället och tegelindustrins produktkataloger slog igenom även här. Husstorlekarna var av givna skäl måttfullare och de ekonomiska ramarna något mer tyglade, men fantasin blommade ofta lika starkt, kanske ännu starkare när sortimentet av granna färger och profilstenar från början var begränsat och det gällde att vrida och vända på raka och fyrkantiga stenar för att ge någon försmak av klassicismens formförråd i socklar, lisener och taklister. Idag representerar just denna lågmälda och pragmatiska arkitektur den mycket typiska skånska tätorten, en gång en trogen marknad för de kringliggande små godstegelbrukens knappa och formmässigt torftiga produktion.

Detsamma gäller naturligtvis i lika hög grad jordbrukets alla byggnader, som i takt

Kungsgatan i Malmö under 1890-talet. Självhävandet och uttrycksfullheten hos de individuella husen hålls tillbaka av äldre tomtgränser och ägoförhållanden. Stora brandgavlar och prunkande burspråk växlar därför med kvardröjande hus från det gamla förindustriella Malmö. Foto i Nordiska museet.

Intrikat utnyttjande av färg- och formmässigt olika tegel av s k förbländertyp, dvs beklädnadstegel i ytterst exakt utformning och applicerade som fasadbildande yta direkt mot den bärande tegelstommen. Exemplet visar ett vanligt hyreshus i Malmö. Foto förf. 1982.

med en samtidig lantbruksteknisk och social standardutveckling förändrats från sitt hävdvunna korsvirke till röda tegellängor med vita fogar under tunga och högresta tegeltak. Godsens stora ladugårdar har tidigare kommenterats, liksom den allra enklaste bebyggelsen, husmanshusen som utanpå sina endast soltorkade tegelstommar ofta fick en tunn päls av bränt tegel, som förbländer eller som ett halvstenstjockt ytskikt. Samhället gick framåt och byggnadsskicket ändrades i samma takt men med en viss eftersläpning.

Mest uttrycksfullt och fantasirikt utnyttjande av den nya tegelindustrins formförråd och kunnande, och samtidigt kravstäl-

Den mindre tätortens ambitioner att leva upp till tegelstad. Skurup. Foto förf. 1982.

lande på sortimentet, blev ändå det skånska kyrkobyggandet under det sena 1800-talet. Från en blygsam början under 1840-talet, där valet stod mellan natursten av hävdvunnet slag och det nya teglet i efterklang av Brunius dogmatiska teser, växte ett oant antal nya byggnadsuppgifter fram under seklets senare hälft. En stor mängd, nära en tredjedel, av Skånes medeltida kyrkorestånd revs för att ersättas av större och modernare kyrkorum. Nygotikens formförråd blev plötsligt inte bara arkitekternas utan också de mer avancerade tegelbrukens bekymmer. Profilstenar för fönster, portar och valvribbor blev så småningom en stor artikel för de skånska tegelbruken. Välbrända och formkorrekta fa-

Den enkla, raka tegelstenen kunde erbjuda möjlighet till många variationer på klassicistiskt formspråk om bara fantasin fick vara med vid murningen. Bostadshus under Högstads gods. Foto förf. 1982.

sadstenar ur det nygotiska sortimentet kom dessutom att innebära en marknad inte bara för Skåne utan också en exportartikel både söderut och norröver. Luleå domkyrka är ett exempel på detta, byggd av tegel från Minnesberg, ett av de många bruken på den feta lerskorpan sydost om Malmö. Det skånska kyrkobyggandet under denna period står fortfarande som ett intensivt levande och pedagogiskt exempel på vad tegeltillverkningen tillsammans med en ny teknisk insikt under 1800-talet verkligen förmådde. Från 1840-talet och framåt kan vi följa den gradvis stegrad kvaliteten på såväl tegelstenen som på förmågan att kombinera den i alltmer utmanande formvärldar.

Men produktlistan skulle inte bli fullständig om vi glömde att nämna tillverkningen av skorstenstegel, en specialitet för vissa av de skånska bruken, som blev en artikel med stor internationell marknad. Här ställdes kvalitetskraven på sitt yttersta, då hundrameterhög, slanka skorstenar i den framväxande industrin samtidigt skulle klara sin egen stabilitet, tryckhållfastheten och de höga lasterna på nederdelen samt motstå angreppen av aggressiva gaser. Skånsk tegelindustri skaffade sig här ett internationellt renommé.

Utveckling och tillbakagång

I den ännu så länge någorlunda bevarade bebyggelsen, både i dess utformning och dess omfattning, ser vi spåren efter den skånska tegelindustrins frammarsch men vi uppfattar också samtidigt dess tillbakagång. Från ett dussin bruk vid 1800-talets ingång fram till ett maximum långt över hundra vid sekelskiftet 1900 sker en avtappning under vår egen tid till ett antal som nästan kan räknas på den ena handens fingrar. Rationaliseringar, högre löner och dyrare bränsle har lett till allt detta. Trots bantningen i antal bruk har idag produktionen av tegel stegrats. I de fall bruken har överlevt har de byggts om efter nya tekniska krav eller estetiska önskemål. Mest handlar det som förr om olika mer eller

mindre banala varianter av beklädnadstegel, pressat eller borstat i olika ledder.

En ny strukturrationalisering har satt sina hårda spår. De gamla ringugnarna har sprängts eller rivits och ersatts av tunnelugnar i modern tid. Denna förändring skedde så sent som under 1950-talet. Fram till dess fanns en relativt stor uppsättning gamla ugnar med tillhörande processhus kvar. I dag finns ytterst få rester kvar av såväl den förindustriella perioden som den senare stordriftsepoken. Faktum är att inget bruk återstår som idag kan ge en fullständig bild av en av 1800-talets största industrigrenar i Skåne! I Vegeå fanns förra året kvar den stora ringugnen, berövad sin skorsten men med torkladorna i behåll. I Yddinge står både ugnar och skorstenar fortfarande kvar, men närmast som en utmaning mot förfall och eftersatt underhåll. I Tegelberga står en ensam ugn kvar som ett isolerat monument. Var och när kan något räddas som kan ge en om också rudimentär föreställning för kommande generationer om en av de viktigaste förutsättningarna bakom Skånes 1800-tal och dess industriella framväxt? Svensk byggnadshistoria har knappast råd att förlora denna länk bakåt.

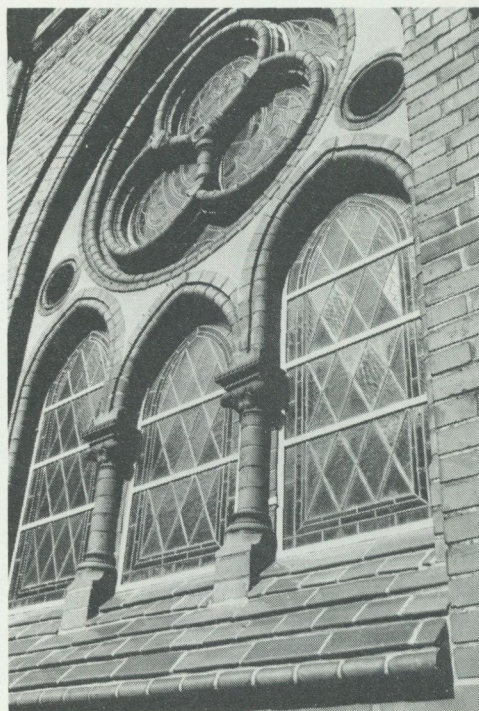
Samtida paralleller

Utvecklingsschemat för Skåne är till slut inte bara ett stycke skånsk 1800-talshistoria. Samma utveckling, knuten till en snabb utbyggnad av storstäder och mindre samhällen försiggick på många platser, inte bara i Sverige, där målardalens utveckling uppvisar liknande drag utan också utomlands. Den nordtyska utvecklingen låg före såväl i tiden som i storlek och omfattning. Samma gällde den engelska situationen där såväl London som andra storstäder

Drömmen om Italien lever i denna Siena-inspirerade arkitekturstudie, utförd 1868 med hjälp av Skånes gula och röda tegel. Borlunda kyrka. Foto förf. 1982.

tog i anspråk både nära och fjärran belägna lerslätter och bränsleresurser för att tillgodose den enorma utbyggnadstakten. En jämförelse här mellan en internationell situation och exempelvis Skåne, inriktad på de specifika fenomen som en plötslig och tekniskt mer avancerad agrar situation och stadsutbyggnad skapar, skulle skingra många av de frågetecken som fortfarande dröjer vid den sida av industrialismen som handlar om byggande och inte minst om tillgången på byggnadsmaterial.

Kyrkoarkitekturen ställde stora krav på tegelbruken. Nygotikens formförråd måste finnas till hands för de många nya kyrkor som uppfördes, ofta över de till grunden nedrivna medeltida kyrkorna. Resultatet blev stundtals en imponerande, närmast katalogartad uppvisning av de stora tegelbrukens varierade produktion. Norra Nöbbelövs kyrka. Foto förf. 1982.

En tyst förintelse pågår av de sista resterna från den skånska tegelproduktionens storhetstid. Sammanstörtande partier av Yddinges stora ringugn. Foto förf. 1982.

Källor

- Björning, L.*, Nordvästra Skånes tegelbruk. En näringsgeografisk studie. I: Svensk geografisk årsbok 1943.
- Björning, L.*, Näringsgeografiska studier över Skånes jord- och stenindustri. I: Svensk geografisk årsbok 1937.
- Björning, L.*, Skånes jord- och stenindustri, dess utveckling, lokalisering och betydelse ur näringsgeografisk synvinkel. 1947.
- Björning, L.*, Den skånska jord- och stenindustrins uppkomst och omfattning. I: Svensk geografisk årsbok 1944.
- Biörnstad, A.*, Tegelbruk och kalkugn vid Julita gård. I: Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd 9 maj 1974. 1975.
- Block, O.*, Tegelugnen. Konstruktion och utförande af brännugnar, ugnsofverbyggnader och skorstenar för tegelbruk. 1902.
- Bruno, W.*, Tegelindustrien i malarprovinserna 1815–1950 . . . 1954 (Geographica nr 28).
- Lekholm, C. G.* och *Lindahl, H.*, Minnesbergs-tegel 1888–1963 . . . 1963.
- Nordisk familjebok, uppl. 1919. (Art. tegel)
- Nyström, B.*, Arbetsstatistisk undersökning rörande husbyggnadsverksamheten i Sveriges städer och stadsliknande samhällen. (SOU 1922:2)
- Ohlin, B.*, Den svenska tegelindustriens utveckling 1881–1913. (SOU 1924:36)
- Schmidt, F.*, Tegel- och kalkindustri. Industriegrenar som beröra lantbruket. I: Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen X; 4 1920.
- Tidskriften Tegel.
- Uppfinningarnas bok. 1. uppl. 1872–75, 2. uppl. 1898–1907.
- Woodforde, J.*, Bricks to build a house. 1976.

Av ovan anförda källor har framför allt Lars Björnings djupgående forskningar under 1930- och 40-talen varit av största värde för författaren.

Kartor och diagram utförda av förf.

Summary

Building with bricks. Brickmaking in Scania from handicraft to industry

From about 1850 until far into the 20th century houses in Scania were built almost exclusively of brick. This was so both in the large and small towns and – unlike the rest of Sweden – in the countryside as well. It was the result of a large and growing brickmaking industry during that period.

Background. In the Middle ages bricks were made in Scania for the needs of the monasteries and of the rich burghers. In the 16th century a number of large feudal castles were built of brick, among others Vittskövle, Torup and Skarhult. The brickworks were set up close to the building site. Red-baking clays were normally used.

In the 17th and 18th centuries the custom of brickmaking nearly died out in Scania. The predominant building technique in towns and country was half-timbering. On the landed estates, however, clay was used for local brickmaking, chiefly for infill between the timber members, for roofing-tiles, and for the actual masonry of the manor-house.

Brickmaking on a large scale did not start until the 1840s, for drain-pipes. By using covered drains and artificial fertilization the yield of the land was improved, which brought a greater prosperity. Large estates had brickworks constructed for their own needs of drain-pipes, and these soon made bricks as well. The use of brick in towns was pushed ahead by new building regulations aimed at avoiding fire risks and giving the towns a more attractive appearance.

The process. The clay for bricks is situated in a zone extending down from Helsingborg on Scania's north-west coast to Ystad on the south coast. It consists of Quaternary moraines and ice-locked lake sediments. In this zone there were numerous large estates. Here the estates started their own brick manufacture in the 19th century, and several of them developed into large industrial installations: for example Minnesberg, Börringe, Veberöd, Skromberga and Röggle.

Preindustrial manufacture was done in small units. The brick was burnt in an intermittent kiln, a kiln built for one firing at a time. The

circular continuous kiln, a German invention for which patents were sought in Berlin in 1858, was introduced in the 1870s and later changed to an elongated form. The kiln consisted of a circlelike barrel-vaulted narrow chamber with many furnace openings round a large chimney. The kiln was fired for continuous use with preheating, burning and cooling at varying points. The capacity was greatly increased.

In 1862 the first steam-engine was installed as replacement for the horses in the pugmill or brickmaking process. With better machines inferior clays as well could be used. The composition of the clay is decisive for the colour of the brick. Calcareous clay gave a yellow brick, ferriferous clay a red. Red brick became common only after the Quaternary clays came into use in the 1880s.

Transportation of bricks was most advantageous by boat or, after 1856, by rail. Brickworks which were favourably sited from the transport aspect had a tendency to grow and survive to a greater extent than those having only road communication. The latter had to have recourse to a local market.

In Scania, with its dearth of forests, peat was the chief fuel in the 1860s. Coal deposits on the Scanian west coast were used principally by the adjacent works but in due course became the chief fuel for the others as well.

The product. The bricks varied somewhat in size from one works to another. In the middle and later part of the 19th century the Scanian bricks were sized 25×12×6.5 cm. Those from central Sweden retained their medieval size of about 28×14×8 cm until the end of the 1920s. The size

of the Scanian bricks in the 19th century probably derived from the continental prototypes introduced by the German brickmakers.

In the later part of the 19th century the manufacture of facing bricks started, in different colours and with glazed and other surface structures as well as shapes.

In a very short time the appearance of Scania's towns was transformed as brick architecture became predominant. Banks, town halls, schools made a grand display with patterned masonry, glazed in different colours or decorated with specially made bricks. Yellow and red brick were equally popular and were used separately or together.

A major change in the landscape was brought about also by the numerous new churches, which were often the architectonic zenith for ingenious variations of brickwork patterns.

The Scanian development may be viewed as typical of the precipitate urban growth in the 19th century industrialization. The same phenomenon occurred in the Stockholm and Lake Mälaren region in the 1840s to 1860s and to a still greater extent – but at an earlier stage – in many European industrial centres such as Berlin, Copenhagen or London with surrounding countryside.

The relation between the rate of growth of towns and the ability of the surrounding countryside to furnish suitable building materials has unfortunately been little studied. Research in this field would greatly contribute to an increased insight into the formerly prevailing opportunities and limitations for urban development in the industrialization era.

Nordiska museet under 1981

Planerings- och utvecklingsarbeten

Under året fortsatte det mycket komplicerade arbetet med museets framtida mål och verksamhetsinriktning. Strax före jul hölls en 2 dagars hearing med tjänstemän från regionala museer som gav sin syn på Nordiska museets roll i svenskt museiväsende. Arbetet fortsätter under 1982.

Under året har planeringen av det nya textilmuseet i Högbo fortsatt. I november började grunden att grävas och i juni 1982 beräknas huset, med en yta av ca 600 m², stå färdigt.

1981 års arbete har kommit att kännetecknas av statens besparingar. Besparingsmålet innebar, att den förväntade expansionen och utvecklingen inom området vård och konservering helt avstannade. De återstående knappa resurserna har måst användas för överflyttning av föremål från magasin i Stockholm till Julita. De sålunda minskade hyreskostnaderna har i stor utsträckning bidragit till att det uppsatta besparingsmålet kunnat förverkligas.

Lokalfrågor

Under 1980 beslutade Kulturrådets delegation för lokalprogram (LUP) att museets lokalyta skulle få uppgå till 39.000 m², varav cirka 25.000 m² i Julita och cirka 10.000 m² i huvudbyggnaden på Lejonslätten. Kulturrådet uttalade att enligt rådets uppfattning är detta den mest realistiska expansionsytan.

Möbelkonserveringen i Julita har under året flyttat till en större lokal i de provisoriska verkstadsbarackerna invid centralmagasinet.

Centralmagasinets etapp 2 har i stor utsträckning tagits i anspråk under året.

Den sedan några år tillbaka aviserade flyttningen av museets skrivcentral från Lövholmen ägde rum den 29 september. De av Byggnadsstyrelsen anvisade lokalerna ligger i kvarteret Storken med adress Valhallavägen 28. Skrivcentralens personal installerades där i en modern, ljus kontorsvåning på nedre botten i hörnet av Valhallavägen och Sibyllegatan.

Förvaring, vård och konservering

Förflyttningen av museets föremålssamlingar till centralmagasinet i Julita har pågått löpande under året. Bland annat överfördes en stor mängd "förvaringsmöbler" från magasin i Tyresö och Fisksjöäng. Från sistnämnda magasin omflyttades föremål omfattande en volym av ca 2500 m³ till Julita.

I takt med inflyttningen i centralmagasinet har museet tillverkat delar av magasininredningen. Stora grupper av föremål har rengjorts, ordnats upp, placerats in i magasinet och förts upp i magasinregistret. På detta sätt har tex 3000 textila föremål inom ämnesområdena dräll, hängkläde och tygprover behandlats. På senvåren började gasanläggningen för saneringen av museiföremål att tas i bruk, efter en lång tid av säkerhetsutredning. Anläggningen fungerade tillfredsställande under året. Viss omföring av föremål mellan magasin för säkrare förvaring har skett. Bland annat skedde en betydande förtätning av magasinet i Skansenberget, vilket medfört

att olämpliga och dyrbara magasinsutrymmen kunnat avvecklas.

Den under 1980 påbörjade omkonserveringen av de av museets textilier, som ingått i interiörerna på Skogaholms herrgård och i Julius Kronbergs ateljé, pågick under 1981. Innan konserveringsarbetet påbörjades undergick textilierna en grundlig undersökning med åtföljande utvärderingsarbete. Ingrid Wahlström, som konserverade föremålen för 31 år sedan, kunde därefter påvisa att de nya skador som registrerats vid undersökningen uppstått genom en drygt 30-årig utställningsförvaring i en för textilier olämplig miljö.

Tekniska avdelningens konservering, både i Julita och i Stockholm, har pågått i normal omfattning. Konserveringsuppdragen har i huvudsak omfattat eget material i samband med inventeringar och besiktningar eller översyn av föremål, vilka varit exponerade i museets olika utställningar. Som exempel på konservering i samband med utställningar kan nämnas att textilier ingående i "Nordisk Folkkonst", "Tradition och Nutid" samt i den nya basutställningen "Samer" behandlades av textilkonserveringen. Flera föremålsinventeringar medförde konserveringsinsatser, bland annat utfördes i samband med den pågående tavelinventeringen en konservering av ramar och inramningar.

År 1976 igångsattes ett projekt för att rädda museets rörliga filmer. Under 1980 slutfördes arbetet med att överföra spelfilmerna på nitratbas till acetatfilm. Därmed var projektets första steg avslutat och nästa fas med att framställa visningskopior kunde påbörjas. Därvid har de av museet inspelade filmerna och vissa andra som bedömts särskilt aktuella prioriterats. Efter spelfilmernas säkerställande har förberedande undersökning påbörjats för att överföra Gunnar Lundhs stora negativsamling till acetatfilm.

Arkivets lokal- och förvaringsproblem växer med varje år och inverkar negativt för det dagliga arbetet och hela arkivets situation.

Inom Biblioteket har under året 306 vo-

lymer inbundits eller reparerats. Av dessa band har 80 framställts av museets bokbindare vid bokbinderiverkstaden på Julita.

Strindbergsbibliotekets konservering har fortskridit och i det närmaste avslutats med hjälp av de medel som ställts till förfogande av Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Ett stort antal bundna volymer har reparerats, och häftade volymer samt småtryck och tidskriftshäften har placerats i "skräddarsydd" pappkapslar, som tillverkats på sådant sätt att de inte i högre grad ändrar samlingens ursprungliga utseende.

Undersökningar och förvärv

I samband med en dokumentation av årskurslös undervisning på mellanstadiet i Södermalmsskolan, Stockholm, har avdelningen Näringsliv och samfund insamlat föremål som belyser dagens skolarbete. Avdelningen har också inlett ett projekt avseende insamling och kopiering av bondedagböcker från tiden före 1900.

Avdelningen Bostadsskick har under året huvudsakligen förvärvat föremål tillhörande grupperna glas- och porslin samt husgeråd. Tidsmässigt dominerar 1900-talets förra hälft, medan endast ett fåtal föremål från 1700- och 1800-talen inmärktes. Nordiska museets Vänner har bekostat inköpet av en väggspegel med enkelt profile-rad valnötsfanerad ramlis. Den bär på bakstycket det av bröderna Gustaf och Christian Precht använda adresskortet. Spegeln har sannolikt tillverkats omkring 1740. Avdelningen företog även en mindre intervjuundersökning vid det numera nedlagda Glimma glasbruk. I samarbete med Invandrarbyrån har vidare en mindre undersökning inlets bland grekiska invandrar kvinnor.

Textilavdelningen fortsatte sin samtidsdokumentation av hemtextilier. Avdelningen har även deltagit i det ovannämnda invandrarprojektet, samt har som gåva erhållit en stor samling textilier, prover och fotografier från Sätergläntans vävskola i Insjön. Avdelningen mottog även en kollektion arbetskläder från 1980 från Konsum,

Stockholm. Avdelningen har även slutfört brudkroneinventeringen samt därvid sammanställt en slutrapport till Forskningsrådet.

Museet har under året registrerat ytterligare 973 nummer (NM 307.653–308.625). Dessutom har cirka 150 inventarienummer ur Lantbruksmuseets samlingar, cirka 70 ur Arlamejeriernas samlingar och cirka 300 ur flottningssamlingarna i Gysinge registrerats.

Kulturhistoriska undersökningen har under året slutfört fältarbetet i stations-samhället Töreboda i Västergötland. Under betkampanjen i oktober månad dokumenterade avdelningen arbetet vid Karpalunds sockerbruk, Kristianstads län. Avdelningen har under sommaren och hösten bedrivit tre månaders fältarbete i svenskbygderna i Minnesota, USA. Genom studier av den agrara bebyggelseutvecklingen och inventering av föremål och redskap har emigranternas materiella kultur beskrivits och analyserats. Avdelningen genomförde på uppdrag av Hardanger Folkemuseum och Norsk Teknisk Museum en dokumentation av arbetslivet vid DNN Aluminium A/S i Tyssedal i Norge. Två nya frågelistor har utarbetats: NM 208 Mathållning och Specialfrågelista 221 Don för Matlagning, bak och disk. Museet har under året haft 185 aktiva meddelare, varav 123 kvinnor och 62 män. 332 accessioner har gjorts omfattande 8883 sidor text, 1376 foton och 39 teckningar.

Inom Arkivet fortsatte arbetet med planeringen av projektet Folklore och litteratur tillsammans med forskare från andra nordiska länder. Projektet Folklore i maritima miljöer har pågått med fältarbete på Åstol och Klädesholmen i Bohuslän. Totalt har Arkivet gjort 109 förvärv under året. Bland dessa kan nämnas en gåva av bla kassa- och anteckningsböcker, vilken berättar om två generationer byggnadssnickares samhällssituation. Särskilt materialet från den yngre, f 1908, är talrikt. I nämnda gåva ingår också betyg, brev och räkningar, årskort och program från idrottsföreningar och andra föreningar och

klubbar, handlingar tillkomna i samband med villabygge i Vendelsö, fotografier m.m.

Bland större förvärv till Bildarkivet märks en samling om 162 fotografier tagna under året av fotograf Bengt Kristoffersson. Bilderna visar invandrarfotbollslag, stormarknaden OBS i Vårberg, miljön på Stockholms Central m.m. Negativarkivet har under året tillförts 9200 nyregistrerade negativ.

Biblioteket har 1981 mottagit ett par större donationer. Fru Ann Marie Boris skänkte nära 6 hyllmeter litteratur om arkitektur, konshistoria och hembygdsvärd ur hennes faders, byggnadsrådet Ragnar Hjorts, bibliotek. 5 hyllmeter litteratur om skogsbruk och dylikt erhöles biblioteket från fru Siri Ståhlfeldt. Förlagsverksamhetens samarbete med Liber Förlags AB tillförde biblioteket stora delar av detta förlags utgivning. För budgetåret 1980–81 tilldelades biblioteket ett engångsanslag för ökan-de av boksamlingar om 100 000 kronor. Detta har under året utnyttjats till fullo och medfört en avsevärd upprustning av bokbeståndet, även om luckorna alltjämt är svåra. Bibliotekets katalogisering av sin samling ökade med 54 hyllmeter. 69 % var gåvor eller byten från enskilda eller institutioner eller sammanslutningar. En betydande ökning från föregående år, som avspeglar att biblioteket under 1981 mera systematiskt bearbetat särskilt svenska hembygdsorganisationer och författare att ställa sina publikationer gratis till förfogande, vilket i hög utsträckning gett önskat resultat. Katalogen har under 1981 tillförts 6140 katalogposter och årets katalogiserade accession uppgick till 3533 enheter.

Undervisning och information

Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet är genom överenskommelse mellan museet och universitetet knutet till professuren i etnologi, särskilt europeisk, och utgör universitetets ämnesinstitution.

Undervisningen har bedrivits enligt den normala studieplan som med vissa föränd-

ringar varit gällande sedan 1969.

För att nå bla förskolor och daghem skickades riktad inbjudan och information till barn tillsynsassistenter i olika kommuner i Stockholms län. Grupper från daghem, förskolor och fritidshem bereddes därvid möjlighet att besöka barnavdelningen under vardagarna.

Varje gruppbesök beräknades omfatta 1½ timme och var upplagt med en teoretisk del i museets utställningar och en praktisk del i barnverkstaden, där verksamheten anknöt till de utställningar man besökt. Följande program fanns att välja mellan: "Bondens hushåll", "Spinna ull", "Tova ull", "Med klappträ och mangeldon", "Enkla leksaker och lekar förr" och "Julstök och julförberedelser".

20 januari–14 maj och 15 september–10 december togs 2 grupper/dag emot 3 dagar/vecka, vilket totalt blev 151 grupper med sammanlagt 1 562 besökare.

Allmänheten hade tillgång till barnverkstaden 3 tim varje söndag 11 januari–17 maj och 13 september–13 december samt under vardagarna på sportlovet vecka 9.

Dessa dagar arbetades med olika teman tex ullberedning, linberedning, schablonmålning, matberedning och leksakstillverkning. Vid tre tillfällen anlätades specialister vid demonstration och undervisning av kvastbindning, sånglekar och halmslöjd.

Med denna öppna verksamhet har 6 personer arbetat som handledare, 3 st varje söndag. Under året besöktes den öppna verksamheten i barnverkstaden av sammanlagt cirka 6 425 personer.

En utvärdering av verksamheten hösten -80-våren -81 gjordes genom att en enkät delades ut till ströbesökare och grupper. Svaren bearbetades under sommaren och resultatet publicerades i "Rapport om Nordiska museets barnverksamhet".

Den sk ordinarie undervisningsverksamheten för Stockholms kommunala skolor fortsatte under året enligt de principer som tidigare rått. Programmen är planerade för mellanstadiet (åk 5) samt för högstadiet (åk 7–9) och tar 2 lektionstimmar i anspråk. Vid besöken ingår visning, grupp-

arbete och redovisning. Ett flertal skolor utanför Stockholms kommun utnyttjar också den sk ordinarie undervisningen.

Under året har 527 grupper om 9 912 personer erhållit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 172 grupper om 3 823 elever vid Stockholms skolor med schemalagda visningar. 258 grupper om 4 050 personer, dels elever från skolor utanför Stockholms kommun, dels barn ifrån daghem och fritidshem såväl i som utanför Stockholm, slutligen 97 vuxengrupper om 2 039 personer.

Förutom ovanstående grupper har museet besökts av 1 206 grupper om 16 709 personer, som under ledning av egna lärare eller guider bedrivit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 58 grupper, 1 127 elever från Stockholms skolor, 279 grupper om 6 015 elever från skolor utanför Stockholm samt 315 vuxengrupper om 4 790 personer, samt 354 grupper från daghem och förskolor om 4 777 barn. Dessutom tillkommer visningar av olika utställningar för allmänheten.

Beträffande undervisningsmaterialet omarbetades programmet på Skansen "Att vara 12 år 1910" och studiematerialet till "By, gård, arbete" reviderades.

Avdelningen har liksom tidigare år även handhaft den sk ordinarie undervisningen på Skansen för 4:e och 6:e årskursen från Stockholms skolor. 91 klasser ur åk 6 och 121 klasser ur åk 4 har erhållit undervisning.

78 grupper från storstockholmsområdet erhöll visning av julbord på Skansen.

Under december anordnades i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning och Stockholms skoldirektion ett besök i Väla skola under temat Julstök. 30 klasser ur åk 1–3 deltog. Verksamheten leddes av en av museet extra anställd museilärare.

Under året fortsatte det etologiska studiebesöket för gymnasiet på Skansen. 48 klasser från Stockholms län erhöll undervisning och 1 klass från Uppsala län.

Visningar för allmänheten har under tiden 17 januari–7 juni, samt 5 september to m 13 december pågått lördag och söndag

kl. 13.00 för barn och kl. 14.00 för vuxna. Programserien "Känn dig själv" som bestod av föreläsning samt efterföljande visning utökades. Under tiden 7 juni–3 september har museet visats för allmänheten tisdag, onsdag och torsdag med engelsk respektive svensk visning.

Utvecklingsarbetet rörande kunskapsförmedling och tillgänglighet för handikappade i ett antal av museets utställningar fortsatte under året. Olika metoder för att anpassa utställningsteknik till olika handikappgruppers möjligheter att tillägna sig en utställning prövades inför byggandet av utställningen "Ta i trä". Vidare fortsattes arbetet med att framställa bilder för synskadade av folkdräkter i termoformteknik. Rullstolsramper i utställningen "Bondens hushåll" och "Jakt och fiske" anskaffades och en guideradioanläggning finansierades av Nordiska museets Vänner.

Museets utställningar har i stor utsträckning utnyttjats av olika bildningsorganisationer i anslutning till undervisning i "svenska för invandrare". Dessa visningar har utförts såväl av museets personal som av bildningsförbundets egna lärare.

Konstfackskolan, Nyckelviksskolan, Carl Malmstens verkstadsskola, Anders Beckmans skola, Lärarhögskolan i Stockholm, Sveriges Radios Personalutbildning med bland annat en tremånaderskurs i miljö- och möbelhistoria för rekvisitörer, Handarbetets Vänner samt ett stort antal skolor för textil utbildning liksom omskolningskurser i Arbetsmarknadsstyrelsens regi är exempel på studiegrupper som kontinuerligt använt museets samlingar i undervisningssyfte. Även de olika folkbildningsorganisationerna liksom föreningar och organisationer av olika slag har på samma sätt brukat museets samlingar.

Föreläsningar och programverksamhet arrangerades regelbundet inom institutionen. "Från museets meny" kallades en serie föreläsningar, som tog upp olika teman av museets verksamhet. "Känn dig själv"-serien återkom 2 lördagar i november. I samband med utställningen "Vårt Land, Vårt Land. Utvandringen från Finland till

Sverige genom tiderna" presenterades en rad föreläsningar, debatter och program.

Museets tjänstemän har liksom tidigare år hållit ett antal föreläsningar i olika sammanhang utanför institutionen samt undervisat och handledt studenter vid bl a institutet för folklivsforskning.

Bearbetning och forskning

För 1981 kan Nordiska museet redovisa en bred bearbetning och forskningsinriktning.

Inom avdelning Näringsliv och samfund har det under 1979 påbörjades projektet "Arbetsliv på kontor 1930–1980" fortskridit med kompletterande intervjuer, arkiv- och litteraturstudier samt påbörjad rapportskrivning. Avdelningen bearbetade under året vissa internationella data rörande lantbruksföremål i en mindre databas. Verksamheten bedrivs som förundersökning vid inrättandet av en större databas för Lantbruksmuseet. Som ett resultat av en inventering i avdelningens regi utarbetades en översikt över landets skolhistoriska samlingar. Inom projektet Anläggarna fortskred arbetet planenligt. Förutom bearbetning av Anläggarminnen och intervjuer, arkiv- och litteraturstudier påbörjades redigeringsarbetet till den planerade boken Anläggarminnen. Redigering av projektets 4:e forskningsrapport, "Lindö kanal – en etnologisk studie av ett kanalbygge" samt förberedelser för den femte och sista forskningsrapporten om Messaure kraftverksamhälle utfördes.

Avdelningen Bostadskick och familjeliv slutförde bearbetningen av Berchska samlingens textila material och uppställde en kortfattad katalog över råmaterial i olika bearbetningsstadier. År 1976 påbörjades en 1930-talsundersökning, vilken avslutades under året. Det uppordnade materialet sammanställdes till en rapport, vilken presenterades för Nordiska museets Vänner, som delvis finansierat undersökningen. Som ett av AMS bekostat beredskapsarbete har den mycket angelägna inventeringen av museets tavelsamling kunnat återupptas. Arbetet innebar komplettering av lapp-

katalogen, viss omkatalogisering och i samarbete med fotosektionen, ID-fotografering.

Det insamlade materialet från Kulturhistoriska undersökningens fältarbete i stationssamhället Töreboda i Västergötland samt från svenskbygderna i Minnesota, USA, bearbetades för kommande rapporter och övrig publicering. Minnesotaundersökningen kommer även att presenteras i ett par amerikanska tidskrifter. I samband med bearbetningen av Törebodamaterialet utfördes en kompletterande arkivundersökning. I Kulturhistoriska undersökningens regi färdigställdes en handledning i arbetsplatsdokumentation på uppdrag av SAMDOK's arbetsmiljögrupp.

Vid arkivet skedde under andra halvåret en katalogisering och slutuppställning av Handarbetets vänner arkiv. Arbetet ägde rum på Sehlstedtskatan 5-9, dit arkivalierna fördes föregående år. Den viktiga uppgiften kunde verkställas tack vare att ytterligare medel från Berit Wallenbergs stiftelse ställdes till förfogande för ändamålet.

En sammanställning över innehållet i de sk manuskriptbanden i de folkloristiska samlingarna har gjorts. Förteckningar över källlitteratur till vissa efterfrågade ämnesområden, bl a träd och djur i folktron och slagrutan, utarbetades.

Textilavdelningen har bl a analyserat en större samling (90 st) sydsvenska allmogetextilier, som tillhör Dansk Folkemuseum, men som eventuellt skall deponeras i Nordiska museet.

Nordiska museet ansökte totalt om 20 beredskapsarbeten och 13 beviljades. Den sammanlagda kostnaden uppgick till 7,8 miljoner. Arbeten bedrevs i Stockholm, Norrbotten, Jämtland och på Julita.

Särskild verksamhet SAMDOK

Från 1 juli 1981 har SAMDOK fått en ny organisation genom beslut av Nordiska museets nämnd.

Under året har arbetsgrupperna för arbetsmiljö och kommersiell och offentlig miljö utarbetat en gemensam slutrapport "För-

delat museernas dokumentationsansvar". Rapporten publicerades i december och kommer att utgöra den organisatoriska stommen i det praktiska arbete som nu följer. I samband med remissomgången besökte SAMDOK-sekreteraren ett 20-tal museer i landet. I september startades jord- och skogsbrukspoolen, den första av de 11 pooler som föreslås i fördelningsrapporten.

Två hemundersökningar startades under året: en undersökning av en varvsarbetarfamilj i Göteborg och en sk mellanårsundersökning i Jämtland.

Under året har publicerats dokumentationshandledningen "Arbetsliv" av Eva Fägelborg, Eva Lis Bjurmans "Barn och barn - om barns olika vardag", Siv Anderssons "Barns lekar och fritidsvanor - en samtidsdokumentation i Skellefteå" och Karin Netterlunds "Barn i Ångermanland - lekvanor och uppväxtvillkor".

Allmänna remisser och utredningar

Under 1981 har relativt få större remisser och utredningar behandlats. Det mest arbetskrävande projektet har varit framtagandet av ett helt nytt diariesystem för museet i samråd med experter från Statskontoret. Vidare har museet yttrat sig över den sk Andrénska utredningen om forskningsutbildningens meritvärde. Därutöver har en rad smärre interna utredningar utförts. Bl a har museet påbörjat en översyn av sitt deltagande i styrelserna för en rad regionala och lokala organ.

Nordiska museet är remissinstans för Riksantikvarieämbetet då det gäller dispensärenden i anslutning till 1927 års kungörelse angående förbud mot utförelse ur riket av vissa äldre kulturföremål. Dessa ärenden handlägges vid avdelningen Bostadsskick. Antalet remitterade ansökningar om utförelsetillstånd har omfattat 1 370 föremål. För 15 av dessa avstyrktes tillstånd för utförelse (motsvarande siffror för 1980 var 1 483 respektive 38). Service i form av besiktningar och förhandsbesiktningar av auktionsgods som inlämnats till försäljning på kvalitetsauktioner har under

våren och hösten lämnats de kommunala auktionsbolagen i Stockholm, Göteborg, Norrköping jämte de privata firmorna AB Bukowski auktioner i Stockholm och AB Uppala Auktionskammare.

Antalet byggnadsminnesärenden uppgick till drygt 20 stycken under året.

Utbildningsfrågor, konferenser, symposier m m

Verksamheten med vidareutbildning av personal på regionala museer har fortsatt, varvid 3 tjänstemän beeddes tillfälle till museitjänstgöring på Nordiska museet under 1981 (Inga Kindblom, Karin Flinkfeldt och Kenneth Åström).

I september avhölls konferensen CIMA 6 i Stockholm och på Julita med ett 60-tal deltagande lantbrukshistoriker från en stor del av världen.

I oktober hölls en konferens på museet i Stockholm med deltagare från en lång rad museer om out-linesystemets användning och framtidsmöjligheter.

Museet stod som värd vid Furniture History Society's studieresa till Sverige. Ett 40-tal personer gjorde därvid museibesök i Stockholm samt en rundresa till olika slott och herrgårdar.

Museets tjänstemän deltog under året i flera konferenser och symposier, varav kan nämnas den 4:e internationella industriminneskonferensen IUHI 81, i Frankrike, den 22:a nordiska etnologiska- och folkloristkongressen i Joensuu, Finland, CI-DOC's möte i Budapest, Ungern, symposium om samisk kultur och samiskt fjällmuseum i Jokkmokk, symposium om värmlandsfinsk folkkultur i Karlstad.

Museets gårdar

Museets byggnad på Lejonslätten

Inom ramen för åtgärdsprogrammet, etapp I, har den nya textilkonserveringen i det närmaste färdigtällt under året. Inom samma etapp påbörjades under hösten en ombyggnad av den sydvästra hissen. Den stod färdig att tas i bruk i februari 1982.

Inom ramen för de brandförebyggande åtgärderna monterades ståldörrar i de 4 hörntrapphusens alla våningsplan. Automatiska branddörrstängare kopplade till ett nytt brandvarningssystem håller på att monteras. Till detta hör även nödutrymningsbelysning.

I energisparande syfte isolerades de stora vindarna och mittpartiet ovanför Gustav Vasa-statyn.

Lusthusporten, Institutet för folklivsforskning

På grund av takläckage byttes del av takets skifferplattor och kopparplåt.

I samband med de reparationer som följde efter läckage från trasigt dagvattenavlopp, utfördes målningsarbeten i källaren.

Julita gård

På Julita gård har utförts en stor mängd ut- och invändiga underhållsätgärder.

Smärre driftsstörningar har avhjälppts i centralmagasinet i Julita, men en onormalt hög luftfuktighet under viss del av året har ej kunnat regleras. Byggnadsstyrelsen har uppfört nytt sadeltak över cirka 1/4 av centralmagasinet. Detta har avsevärt minskat det tidigare läckaget. Magasinets fläktrum 1, 2 och 3 har ombyggt för att erhålla en sänkt uppvärmningskostnad.

Härkeberga kaplansgård

Sista etappen av omläggningen av vasstaken slutfördes under året. Dessa arbeten har, vid olika tillfällen, pågått under 15 år.

Takreparationer utfördes på huvudbyggnaden och Gällstastugan, där samtliga nockbräder utbyttes.

Tyresö slott

Visa underhållsarbeten utfördes på Tyresö slotts olika byggnader.

Handelsboden vid Prinsvillan restaurerades utvändigt. Prinsvillans samtliga fönster och bågar byttes till nya kopplade dito. Ett mindre takparti på huvudbyggnaden reparerades efter en stormskada.

I slottsparken fortsatte trädvårdsprogrammet. I fruktträdgården pågick förnyingsarbetena.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under 1981 haft följande ledamöter: Riksdagsledamoten stadskassör Rune Carlstein ordförande, f riksarkivariern Åke Kromnow vice ordf, professor Erik Anners (t o m 1981-06-30), avdelningschef Ulf Wetterberg (f r o m 1981-07-01), styresman Sune Zachrisson, riksdagsledamoten Stina Eliasson, fil lic Barbro Hedwall, författaren Birger Norman, intendent Inger Bonge-Bergengren och assistent Kerstin Kunelius-Hestrell. Suppleanter för Bonge-Bergengren och Kunelius-Hestrell har t o m 1981-05-31 varit intendent Birgitta Conradson och assistent Ann-Marie Kumlin. F r o m 1981-06-01 har inte heller personalens företrädare suppleanter i nämnden.

Nämnden har under året hållit 9 st protokollförda sammanträden. Administrative direktören Greger Oxhammar har varit nämndens sekreterare.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Vänföreningens styrelse har under året utgjorts av HKH Prins Bertil, ordf, bankdirektör Lars-Erik Thunholm, v ordf, direktör Rolf Arfwedson, skattmäst, friherrinnan Susan af Ugglas f Levenhaupt (t o m årsmötet 1982), Ann-Charlotte Wallander (f r o m årsmötet 1982), direktör Erik Elinder, direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Hegert, de båda sistnämnda som suppleanter. Som sekreterare har museets styresman fungerat.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmanen.

Samfundets medlemstal utgjorde den 31 december 733 personer.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 147 759 besökare, varav 26 621 i grupp (1 733 st). Motsvarande siffror 1980 var 137 959, därav 28 638 i 1 899 grupper.

Svindersvik har under året haft 1 480 besökare, Tyresö slott 2 644, Härkeberga 2 850, Matsgården 388 samt Forsbacka 605 personer. Julita gårds besökarantal fördelade sig enligt följande: Stora huset 11 911, Julita museum 21 271 och Mejerimuseet 7 475.

Utställningar

Basutställningar

En ny version av utställningen om samisk kultur, *Samer*, öppnades 26.3.

Tradition och nutid stängdes i september för ombyggnadsarbeten i Byggnadsstyrelsens regi.

Bondens hushåll

By, gård och arbete

Fiske

Folkdräkter

Jakt

Leksaker

Modedräkt

Nordisk folkkonst

Svensk bostad

Övriga utställningar

Kvar från föregående år:

Estland i Nordiska museet – hela året

Från nationaldräkt till bygdedräkt – hela året

För statlig hushållning under 300 år. Statskontoret 1680–1980 – 10.5 (samarbete med Statskontoret).

Georg och Edvard Scheutz differensmaskin – 27.8

Hem och hantverk – hela året

Jeans och mycket mera – hela året

Märkdukar och mönsterdukar – hela året

Resa i Sverige – hela året

Skinnkläder – hela året

Studiesamlingen svenska möbler – hela året

Vem målade bonaderna – hela året

Vårt land, vårt land – 24.5 (vandring utställning producerad av Migrationsinstitutet i Åbo).

Nya under året:

Glimtar ur läroorganisationernas utveckling under mer än 100 år 15.6–27.8 (vandring utställning i samarbete med Sveriges Allmänna Folkskolläraryörening).

Målade kistor och skåp 3.7–

Skog och hav. Strindbergs målningar i Nordiska museet 3.7–

Ta i trä 24.10–

Ären går . . . Vuodet vierivät . . . Om finländare i Sverige 27.4–10.5 (vandring utställning i samarbete med Riksutställningar).

Utställningar utanför museet

Rariteter, primörer och kuriosa ur Nordiska museets jordbrukssamlingar. Jordbrukets dag 25.7. Julita.

Farming at Oviken. I samband med den lantbrukshistoriska konferensen CIMA 6 på Julita 7–11.9.

Textilier i rosengång. Sommaren, Forsbacka.
Prover ur Ebba Ficks hemslöjdssamlingar. Som-
maren, Forsbacka.
Viltet genom tiderna 6.6–16.8. Julita museum
(vandringsutställning från Naturhistoriska
Riksmuseet).

Vandringsutställningar

Forts från föregående år:
Sticka mönster. Trelleborg. Uppsala. Därefter
avslutad.
Tapetserare i arbete. Växjö. Hudiksvall. Skövde.
Falköping. Borås.
Upp till kamp mot brännvinsdraken. Linköping.
Falköping. Strängnäs. Kalmar. Eskilstuna.
Sverige igår och idag. Producerad för Svenska
Institutet. Avslutad efter visning i Porto,
Portugal.

Ny under året:

Jeans och mycket mera. Landskrona. Jönköping.
Lund.

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits

Fataburen. Nordiska museets och Skansens års-
bok. 190 s.

I serien *Anläggarna. Rapport 4.*

Peter Hallbäck, Lindö kanal – en etnologisk stu-
die av ett kanalbygge. 60 s.

Övrigt

Erik Andrén, Möbelstilarna. Ny omarbetad uppl.
254 s.

Gunilla Cedrenius – Bengt Nyström, Fördela
museernas dokumentationssvar – ett program
för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska
museer. 64 s.

Eva Fägerborg, Arbetsliv. En handledning i do-
kumentation av arbetsplatser. 71 s.

Lena Kättström, Rapport om Nordiska museets
barnverksamhet. 25 s. Bil I–VI.

Marshall Lagerquist, Möbelhandeln i Sverige fö-
re 1780. 299 s.

Rut Liedgren, Så bodde vi. Ny uppl. 168 s.

The Industrial Heritage. The Third Internatio-
nal Conference on the Conservation of Indus-
trial Monuments. Transactions 3. 414 s.

Nordiska museets frågelistor. 49 s.

Skansens hus och gårdar. Ny omarbetad uppl.
944 s.

Kataloger, vägledningar, information

Erik Andrén, Gamla prästgården i Härkeberga
by. Ny uppl 12 s. 16 pl s.

Israel Ruong, Om helhetssynen på samernas
verklighet. 28 s.

Berit Rönning, Farming at Oviken. 27 s.

Jan-Öjvind Swahn, Nu är det jul igen. 15 s.

Katarina Ågren, Sameslöjden – tradition och ny-
bildning. 26 s.

Bibliografiska meddelanden från Nordiska mu-
seets bibliotek, 1981. 68, 55 s; 69, 44 s; 70, 35 s.

Julita Estate. Folder, 6 s.

Julita gård. Folder, 6 s.

Julita Mejerimuseum. Folder 6 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersök-
ningen. 105. 32 s.

Market of Ideas. 24–25 18 s.

Samdok. Bulletin från rådet för samtidsdoku-
mentation vid kulturhistoriska museer. 13–
16. 48 s.

*Publikationer utgivna på andra förlag i samarbe-
te med Nordiska museet*

Rig, årg 64, 136 s. Utg av Föreningen för svensk
kulturhistoria i samarbete med Nordiska mu-
seet och Folklivsarkivet i Lund.

Enskilda tjänstemäns publikationer

Christina Andersson-Wiking-Faria

Blodet rann strömvis utför berget. Trolldomsproc-
essen i Torsåker 1674–1675. *Folkets historia*
2, 12–26.

Stig Appelgren

Nils Keyland, Vermlannin suomalaisten suuri
tutkija. Resumé: Nils Keyland, värmlandsfin-
narnas store utforskare. *Siirtolaisuus-Migra-
tion*, 1, s 1–5.

Estlandssvenskar i Petrogradskola 1916–1917.
*Kustbon. Förbindelselänk för Estlands svens-
kar*, 38:2, s 5–6.

J V Snellman – ruotsinsuomalainen kirjoittaja.
Liekki, 6:4, s 6–9.

Rec: Olavi Koivukangas & Simo Toivonen: Su-
omen siirtolaisuuden ja maassamuuton biblio-
grafias (A bibliography on Finnish emigration
and internal migration), *Rig årg 64*, s 104–
105.

Redigerat *Bibliografiska meddelanden från Nor-
diska museets bibliotek*, 68–70. (Tills med B G
Nilsson och B Norbäck Ivarsson)

Redigerat de svenska bidragen till *Internationale
Volkkundliche Bibliographie 1977–1978* (tr
1981). (Tills med B G Nilsson.)

Lena A:son-Palmqvist

Dokumentation av bebyggelsen i Åskhults by, Förlanda socken, Halland, 69 s. (Tillsammans med B von Knorring.)

Badortsliv i Onsala. *Varbergs museums årsbok 1981*, s 5–28. (Tillsammans med K Edfeldt.)

Rec: Skansens hus och gårdar. *Svenska Museer 4*, s 44–45.

Rec: Andersson, K och Rosenqvist, A. Handledning vid byggnadsarkeologisk undersökning. Det murade huset samt Biörnstad, A och Gustafsson, G. Skansens handbok i vården av gamla byggnader. *Svenska Museer 4*, s. 41–42.

Jonas Berg

Skottar i Sverige. *Fataburen*, 10 s.

Gallring – till vilket pris? *SMF-nytt 7*.

Mejerimuseet på Julita. *Sörmlandsbygden 1981*, 8 s.

Rec: Den ljusnande framtid är vår. *SAMDOK-bulletinen 16*.

Diverse bidrag i *SMF-nytt*.

Medlem av redaktionerna för *SAMDOK-bulletinen* samt *Acta museorum agriculturæ, Praha*.

Kerstin G:son Berg

Register till Översikt över kulturinventariet. 59 s.

Gallring vid museerna, eller . . . , *SMF-nytt 7*. (Tillsammans med U Hamilton.)

Eva Lis Bjurman

Barn och barn. Om barns olika vardag. 221 s.

Vad skall du bli min lille vän? Om uppfostran förr i tiden. *Barnhistoria. Om barns villkor förr*, s 1–24 och 57–66.

Om barns lekar förr. *Hemslöjden 4*, s. 1.

Förord till *S Andersson, Barns lekar och fritidsvanor, en samtidsdokumentation i Skellefteå*, s 2–5 samt till *K Netterlund, Barn i Ångermanland*, s 4–6.

Barbro Bursell

Rec: AH Tobiassen, *Smeden i äldre tid. Ethnologia Scandinavica*, s 205–207.

Gunilla Cedrenius

Fördela museernas dokumentationsansvar. Remissupplaga, 88 s. (Tillsammans med B Nyström.)

Fördela museernas dokumentationsansvar – ett program för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer, 64 s. (Tillsammans med B Nyström.)

Vi skriver för framtiden. *Vi skriver för framtiden men också för samtiden*, s 54–66.

Dokumentation av samtiden. *SMF-nytt 19*, s 9. *SAMDOK* utvecklas snabbt. Den första näringspoolen har bildats. *Svenska Museer 4*, s 32–33.

SAMDOK-bulletinen 13–16. Redigering, artiklar, notiser.

Birgitta Conradson

Lejon på kontor. *Programblad för Dramaten*. Icke tjänstemän bland tjänstemän. *Folkets historia 3*.

Mot museernas 80-tal. Vad hände egentligen? *Svenska Museer 3*.

Rapport från den fjärde internationella industriminneskonferensen *Svenska Museer 4*. (Tillsammans med E Fågerberg.)

Blott Sverige svenska krusbär har. Rapport från den fjärde internationella industriminneskonferensen. *SAMDOK-bulletinen 16*.

Medlem av redaktionen för *SAMDOK-bulletinen*.

Eva Dahlman

Folkkrörelserna som skola i demokrati. *Från undersäte till medborgare. Om svenska folkets demokratiska traditioner*, s 137–142.

Rec: Ola Ehn, Rosor och flammande tulpaner. Folkligt möbelmåleri i Uppland. *Folkets historia 1*, s 48.

Åke Daun

Om kvalitativa metoder. *Om kvalitativa metoder – forskning som skapande arbete. Meddelanden M81:6*. Del 1.

Bostaden – bruksvara eller statussymbol? *Bostadsfrågan under 80-talet. En bok om bostadspolitikens kunskapsbehov*, s 21–34.

Yrkesman, karllakar eller fritidsentreprenör. *Tvärnsnitt 3*.

Forskningsstendenser och forskningsbehov. *Nord Nytt 12*.

Berit Eldvik

En skånsk drättaduk. *Folkets historia 4*.

Eva Fågerberg

Arbetsliv. En handledning i dokumentation av arbetsplatser, 71 s.

Sulfitfabriker. *Ohs bruk – ett samhälle ur tiden? Jönköpings läns museum, Rapport nr 1*, s 29–47.

Industriminnet – en fråga om kropp och själ. Rapport från den fjärde internationella industriminneskonferensen. *Svenska Museer 4*, s 37–38. (Tillsammans med B Conradson.)

Ulf Hamilton

Ett rött utropstecken om konserveringsteknik!
Svenska Museer 2.
Gallring vid museerna, eller . . . *SMF-Nytt* 7.
(Tillsammans med K G:son Berg.)
Hazelius kommer tillbaka? *SMF-Nytt* 18.

Anna Hansson

Nordiska museets handikappverksamhet. *Markets of Ideas* 25.

Mats Hellspong

Folkkrörelsernas kulturmiljö. *Tvärnsnitt* 2, 4 s.
Idrott och etnologi. Idrott, historia och samhälle.
Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift,
s 11–22.
Svensk stad ur etnologens synvinkel. Perspektiv
på Svensk stad. *Staden som forskningsobjekt*
1950–1980, s 68–71.
Rec: Salomon Kraft m fl, Gränna–Visingsö histo-
ria. *Rig* årg 64, s 101–102.

Kerstin Kunelius-Hestrell

En bild säger ofta mer än tusen ord. *Meddelan-
den från Kulturhistoriska undersökningen*, s
22–28.

Birgitta Norbäck Ivarsson

Redigerat *Bibliografiska meddelanden från Nor-
diska museets bibliotek*, 68–70. (Tillsammans
med S Appeltgren och B G Nilsson.)

Lena Jansson

The 22nd Nordic Congress of Ethnology and
Folklore, 9–11 June 1981, in Liperi, Finland.
Ethnologia Scandinavica, s 136–144.
Anläggjarliv. En etnologisk studie av livet i Mes-
saure och Ritsem. *Norrbotten 1978–79* (tr år
1981), s 73–106.

Sören Jansson

*Förening och gemenskap. En etnologisk studie av
föreningslivet i en svensk småstad; Enköping
1880–1970.*
Lokalstudien inför 1980-talet: Tankar om "Livs-
former i en region" och "Fire landsbyer". *Nord-
Nytt* 12, s 81–86.

Rolf Kjellström

Saamelasiten kosinta ja häät. *Pohjolan häät*, s
150–165.
Förord. *Sámi Dáidda*, s 8–11.
Johan Turi. *Sámi Dáidda*, s 102–105.
Nils Nilsson Skum. *Sámi Dáidda*, s 107–110.

Bengt af Klintberg

Vill du höra en saga . . . *Svenska sagor, program-
blad utgivet av Radioteatern*, s 3–7.
Efterskörd i blåbärsskogen. *Rallarros* 36, s 21–
22.
Skall vi behålla våra genresystem? *Folkloristi-
kens aktuella paradig. NIF Publications No*
10, s 75–95.
Det dyra smöret och häxorna. *Expressen* 15.8, s 4.
So Makaroni. Om den nya vågen av klapplekar.
Abrakadabra 4, s 10–12.
Flugan. *Författarnas djurbok*, s 67–74.
Artiklar om hopprepsramsor i *Land* 21, 22, 26
och 30.

Brita von Knorring

*Dokumentation av bebyggelsen i Äskhults by,
Förlanda socken, Halland*, 69 s. (Tillsammans
med L A:son-Palmqvist.)

Lena Kättström

Rapport om Nordiska museets barnverksamhet,
25 s + bil I–VI.

Kristina Landahl

Textildokumentation av handelns arbetskläder.
SAMDOK-bulletinen 16.

Hans Medelius

Rec: Per Saether, Modum Blaafarveverk, et
verkssamfund i 1830–40-årene. "Life in a
19th-Century Norwegian Industrial Commu-
nity". *Ethnologia Scandinavica*, s 159–162.
Rec: Anders Nilson, Kyrkskeppen berättar om
sjöfart och historia på Öland. *Rig* årg 64, s
71–72.

Janken Myrdal

Betingsläror och arbetsåtgång i lantbruket. *Rig*
årg 64, s 41–57.
Folket – den drivande kraften. *Folkets historia* 2,
s 27–38. (Tillsammans med L Lind.)
"Det som för alla gäller bör också av alla sam-
tyckas." Den svenska folkrepresentationens fö-
delse. *Från undersåte till medborgare. Om
svenska folkets demokratiska traditioner*, s 11–
23.

*Rariteter, primörer och kuriosa ur Nordiska mu-
seets jordbruksamlingar*. Stencil, 17 s. (Till-
sammans med P Wiking-Faria.)

Rec: O Skarin, Grängsgårdar i centrum. *Folkets
historia* 2, s 49–50.

Rec: G Arnborg, Stenmur'n. *Folkets historia* 2, s
54–55.

Rec: J Brunius, Bondebygd i förändring. *Folkets historia 1*, s 48.

Rec: L Magnusson, Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders concervation. *Rig årg 64*, s 70–71.

Bo G Nilsson

Den engelska arbetarklassen och Polen 1830–1848. *Folkets historia 1*, s 2–11.

"En kula till kung Bomba." Garibaldi och den svenska solidariteten. *Från undersäte till medborgare. Om svenska folkets demokratiska traditioner*, s 97–107.

Vem ville tryckfrihet? Om kampen för tryckfrihetsförordningen 1766. *Från undersäte till medborgare. Om svenska folkets demokratiska traditioner*, s 62–66.

Om upproret i Krakow 1846. *Tidskrift för folkets rättigheter 1*, s 26–32.

Museologisk litteratur. Första halvåret 1981. *Svenska Museer 3*, s 44–48.

Recensioner och bokanmälningar i Folkets historia och Förr och nu.

Ämnesredaktör (etnografi) i Prismas lilla uppslagsbok. Fjärde, helt omarbetade upplagan.

Redigerat *Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek 68–70*. (Tillsammans med S Appelgren och B Norbäck Ivarsson.)

Redigerat de svenska bidragen till *Internationale Volkskundliche Bibliographie 1977–1978 (tr 1981)*. (Tillsammans med S Appelgren.)

Maj Nodermann

Nya rön i en gammal dateringsfråga. *Rig årg 64*, s 109–114. (Tillsammans med D Damell.)

Ottonie Nyberg

Brev till meddelarna. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 105*, s 3–5.

Bengt Nyström

Demokratin i "demokratins hus". *Från undersäte till medborgare. Om svenska folkets demokratiska traditioner*, s 143–148.

Fördela museernas dokumentationsansvar, 88 s. Remissupplaga. (Tillsammans med G Cedrenius.)

Fördela museernas dokumentationsansvar – ett program för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer, 80 s. (Tillsammans med G Cedrenius.)

Ordenshusen, demokratins hus. *Folket i bild/ Kulturfront 17*, s 16–18.

Inspirerad av gullviva, liljekonvalj och ormbunke... Gunnar Wennerberg som konstindu-

striell formgivare. *Gunnar G:son Wennerberg. Katalog. Prins Eugéns Waldemarsudde*, s 4–5, 11–21.

Glöm inte utställningarna. *Svenska Museer 1*, s 1.

Museernas situation bra belyst under museiveckan. *Svenska museer 2*, s 1–2.

Museimännen och forskarna. *Svenska museer 3*, s 1.

Museistatistiken 1979 och 1980. En kommentar. *Svenska museer 4*, s 43–44. (Tillsammans med A Åkerlund.)

Vad skall film- och videokommittén arbeta med? *FOV-nytt 5*, s 6–8.

Redigerat *Svenska Museer 1–4* samt *FOV-nytt. Film och video på museer. Bulletin från Svenska Museiföreningens film- och videokommitté*.

Marianne Olsson

Era svar betyder så mycket. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 105*, s 29.

Redigerat *Nordiska museets frågelistor*. 49 s. (Tillsammans med G Rosander.)

Mats Rehnberg

Dräkthistoria, folkdräkter, uniformer. Bibliografisk hjälpreda.

Folkkonst i Sverige. Bibliografisk hjälpreda.

Folkmusik i Sverige. Bibliografisk hjälpreda.

Skall vi bli kultursekreterare. *Folkloristikens aktuella paradig. NIF Publications No 10*.

Det levande huset. Ett tankeutbyte. *Det levande huset*, 36 s. (Tillsammans med R Hansson, T Westman och O Volny.)

Allt som är kultur är värt att forska om. *Den kommunala demokratiens framväxt. En handledning i forskning om den egna kommunen*.

Annette Rosengren

Etniskt möte i Virsbo. Om finnar och finlands-svenskar i Sverige. *Nord-Nytt 11*, s 33–42.

Ja, museisektionen behövs! Och Museimannasektionen och Museiföreningen! *Svenska Museer 1*, s 44–46.

Håkan Pieniowski och bristen på dokumentärfotografering vid museerna. *Svenska Museer 3*, s 5–8.

På Fotograficentrum: Diskussion om dokumentärfotografering vid museerna. *Svenska Museer 4*, s 35–36.

Vuodet vierivät... Åren går... Utställningsblad.

Rec: Utvandringen från Finland till Sverige genom tiderna och Eric De Geer, Finländare i Göteborg I och II. *Rig årg 64*, s 127–130.

Berit Rönnstedt

Farming at Oviken. Utställningskatalog. 27 s.
SAF – 100 år. *Glimtar ur lärarorganisationernas och skolans utveckling under mer än hundra år*. Utställningskatalog.

Ebbe Schön

Artiklar och recensioner framförallt i *Land*.
Redaktör för *Torbaggen*, medlemsblad för Folkloristiska sällskapet.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Svenskt jugendglas på Nationalmuseum. *Form* 2, s 37.

00-talet. Clason mot Boberg. (Första avsnittet av Arkitekturs jubileumsöversikt.) *Arkitektur* 5, s 4–5.

Rec: Gunilla Frick, Svenska slöjdföreningen och konstindustrin före 1905. *Konsthistorisk tidskrift*. Årg XLIX 1980:2, s 86–88.

Rec: Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970 under ledning av Bo Lönnqvist. *Rig årg* 64, s 28–30.

Rec: J Ch Munsterhielms dagböcker, utg av Bo Lönnqvist. *Rig årg* 64, s 38 f.

Jan-Öjvind Swahn

Nu är det jul igen. Korta notiser om några julsleder. 16 s.

Professoreiden palaveri. 381 s. (Tillsammans med E Allardt, P Bruun, L Huldén, M Klinge, H Krogerus, B Loman, N Mustelin, H Teir.)

”Döden han är en jägare snäll.” *Rapport från konferens i allmänna begravningsfrågor i Karlskrona den 28–29 april 1980*, s 42–47.

Artiklar och recensioner i dags- och veckopress.
Recensioner för Bibliotekstjänsts sambindningskataloger.

Red för *Fataburen* 1981.

Chefred för *Bra Böckers lexikon* 25. 341, (1) s.

Chefred för *Bra Böckers lexikon*. 2 uppl 20–22. 351, (1); 351, (1); 343, (1) s.

Chefred för *Matnyttigt*. *Information till restauranger och storkök*.

Mátyás Szabó

Kulturhistoriska undersökningen 1981. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen* 105, s 1–2.

Vägen mot medborgarskap. *Fataburen*, s 125–152.

Storgods i Skåne dokumenteras av Nordiska museet. *SAMDOK-bulletinen* 16, s 5.

Annika Tyrfelt

Rec: Ulf Hernroth, Sydsvenska bonadsmålare 1750–1850. *Folkets historia* 1, s 44.

Per Westberg

Långsegling på 1890-talet. *Långfärd*, *Svenska kryssarklubbens årsbok*, s 132–139.

Pablo Wiking-Faria

Frälsejord eller bondejord? *Folkets historia* 1, s 23–27.

Byalaget – centrum för samverkan och sammanhållning i bondesamhället. *Från undersäte till medborgare*. Om svenska folkets demokratiska traditioner, s 38–49.

Dalabönder uppfann järnplogen – plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet. *Dalarnas hembygdsbok* 1981, s 23–72.

Rariteter, primörer och kuriosa ur Nordiska museets jordbrukssamlingar. Stencil, 17 s. (Tillsammans med J Myrdal.)

Rec: Elmqvist & Rydberg, Sveriges historia. Från stenålder till storindustri. *Folkets historia* 2.

Rec: A Rosengren, När Resan var ett äventyr. Om resor i Sverige under tusen år. *Folkets historia* 2.

Rec: Stattin, Hushållningssällskapet och agrarsamhällets förändring. Utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft. *Folkets historia* 4.

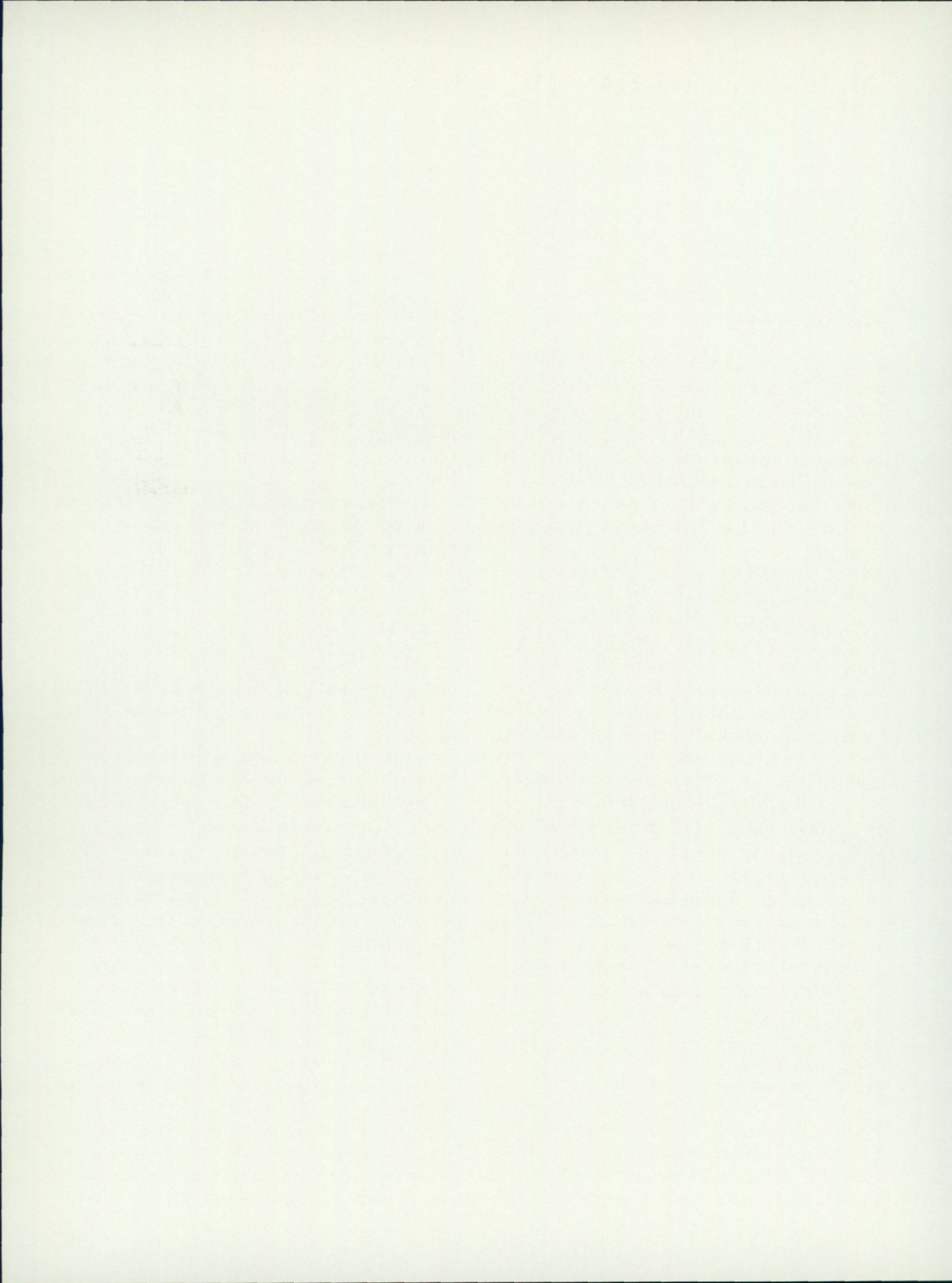
Kersti Wikström

Brott och straff; Staden; Skråväsendet; Bonden. *Magnus Gabriel De la Gardie II, Adlig prakt – folklig möda*. Nationalmusei utställningskatalog 445.

Annika Österman

Ett lärorikt exempel. Hur kan en bra uppteckning se ut? *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen* 105.

Redigerat *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen* 105.

Skansen under år 1981

Skansen 90 år

Verksamheten under 1981 präglades till stor del av Skansens 90-årsjubileum. Söndagen den 24 maj arrangerades Stora Skansdagen – en dag så fylld med aktiviteter att den torde sakna motstycke under de gångna 90 åren. Från tidiga morgonen till sena kvällen avlöste de olika programinslagen varandra i hus och gårdar, vid djuranläggningarna och på estraderna.

I de kulturhistoriska anläggningarna bjöds följande program: I Stadsckvarteret stor Hantverksdag med samtliga verkstäder i full verksamhet, i Skogaholms herrgård "Husesyn" där varje rum fylldes med tidsenliga aktiviteter så som livet där kunde gestaltat sig på 1790-talet, i Folkets Hus musik, sång och anföranden av bl a Ingvar Bogren, Sven Jerstedt, Björn Arabh och Monica Nielsen, i Delsbogården linspining samt historieberättande av "Lill-Stintan", Birgit Leander, i Fäboden ystning och kärning, i Kyrkhultsstugan korgflätning och blekingebroderi, i Linberedningsverket linberedning, i Moragården demonstrationer av klockmakare och hårkulla, i Ekshäradsgården bakning av skrämjölkskakor, i Hazeliushuset berättade Gunnel Hazelius-Berg om sin farfar Artur Hazelius, i en bod vid Marknadsgatan visades målning av spånkorgar, i Hackstugan slipstenschuggning, Kronbergs ateljé visades av Julius Kronbergs son Staffan Kronberg, vid Lappvisten demonstration av sameslöjd, i Skånegården visning av jordbruksredskapen, i Smedjan smide och utanför hovslagning av hästar, i Väla skola undervisning av en skolklass så som det kunde gå till på 1910-

talet, i Sparbanken bankkontor i samarbete med Sparbanken Stockholm, vid Älvrosgården berättades om knuttimring och andra äldre byggnadstekniker och inne i gården visades vävning, i Seglora kyrka högmässa och i Missionshuset "Svenshultsmöte" med Zinkgruvans missionsförsamling.

De zoologiska och botaniska programmen inleddes med gökotta kl 06.00 och fortsatte sedan med visningar av Örtagården och Rosengården, biodling vid Väla skola, färklippning vid Lambgiften samt elefantdresstyr på elefanternas rastgård. I djurköket visades hur det går till att tillreda maten till Skansens alla djur och vid varghägnat och berguvsburen presenterades de projekt som är igång för att skydda dessa båda djurarter.

Förutom de ordinarie guidade turerna till hus och gårdar och till djuren ordnades en frågepromenad Skansen runt under rubriken "Det okända Skansen".

Musik och underhållning bjöds naturligtvis i mängd denna jubileumsdag. På Sollidenscenen konserterade "Flottans musikår" under ledning av Per Ohlsson. Konserthen inleddes med salut från kanonbatteriet. På Sollidenscenen hölls även en konsert med Håkan Hagegård, ackompanjerad av Inger Wikström. I Stadsckvarteret underhöll de vandrande musikanterna Hai och Topsy och vid Huvudingången hördes tonerna av ett positiv. Ringleksbarnen, Folkdanslaget, Vaktparaden, Spelmännen, Kasper – alla var de förstas i full verksamhet denna dag liksom Eric Öst, Skäggmanslaget och Delsbopojkarna som stod för gammaldansen vid Bollnästorget. I Novilla

anordnades "Pröva själv" samt pyssel för barnen som också kunde titta på Skansens barncirkus i Bragehallen. Hur det gick till på Skansen i gångna tider kunde man få se på gamla filmer i Gubbyllan och höra av Ann Resare som visade utställningen "Vårt Skansen 90 år" i Rulltrappshallen.

En födelsedagsuppvaktning av mera ovanligt slag stod Statens Institut för Företagsutveckling, SIFU, för. Samtidigt som jubileumsdagen pågick på Skansen hölls i institutets lokaler på Södermalm en hantverksdag, där bl a en jättelik jubileumstårta till Skansen förfärdigades. Tårtan sändes kl 13 per helikopter och landade lyckligt på Tingsvallen för att på Sollidensecenen högtidligen överlämnas av de glada bagarna. Nils Erik Baehrendtz tackade för gåvan, som sedan portionerades ut bland barnen i publiken.

Skansens riktiga födelsedag inföll den 11 oktober, tursamt på en söndag. Denna dag var det exakt 90 år sedan Skansens portar första gången öppnades för allmänheten, vilket firades med en brett upplagd programdag kallad Hästens dag (se vidare under rubriken Zoologiska och botaniska program i redogörelsen för Programavdelningen). Denna dag bjöds publiken på fri entré, husen och gårdarna hade förlängt öppethållande och det hela avslutades med ett stort festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Med anledning av 90-årsjubileet har under hela året visats utställningen "Vårt Skansen 90 år" i Rulltrappshallen. Utställningen presenterade Skansens utveckling och verksamhet under de gångna 90 åren. Varuhuset NK upplät ett skyltfönster mot Hamngatan under tre veckor i maj, där ett fotomontage av Morastugan bildade miljö kring dockor i folkdräkter, möbler och andra föremål med anknytning till Morastugan, den första byggnad Hazelius inköpte

till Skansen. I skyltfönstret gavs också information i text och bild om Skansen och Morastugan.

Som ett led i 90-årsfirandet anordnades under två dagar, 31 augusti och 1 september, ett symposium på Skansen, till vilket inbjöds representanter för Sveriges och de nordiska grannländernas större friluftsmuseer samt företrädare för museernas besökare. Meningen var att sammanföra dessa grupper för diskussion om museernas roll i undervisningen vid grundskola, gymnasieskola och universitet, deras betydelse som förebild och studiematerial för byggnadsvårdare och husbyggare, och hur museerna bäst kan möta sin stora, allmänna publik. Symposiet samlade 40 deltagare. Föredrag och diskussioner kommer att redovisas i en enkel skrift. Symposiet föreföll att kunna leda till ett ökat utbyte av erfarenheter friluftsmuseerna emellan, och mellan museerna och deras anvärnare.

En föreläsningsserie på temat "Skansen 90 år" arrangerades i samarbete med Kursverksamheten vid Stockholms universitet fyra lördagseftermiddagar under hösten i Gubbyllans filmsal. Professor Gösta Berg inledde den 26 september med att tala om Artur Hazelius och Skansen. Därefter följde den 3 oktober f riksantikvarien Gösta Selling som berättade minnen från Skansen under 1920- och 30-talen. Den 10 oktober föreläste fil dr Bengt Bengtsson om hantverket i Skansens stadskvarter och den 17 oktober redogjorde förste intendent Per-Olof Palm för utvecklingen av Skansens naturhistoriska avdelning. Docent Nils Erik Baehrendtz avslutade föreläsningsserien den 24 oktober med att tala om 1970-talets Skansen och gav även några framtidsperspektiv.

Med anledning av jubileumsåret har särskilt informationsmaterial framställts, bl a

Som jubileumsaffisch nytrycktes Gotthard Gustafssons Skansenaffisch från 1930. Gustafsson tjänstgjorde vid kulturhistoriska avdelningen på Skansen och utförde bl a en rad affischer och bokomslag. Den ursprungliga texten på just denna affisch – "Den som ej sett Skansen har ej sett Stockholm" – utbyttes för att passa till 90-årsjubileet.

Skansen 90 år

en jubileumsaffisch, ett tryckt program för "Stora Skansendagen" den 24 maj, dekaler, brevmärken m m. Dessutom intensifierades annonseringen i dagspressen under året, likaså kontakterna med massmedia och turistorganisationerna. "Boken om Skansen" omfattande 116 artiklar utkom vid årsskiftet 1980/81 som startskott till 90-årsjubileet, vilket också var den huvudsakliga orsaken till bokens tillkomst.

Anläggningar och underhåll, allmänt

Sedan Skansens huvudmän beviljat erforderligt anslag kunde det efterlängtade bygget av en ny Klädkammare starta under hösten med Stockholms fastighetskontor som byggherre. Den gamla rindhustomten väster om Stads kvarteret har avröjts och planats ut. En del av berget som Stads kvarteret står på har måst sprängas bort för att ge plats för den nya byggnaden. Sprängningsarbetet var riskabelt, eftersom Stads kvarteret vilar inte bara på berg utan också på fyllnadsmassor, men allt har gått väl utan skador på husen. Arbetet fortsätter i en följd under 1982 och beräknas vara avslutat i början av 1983.

Återuppbyggnaden av Skånska Gruvan som lagerlokal har fortsatt. En passage har byggts till det innanför liggande bergrummet. Den östra delen har fullföljts till en vånings höjd och förstärkningsarbeten vidtagits på den västra delen. Dess tornavslutning har tillverkats liksom ett flertal andra snickeridetaljer.

Det i huvudsak under 1980 utförda bygget av omklädningsrum för 20 personer vid stallet har under året fullföljts.

I verkstads huset har elektrikererna kunnat flytta in i nyrenoverade lokaler i vindsvåningen. Omklädningsrummen i bottenplanet har delvis kunnat färdigställas, men arbetet fortsätter under 1982.

Vägarna från Bollnästorget, som föregående år asfalterades, har nu försetts med en beläggning av ljus oljegrus, som kommer dem att i ovanligt hög grad likna vanliga grusvägar. Dessutom har kullerstensbe-

läggningen utanför Hazeliushuset och Örtagården framtagits och kompletterats.

I anslutning till parkeringen framför Skogaholm har anordnats en vändplats för turistbussar, för att slippa den mycket störande framkörningen av dessa fordon till Sollidenplan. Parkeringsplatsen för skansenpersonal väster om kurvan i Sollidsbacken har förbättrats.

I den s k Södra Vägen, i kanten av Sollidenplanen, har nedlagts en kabel mellan transformatorstationen i Solliden och Rulltrappan.

Detta är ett led i det sedan flera år pågående, stora arbetet med omläggning av Skansens elsystem till 220/380 volt.

Ett relativt stort markarbete har utförts kring den stora eken intill Bollnästorget. För att rädda detta vårdträd har ytbeläggningen av marken avlägsnats i en vid cirkel kring eken för bättre tillgång till vatten och luft. Dessutom har gödning tillförts. Åtgärderna beräknas ge full effekt först om några år.

Ett nytt avtal har slutits för perioden 1/12 1982–31/12 1991 med Sveriges Television AB beträffande Cirkus. Avtalet innebär att Skansen skall svara för byggnadens uppvärmning och yttre underhåll, för vilket ändamål hyresbeloppet får fonderas. TV kommer att investera ca 2 miljoner på inre förbättringar. En viss tid per år kommer dansarna att få använda Cirkus. Staten svarar för kostnaderna i det sammanhanget.

Den 23 juni träffades ett förnyat avtal med SARA AB för perioden 1/1 1982–31/12 1991 innebärande att SARA under avtalstiden svarar för driften av Solliden, Höglöftet, Stora Gungan, Krogen i Marknadsgatan, Balderslunden samt kioskrörelsen.

Kulturhistoriska avdelningen

Genom gynnsamma omständigheter har i år omfattningen av de genomförda underhållsarbetena på de kulturhistoriska anläggningarna varit större än vanligt. Arbetena har i allmänhet utförts av Skansens byggnadsavdelning.

Nyanläggningar

Bagarstuga. Den under 1980 förvärvade Bagarstugan från Åflo i Offerdals socken i Jämtland nedtogs och transporterades under försommaren till Skansen för att kunna återuppföras under 1982. I anslutning till nedtagningen utfördes sedvanlig dokumentation i form av uppteckningar och uppmätningar, de senare utförda av Brita von Knorring på Nordiska museets Kulturhistoriska avdelning. Under hösten utfördes grundarbetena på Skansen så att återuppförandet skall kunna starta tidigt nästa år.

Kiosk från Djurgården. Flyttningen och renoveringen av den i föregående årsberättelse omnämnda kiosken intill Biologiska museet på Djurgården har under året genomförts. Den invigdes den 15 september som ett festligt inslag i Sveriges Kioskägares Riksförbunds kongress på Skansen.

Underhållsarbeten

Bergsmansgården. Under sommaren och hösten fortsatte takarbetena vid Bergsmansgården med omläggning av Laxbrostugans torvtak enligt samma metod som beskrevs i årsredogörelsen för 1980. Den nya metoden med sådd av gräs i jord som hålls samman i ett rutnät av bräder tycks hittills ha slagit väl ut.

I Laxbrostugan har även en inre målningensrenovering påbörjats. I vardagsstugan har den gamla limfärgen på väggar och tak borttvättats, och efter strykning med oxanolja utfördes målning med vit limfärg. Även exteriört har en målningensrenovering ägt rum. Gårdens samtliga byggnader har strukits med Falu rödfärg och byggnadernas fönster och dörrar och andra snickeridetaljer har målats med oljefärg.

Biologiska museet. Ett arbetsrum för konservatorn har färdigställts. De nya takfönstren, som inte fyllde kraven på täthet, har kompletterats med specialtillverkade aluminiumprofiler över alla vertikala fogar.

Bollnässtugan. Efter att stugan flyttats till sin nuvarande plats på Tingsvallen, utfördes under 1980 etapp 1 av den omfattande restaureringen av rummens limfärgsdekor. Under våren fullbordades restaureringen med arbeten i helgdagsstugan och millakammaren. Målningarna har haft skador i form av bl a löst sittande färg, färgbortfall, fuktfläckar, löst sittande dukremsor och tidigare retuscheringar som mörknat. De restaureringsåtgärder som satts in har varit olika beroende på arten av dekor, skadornas omfattning samt tidigare restaureringar. Ej dekorerade ytor har målats om. Målningensrestaureringen har letts av konservator Lars Göthberg med hjälp av bl a målarmästare Alvar Björkstad.

Fäboden. Allt eftersom Fäboden kommit att utnyttjas som betesmark för en rad olika djurarter, har ett stängselsystem av främmande typ blivit uppfört. För att återföra Fäboden till sin mer ursprungliga grundplan har dessa stängsel borttagits och delvis blivit ersatta av gärdesgårdar.

Glashyttan. Smältugnen har byggts om till gasugn. Fönster och ytterpanel har bytts ut. Dessutom har byggnaden målats utvändigt med Falu rödfärg och taket strukits med dalbränd tjära.

Krukmakeriet. Fönstren har kittats och om-målats och byggnaden har utvändigt målats med Falu rödfärg. I samband därmed målades staketet utmed stadsgatan mot garveritomt.

Skogaholms herrgård. Huvudbyggnaden: Den halvrunda yttertrappan av kalksten, som tillkom i samband med den genomgripande restaureringen av byggnaden på 1790-talet, har blivit ersatt av en nyttillverkad kopia av kalksten från Öland. Utbytet av originaltrappan var nödvändigt, eftersom den var så starkt skadad av naturligt slitage och av frostsprängningar att den utgjorde en fara för de besökande. Prov på de ursprungliga trappstegen har tagits till vara.

Lusthuset från Bellmansgatan: Byggna-

den har målats om med oljefärg i den ursprungliga kulören. Klotet som pryder byggnadens tak har ersatts av en nyttillverkad kopia. På dess trästomme är lagda smala plåtband, som fogats samman genom lödning.

Staket och grindar: Staketet som inramar Skogaholms herrgård, och som har sin förebild på Kristineholms herrgård i Uppland, har efter föregående års nyttillverkning blivit uppmonterat och målats med oljefärg i ljusgrått och svart. Även grindarna har reparerats och ommålats.

Under året påbörjades justering samt strykning av anläggningens samtliga spåntak med dalbränd tjära.

Stenstugan. Ytterdörren har justerats och taket lagts om med torv.

Stadskvarteret. I samarbete med J Borgströms plåtslageri har under året påbörjats en justering och reparation av Stadskvarterets plåttak. Följande tak har hittills blivit åtgärdade:

Stora Gungan: målning av tak, hängrännor och stuprör.

Plåtslageriet: taket skrapat, lagat och målat.

Apoteket: plåtdetaljer skrapade och lagade samt trasigt taktegel utbytt.

Hazeliushuset: byte av fotrännor på gavlarna, målning av stuprör samt byte av trasigt taktegel.

Öppethållande, aktiviteter

Under det gångna året har större programaktiviteter i ökande omfattning producerats i samarbete med programavdelningen. All sådan programverksamhet, exempelvis "husesyn" i Skogaholms herrgård och i Moragården, redovisas av programavdelningen. Kulturhistoriska avdelningen svarar däremot ensam för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, dvs det dagliga sysslandet i hus och gårdar, sommarmånadernas smör- och osttillverkning i Fäboden och hantverkarnas arbete i Stadskvarteret. Avdelningen

ansvarar också bla för det traditionella pryndandet av husen inför julen. Man har dukat julbord i Delsbogården, Ekshäradsgården, Oktorsgården och Statarlängan. För att visa något av julfirandet i en borgerlig familj i 1830-talets Stockholm, har man i Hazeliushusets matsal dukat upp ett kaffebord och klätt en julgran med tidstypiska ljus. Kulturhistoriskt klädda julgrannar visades dessutom i Posthuset, Skånegården, Statarlängan och Väla skola. De kulturhistoriska byggnaderna har under året hållits öppna i sedvanlig omfattning. Under sommarmånaderna har flertalet av de större anläggningarna varit öppna varje dag. Vissa anläggningar, (Hornborgastugan, Finngården och Kronbergs ateljé) som under de senare åren sällan kunnat hållas periodiskt öppna, har i år varit öppna för besök under en viss del av sommaren. Under det övriga året har öppethållandet varit koncentrerat till söndagarna. Gubbyllan, Oktorsgården, Seglora kyrka och Älvrosgården har dock varit öppna dagligen hela året. Några hus har även i sommar hållits öppna fram till kl 20. Särskilt uppskattat blev detta öppethållande i Seglora kyrka.

Linberedningsverket, där man visar beredning av lin på mekanisk väg med hjälp av vattenkraft, har varit i gång under juli och augusti.

Nedanstående sammanställning visar hur öppethållandet i hus och gårdar fördelat sig över året:

Månad	Antal byggnader		öppet-tider
	vardagar	söndagar	
januari–april	5	15	11–15
maj	16	17	11–15
juni	24	24	11–17
juli	23	23	11–17
augusti	25	25	11–17
juni–augusti	3	3	11–20
juli	1	1	11–20
september	15	17	11–15
oktober–december	5	15	11–15

Efter den omfattande ombyggnaden kunde verksamheten i Glashyttan återupptas i

början av sommaren och fortsätta fram till hösten. Ny arrendator är Göran Hammar.

Krukmakeriet arrenderas sedan 1979 av Peter Asshoff, som arbetar i verkstaden hela året, under vinterhalvåret dock endast på söndagarna. Smedjan har de senaste åren varit utarrenderad till en smed, Annika Söderström, som ansvarat för att verksamhet bedrivits där under två kortare perioder vår och höst. Under vissa perioder har dessutom smeden Mats Asp från Skänninge utfört smide i smedjan.

Som vanligt har värdinnorna i hus och gårdar visat olika former av textil slöjd. Bandvävning, kardning, spinning, nålbindning, kuddvarsbrodering och vävning har visats regelbundet under året. Dessutom har vävning av linnedukar och folkdräkts-tyger ägt rum i Älvrosgården, kopiering av täcken efter gamla förlagor i Delsbogården samt vävning av tras mattor i Skånegården. Under elva sommarveckor var Skansens fåbod öppen, då fåbodstintorna nästan dagligen tillverkade ost och smör i eldhuset från Dovsbodarna i Älvdalen i Dalarna.

Skansens Borgerskap är en ideell sammanslutning av yrkesmän representerande 16 olika hantverksyrken. Under s k hantverksdagar arbetar ett urval av hantverkarna i Stadskvarterets olika verkstäder och demonstrerar sina yrken. Under en särskild hantverksvecka under hösten, arrangerad i samarbete med Stockholms stads hantverksförening, fick Skansens borgerskap tillfälle att visa sina verkstäder och berätta om sina yrken för skolelever från Stockholm.

Under 1981 har publiken kunnat studera levande hantverk under 26 dagar i Stadskvarteret.

I Stadskvarteret har man också i Garveriet demonstrerat tygtryckning med gamla tryckstockar. Den verksamheten har främst varit i gång under sommaren.

De kulturhistoriska byggnaderna har i stor omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Under året har ett 70-tal sådana upptagningar gjorts.

Undervisning

All undervisning på Skansen, för grund- och gymnasieskolan, sköts av Nordiska museets undervisningsavdelning. Framför allt har studiepaketet "Arbete på en gård", förlagd till Oktorpsgården, och "Att vara 12 år 1910" blivit flitigt utnyttjade. De vänder sig båda till årskurs 6. Museilärarna har också gjort en rad visningar av julborden i de kulturhistoriska husen samt ordnat tillverkning av julgransprydnader för lågstadiet i Väla skola.

Kulturhistoriska avdelningen har som medarrangör medverkat i Medborgarskolans studiecirkel "Öppen härd och datapis", förlagd till Skansen.

Bland övriga kurser på Skansen kan nämnas: "Växtfärgning" och "Ull- och linspinning" (Stockholms läns hemslöjdsförening), Medborgarskolans kurs i möbelstilar. Konstfackskolan har regelbundet förlagt undervisningen till Skansens kulturhistoriska anläggningar. För arkitektstudierande vid Tekniska högskolan och för de studerande i folklivsforskning (etnologi) vid Stockholms och Uppsala universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

I år hade även Riksantikvarieämbetet en kurs i byggnadsminnesvård avsedd för handläggare på läns museer och länsstyrelser förlagd till Skansen.

Skansens guideverksamhet

Guideverksamheten har administrerats av informationsenheten. Under perioden 18/5–31/8 genomfördes dagligen sju guidade rundvandringar till de kulturhistoriska anläggningarna. Under perioderna 1/4–17/5 samt 1/9–30/9 genomfördes tre rundvandringar dagligen. Samtliga turer har varit kostnadsfria och har utförts på svenska, engelska, tyska eller franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i en informationskiosk samt har haft ett stort antal förhandsbokade visningar mot extra avgift. De har även medverkat vid olika specialarrangemang, t ex kongresser och studiebesök. Sammanlagt har ett tiotal guider varit anställda under säsongen.

Beträffande guidade rundvandringar till de zoologiska anläggningarna hänvisas till redogörelsen för Skansens zoologiska avdelning.

Övrig verksamhet

Det tidigare samarbetet med B O Santesons tenngjuteri och Nordiska museet har fortsatt och resulterat i att även Oktorpsgården och Hazeliushuset kunnat förse med tennfat och -tallrikar gjutna i gamla formar. De nygjutna föremålen ersätter inventarier, som på grund av stöldriskan återförts till Nordiska museet.

Genom tillfällig anställning av en arbetskraft under hösten påbörjades en välbehörlig genomgång av fastsättningen av de utställda museiföremålen i Skansens hus och gårdar.

Genom extraanslag har avdelningen kunnat anställa en person som under vår och höst systematiskt utfört uppstädning, smärre reparationer och föremålsvård i vissa uthus. I samband därmed utförde även Nordiska museet kompletterande märkningar av museiföremål. De anläggningar som på detta sätt hittills gått igenom är Älvrosgården och Moragården.

Klädkammaren

I likhet med tidigare år har Klädkammarens huvuduppgift varit att förse medverkande i Skansens program med tidsenliga kläder. Närmare 1 000 dräkter har under året använts i olika programinslag alltifrån säsongsanställda värdinnor till enstaka programframträdande. Av stora programdagar är fortfarande de tre julmarknadssöndagarna och Bellmandagen de mest arbetskrävande.

1981 har i hög grad präglats av Skansens 90-årsjubileum. Den 24 maj blev en stor kulturhistorisk dag med ett 50-tal dräktklädda extra värdinnor ute i husen. På årsdagen av Skansens öppnande, den 11 oktober, gjorde Klädkammaren en dräktparad till häst som ett inslag i Hästens Dag.

Dräkter har hyrts ut till bygdespel, mili-

tära parader och folkdansare. Ett flertal har använts vid filminspelningar som t ex Ingenjör Andréés luftfärd. De flesta utlånen till utlandet har gällt svenska organisationers informationsverksamhet i andra länder.

För tillfälliga utställningar i museer m m har Klädkammarens dräkter varit flitigt utnyttjade. Sammanlagt har 700 dräkter varit uthyrda.

Gåvor, framförallt från sterbhus, har i stor mängd skänkts till Klädkammaren. Trots att förvaringsutrymmena är till bristningsgränsen fyllda har vi tagit emot 100-talet dräkter framför allt från sekelskiftet och tidigt 1900-tal.

Nysömnaden under året har koncentrerats till överdelar och skjortor till folkdräkter.

Klädkammaren anordnade en dräktparad i Brunskog i Värmland i juli under temat "Ett år för 100 år sedan", då vi visade årets högtider på 1880-talet.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet:

januari–mars 10–15

april–september 10–16

oktober–december 10–15

Museet besöktes under året av 50 138 personer.

Programavdelningen

Kulturhistoriska program

Att på ett levande och intressant sätt åskådliggöra hur olika delar av svenska folkets liv och arbete gestaltade sig i en gången tid är en av Skansens viktigaste arbetsuppgifter.

Under de flesta av årets dagar har därför i husen och gårdarna pågått demonstrationer av kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor.

Förutom dessa dagliga demonstrationer har 18 särskilda Hantverksdagar hållits

med jämna mellanrum under året. Då har Skansens Borgerskap varit i full verksamhet i verkstäderna i Stads kvarteret.

Under söndagarna i mars tillagades nävgröt med fläsk i Ekshäradsgården och under några veckor i april, oktober och november bakades tunnbröd i Älvrosgården.

Aktiviteterna vid Fäboden med bl a ystning och smörkärning har under 1981 pågått mellan 15 juni och 29 augusti. På lördagarna under denna period har där dessutom varit spelmansmusik och försäljning av tunnbrödssmörgåsar och mjölk. En särskild fäboddag ordnades på pingstdagen den 7 juni då en lång rad olika fäbodsysslor demonstrerades och Busk Margit Jonsson sjöng fäbodvisor.

I samarbete med Stockholms läns hemslöjdsförening visades växtfärgning vid Delsbogården under några dagar i slutet av juni och början på juli.

Älvrosgården gästades den 26–28 juni av jämtländska hantverkare och spelmän från Alsen, som här visade prov på sitt kunnande.

Under perioden 11–19 juli byggde Bengt-Åke Svensson en blekingeka efter gamla förebilder på Tingsvallen och i Bragehallen.

I Garveriet har under sommaren demonstrerats tygtryck efter gamla förlagor.

Vid Väla skola har biodling demonstrerats under lördagar och söndagar i juli och augusti.

Staffan Kronberg har under några söndagar under sommaren visat Kronbergs ateljé och berättat om sin far, konstnären Julius Kronberg.

”Spinnstuga” hölls i Ekshäradsgården den 3 och 5 juni. Allmänheten kunde där pröva på att karda och spinna ull.

”Pröva själv” kunde man också göra i Novilla under sju söndagar i januari, februari och oktober. Under sakkunnig ledning fick besökarna pröva på att laga korgar, kläder och nät, göra rep, tova, väva bilder, dreja keramik m m.

Fiskaren Evald Wikstrand från Möja har under lördagar och söndagar i februari-mars och under höstmånaderna visat hur

det går till att röka böckling och sik samt att halstra sotare.

I Linberedningsverket och vid Delsbogården har under augusti månad visats olika faser i linberedning.

Kråkis folkdansgille har demonstrerat målning av spånkorgar vid Marknadsgatan den 1 och 2 augusti.

Vid Oktorpsgården visades den 29–30 augusti hur det går till att binda bikupor av halm på gammalt vis.

En Husesyn i Moragården kunde Skansenbesökarna vara med om den 26 och 27 september. Folket på gården tröskade, klippte får och utförde sysslor som hörde vardagen till på en dalagård för drygt 100 år sedan. Samtidigt togs också djuren ”hem” från Fäboden.

I samarbete med ICA-kuriren visades utställningarna Broderiskatten, Landskapsvantar och Mjuka leksaker i Novilla under tiden 7–29 november. Utställningarna väckte stort intresse och drog många besökare till Skansen under en annars relativt publikfattig tid på året.

I Kyrkhultsstugan demonstrerades ljusstöpning och gjutning av talgljus mellan den 16 november och 13 december.

Skansens spelmän har spelat i eller vid Bollnässtugan varje dag under sommaren och under sön- och helgdagar januari-maj och september-december. Spelmännen har också framträtt vid Folkdanslagets uppvisningar. Ledare för spelmännen har varit Axel Myrman.

Söndagen den 8 mars hölls en folkmusikdag där Skansens spelmän medverkade med musik i flera gårdar och i Seglora kyrka. I kyrkokonserten medverkade även Busk Margit Jonsson och Gustaf Hellblom.

Skansens Folkdanslag har givit uppvisningar på Tingsvallenscenen varje dag under juni-augusti och under sön- och helgdagar i maj och september. Under sommarmånaderna har man haft regelbundet återkommande uppvisningar på restaurang Solliden. Ledare för Folkdanslaget har varit Leif Grindsäter.

Skansens Ringleksbarn har givit uppvisningar på lördagar och sön- och helgdagar i

slutet av maj, i juni, augusti och september. Ringleksbarnen har letts av Gunnar Andersson.

På lördagar och söndagar maj–september och på söndagarna i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat kasperteater på Orsakullen.

Årsfester och andra traditionella högtider

I full snöstorm hälsades våren på Valborgsmässoaftonen den 30 april. Studenternas fanborg tågade från Bollnästorget till Sollidenscenen där Stockholms Studentsångarförbund sedan sjöng vårsånger under ledning av Lars Blohm. Vårtalet hölls av journalisten Oscar Hedlund. På kvällen tändes valborgsmässobålet vid Delsbogården och Par Bricoles sångkör under ledning av Hans Kyhle gjorde sitt bästa för att värma livsandarna hos den fåtaliga publiken. Som vanligt avslutades kvällen med festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Norges nationaldag firades den 17 maj med bl a norsk högmässa i Seglora kyrka, festtåg och högtidsprogram på Sollidenscenen. I programmet medverkade bl a förre norske statsministern Trygve Bratteli och Storkyrkans kör under ledning av Gustaf Sjökvist.

Svenska Flaggans dag den 6 juni högtidlighölls med flaggfest på Sollidenplanen i närvaro av kung Carl XVI Gustaf och drottning Silvia. Högtidstalare var professor Carl Gustaf Bernhard och i övrigt medverkade bl a operasångaren Björn Asker, elever ur Kungl Teaterns balettskola under ledning av Gösta Svalberg samt Regionmusiken i Stockholm.

Midsommarfirandet ägde rum 19–21 juni i traditionsenliga former. Festligheterna på midsommaraftonen skedde som vanligt på Tingsvallen där majstången kläddes och restes tillsammans med Folkdanslaget, Ringleksbarnen och Spelmanslaget. På midsommandagen och den efterföljande söndagen framfördes även sång- och dansspelet "I midsommartid".

Söndagen den 26 juli drogs Bellmanfirandet i gång under mottot "Med Bellman på Skansen". Överallt hördes de välkända –

men även åtskilliga mindre kända – Bellmansångerna tolkade på olika sätt av en lång rad trubadurer och musiker, för dagen iförda tidsenliga dräkter från Skansens Klädkammare. I Balderslunden serverades helstekta lamm på Vinstugan Tre Byttor, vid Skogaholms herrgård dansades française och framfördes promenaddvertissementet "I Kungens park 1790" – allt i strålande högsommarväder.

Skansens julmarknad inleddes i år den 29 november och fortsatte sedan den 6 och 13 december. I gårdarna och verkstäderna visades hantverk och julförberedelser av olika slag tillsammans med dukade julbord och klädda julgranar. Försäljning av julmat och julpynt ägde som vanligt rum på Bollnästorget och längs Marknadsgatan, allt till tonerna av julsånger och jullekar från dansbanan.

Luciafirandet i samarbete med veckotidningen Året Runt hölls på Sollidenscenen söndagen den 13 december. En av årets nobelpristagare i fysik, professor Kai Siegbahn krönte Sveriges Lucia 1981, Laura Wessberg från Uppsala. Efter kröningen avfyrades ett stort fyrverkeri från Sollidenplanen.

Under jul- och nyårshelgerna har som vanligt Skansens stjärngossar sjungit i gårdarna under ledning av Olof Brundin och Kerstin Otteklint.

Nyårsfirandet på Skansen sändes direkt i TV 2. Georg Rydeberg läste Tennysons "Nyårsklockan" och därefter avfyrades ett festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Zoologiska och botaniska program

I samarbete med Studieförbundet visades i Novilla under perioden 17–22 mars utställningen "Naturen som inspirationskälla".

Under Nalledagen den 4 april kunde besökarna få veta mera om björnarnas liv och leverne. Per-Olof Palm och Hans-Ove Larsson svarade då på frågor från besökarna vid Björnbergen.

I anslutning till den av Svenska Förbundet för Koloniträdgårdar och Fritidsbyar

ordningställda kolonilotten (se under rubriken Tillsammans med . . .) har på söndagarna under sommaren givits trädgårdsinformation av olika inbjudna experter.

På Skansens 90-årsdag den 11 oktober anordnades Hästens dag som, gynnad av ett strålande höstväder, kom att bli en av årets verkligt stora publikdagar. På Sollidenplanen fick publiken vara med om dressyruppvisningar, hästlekar, barncirкус, uppvisningar av polisens rytteri, av K 1 och av travekipage. Som avslutning genomfördes en parad med ridkläder och vagnar från olika epoker där bl a Hovstallet välvilligt ställt Sjuglasvagnen och en paradlandå till förfogande.

Om senhöstsvampar berättade Pelle Holmberg och Elisabet Linder från Stockholms Svampvänner den 18 oktober i Biologiska museet. Dessutom ordnades svamppromenader runt Skansen.

Flera andra naturvandringar har under året genomförts på Skansen. Per-Olof Palm ledde den 15 februari en vandring under rubriken Vinterfåglar på Skansen och Elisabet Linder har vid fyra tillfällen under året visat och berättat om träd under olika årstider.

"För hand och med maskin"

Årets temavecka på Skansen bar titeln "För hand och med maskin" och arrangerades i samarbete med Stockholms stads Hantverksförening perioden 28 september–4 oktober. Avsikten med veckan var dels att demonstrera äldre hantverksyrken och -metoder så som de utövas i verkstäderna i Skansens Stads kvarter, dels att visa vad det innebär att vara hantverkare i dag, där maskiner finns till hjälp men där ändå huvuddelen av arbetet utförs hantverksmässigt. Förutom att Stads kvarterets verkstäder var i full gång hade Novilla gjorts om till en stor verkstad. Där demonstrerades renovering av växellådor, reparation av klockor, montering av plåttak, modernt skomakeri och flera andra "moderna" hantverk. I anslutning till dessa demonstrationer gavs information om utbildning i de

olika yrkena till besökande skolklasser. Veckan invigdes den 28 september av Nils Erik Baehrendtz och Hantverksföreningens ordförande borgarrådet Sune Haglund.

Tillsammans med . . .

. . . Sällskapen Stallbröderna och Stallfåg-larna hölls sedvanlig Vårgalopp den 30 april och 1–2 maj. Deltog gjorde bland många andra Arne Weise, Titti Sjöblom, Janne Carlsson, Lena Ericsson och Kisa Magnusson.

. . . Zon 1 av Lions Club i Stockholm arrangerades en stor programdag mot droger söndagen den 3 maj. Under temat "Kan Skansen, kan alla. Drogfritt!" underhöll en lång rad kända artister och deras barn på Sollidenscenen. Bl a deltog Börje och Claez Ahlstedt, Sven-Erik och Thomas Vikström, Lars och Malin Berghagen, Siw Malmkvist som Pippi Långstrump, Kent Finell, Hasse Funck och hans Minifunkar, Alf Robertson, Bertil Bertilson, Sid Jansson och många andra. Förutom Lions Club medverkade även flera nykterhetsorganisationer och andra föreningar mot droger. Valda delar av programmet videoinspelades av Europafilm och distribuerades sedan ut till Lionsklubbarna runt om i landet.

. . . Svenska Ungdomsringens Stockholmsdistrikt anordnade Svenska Ungdomsringens dag den 16 maj. Runt om på Skansen hölls uppvisningar i folkdans, folkmusik och gamla lekar.

. . . Stockholms Körförbund arrangerades Sångens dag den 23 maj. Ett femtiotal körer från hela Norden medverkade i olika program runt om på Skansen. I anslutning till framträdandet på Sollidenscenen talade bl a förbundsordföranden socialminister Karin Söder.

. . . De Kristna Samfundens Nykterhetsrörelse i Stockholms län, DKSN, firades Folknykterhetens dag på Kristi Himmelfärdsdag den 28 maj. Förutom sedvanligt högtidsmöte, detta år med riksdagsman Eric Enlund som huvudtalare, framfördes på Sollidenscenen ett musikprogram med bl a sångaren Ingemar Johansson och rockgruppen Ararat.

... Stockholms Musikförening arrangerades "Takt och ton till tusen" den 30 maj. I Bragehallen hölls en storbandstävling och på Sollidenscenen avlöste musikgrupperna varandra non-stop under hela eftermiddagen.

... Sparbanken Stockholm ordnades Sparbankens dag den 31 maj. Förutom många andra aktiviteter bjöds som vanligt ett digert program med underhållning av hög klass på Sollidenscenen. Där medverkade bl a Lily Berglund, Sven-Erik Vikström, Mikaeli kammarkör, Solflickorna och Göte Wilhelmsons kvartett. Programledare var Lasse Lönn Dahl.

... Södra Latins gymnasium gjordes en elevdag den 2 juni. Förmiddagen var vikt för studieverksamhet ute i husen och gårdarna, medan eftermiddagen ägnades åt elevuppvisningar. Musik-, dans- och teaterprogrammen avlöste varandra på Sollidenscenen, i Bragehallen, Novilla, Seglora kyrka, Skogaholms herrgård och på flera andra platser på Skansen. En imponerande manifestation som organiserats helt av eleverna själva.

... AB Storstockholms Lokaltrafik, SL, arrangerades Spårvägens dag den 13 juni. På Sollidenscenen underhöll Sonja Stjernquist, Stockholms Spårvägsmäns musikkår under ledning av Harry Sernklef, SL:s Storband, flera av SL:s körer m fl. Programledare var Gunnar Johansson.

... Finska föreningen i Stockholm anordnades Finlands dag den 14 juni. I det omväxlande programmet ingick flera sång-, musik- och folkdansframträdanden, bl a med Katrillis spelmän och folkdanslag från Helsingfors, en uppvisningsmatch i boboll, teater i Bragehallen, Kyykkä på Sollidenplanen och dans för allmänheten på Bollnästorgets dansbana. Programledare vid programmet på Sollidenscenen var Asko Sarkola.

... Svenska Förbundet för Koloniträdgårdar och Fritidsbyar ordnades en programdag den 1 augusti med anledning av förbundets 60-årsjubileum. På Sollidenscenen hölls ett festprogram med tal av bl a riksdagsman Eric Holmqvist och med un-

derhållning av Ove Linds kvartett, Fred Åkerström, m fl. Mellan Hazeliushuset och Röda Längan var under hela sommaren iordningställd en kolonilott och en kolonistuga som varit öppen för allmänheten. Kolonister från koloniområden runt om i Stockholm har där lämnat information och koloniträdgårdsrörelsen. Under lördagar och söndagar i juni, juli och augusti har där även hållits programverksamhet med odlingsråd och andra tips och exempel på vad trädgårdsentusiaster kan åstadkomma med sin jordabitt.

... Vasa Orden av Amerika m fl organisationer firades Svensk-Amerikanernas dag den 2 augusti. Vid festprogrammet hyllades årets svensk-amerikan Curtis L Carlson av bl a utbildningsminister Jan-Erik Wikström, ambassadör Tore Tallroth, Växjöskolornas musikkår m fl.

... Pensionärernas fritidsbyrå i Stockholm anordnades Pensionärernas dag den 20 augusti. Förutom ett underhållningsprogram på Sollidenscenen bjöds besökarna en mängd omväxlande aktiviteter från rullstolsdans, varpaspel och pensionärsgymnastik till kläduppvisningar och hobbyverksamhet.

... LO-distriktet i Stockholms län genomfördes LO-distriktets dag den 30 augusti. De flesta av arbetarrörelsens organisationer medverkade i ett digert utbud av sång-, musik-, teater- och andra kulturprogram på olika håll inom Skansen. Några exempel: på Högloftet framträdde Gunde Johansson i ett Dan Andersson-program, i Folkets hus var det dans med gruppen Folk i dans och i Novilla uppmärksammades Unga Örnars 50-årsjubileum med en barn-teaterföreställning. 90-årsjubilerande Smedernas yrkesklubb i Stockholm demonstrerade smide på Sollidenplanen och visade en jubileumsutställning i Novilla. I festprogrammet på Sollidenscenen medverkade LO-distriktets ordförande Sivert Andersson, SAP:s partisekreterare Sten Andersson, Ernst-Hugo Järegård och en lång rad andra artister.

... Stockholms Frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift arrangerades Kyrkor-

nas dag den 6 september. Bland de många gudstjänster, möten och andra aktiviteter som genomfördes kan bl a nämnas det rollspel om de första svenska missionärerna som framfördes på Hazeliushusets gård. Den första svenska missionsskolan startade nämligen 1862 i den byggnad som nu är Hazeliushuset. Gudstjänsten i Missionshuset sändes direkt i TV 1. I denna medverkade bl a Samuel Edestav, Backa Birger Eriksson och Tony Guldbrandzen. Högmässan i Seglora kyrka bandades av TV och sändes en månad senare. Där medverkade bl a Kerstin Anér, Nils Erik Baehrendtz och sånggruppen Joybells.

... organisationer inom fiskerinäringen anordnades två Fiskdagar den 12 och 13 september. På Bollnästorget demonstrerade yrkesfiskare från ostkusten, Mälaren och Hjälmaren olika sätt att bereda och tillagga fisk.

... Östsvenska Terrierklubben hölls en hundutställning på Skansen den 19 och 20 september.

... Röda Korset anordnades loppmarknad på Bollnästorget den 20 september.

... Föreningen Mälarkatten anordnades en kattutställning i Novilla under allhelgonhelgen.

Serieprogram

Årets serie Skogaholmskonserter ägde rum måndagskvällar från mitten av juli till mitten av augusti. Konserterna innefattade i år en Gluntafton med Carl Olof Jacobsson, Rickard Ringmar och Håkan Sund (13/7), sång av Iwa Sörenson och med Lennart Rönnlund vid flygeln (20/7), musik från Bellmans tid med Musica Viva (27/7), årets Jenny Lind-stipendiater Suzan Hanson och Åsa Möckle med Richard Pilat vid flygeln (3/8), Manuela Wiesler och Helga Ingólfsdóttir (10/8), samt sångspelet Teaterdirektören i regi av Bernard Krook och med Ulla Blom, Katarina Rossa-Sköld, Lennart Bjelke, Herta Fischer, Arthur Hultling, Birgitta Lundberg och Mikael Nyqvist i rollerna (17/8).

"Jazz på Skansen" har presenterats från

Sollidenscenen tisdagskvällar i juli och augusti. Programmen var följande: Helmer Bryds Eminent Five Quartet med Doris Lundin (7/7), swingkväll med Lars Erstrand, Leif "Smoke Rings" Anderson och Arne Domnérus kvintett (14/7), Visby Storbånd och Arne Domnérus, Bengt Hallberg och Rune Gustafsson (21/7), Bengt Hallbergs kvintett och Gunnar "Siljabloo" Nilsson (28/7), Putte Wickman, Arne Domnérus, Rune Gustafsson och Bengt Hallberg (4/8), "A Tribute to Duke Ellington" med Leif "Smoke Rings" Anderson och Arne Domnérus kvartett samt ett spontant framträdande av Alice Babs (11/8), Arne Domnérus orkester och Laila Dalseth (18/8). Producenter för serien har varit Arne Domnérus och Britt Stern.

I radions program 3 direktsändes från Sollidenscenen fem program med rubriken "Operettdags" under onsdagseftermiddagarna i juli och augusti. Den 15/7 fick publiken möta bl a Tiggarestudenten och Fågelhandlaren med Birgit Nordin, Jonny Blanc, Iwa Sörenson och Stefan Dahlberg som solister och med Lennart Hedwall som orkesterledare. Den 22/7 lade Teaterbåten till vid Sollidenscenen lastad med idel Jerome Kern-melodier. I besättningen ingick Birgitta Smiding, Lars Ekman, Ing-Britt Stiber och Erik Larsson som solister och Ilja Stupel som dirigent. Stora Teatern i Göteborg gästade programmet den 29/7 i sällskap med Czardasfurstinnan och Grevinnan Mariza. I rollerna syntes Elisabeth Erikson, Esaias Tewolde, Berit Hallén och Rune Olson. Ledare för orkestern var Otto Kern. Den 5/8 var det dags för en musikalisk träff på värds huset Vita Hästen tillsammans med Berith Bohm, Per Grundén, Louise Werner, Sven-Erik Vikström samt en orkester ledd av Lennart Hedwall. Finalen på denna festliga serie operettprogram ägde rum den 12/8 då Riksteaterns uppsättning av Läderlappen presenterades i fickversion av sångsolisterna Eva Serning, Tommy Juth, Hilde Leidland och Thomas Sunnegårdh samt en orkester ledd av Everett Lee. Programvärd under hela serien var Bengt Haslum.

Torsdagar under juli och augusti gick konsertserien Lunchmusik från Sollidenscenen. Följande artister medverkade: Rolf Björling med gästen Nina Rødsrud och med Jan Eyron vid flygeln, Totte Wallin Band, Berndt Öst och Agneta Munther, Fred Åkerström, Storkyrkans kör under ledning av Gustaf Sjökvist, Elisabeth Söderström med Lennart Rönnlund vid flygeln, Alf Hambe, Margareta Jonth och Håkan Sund.

Den populära programserien Allsång med Bosse Larsson (17/7 Egon Kjerrman) och Lasse Olssons orkester presenterades i år sex fredagskvällar i juni och juli från Sollidenscenen. Som enväldig domare i de musikaliska gissningslekarna fungerade Per-Erik Lindorm.

Söndagskvällarna i augusti tonade Augustimusiken ut från Sollidenscenen. Först på plan var pianisten Lars Roos som gav en konsert den 2/8 följd av Erland Hagegård med Ani Gazarian vid flygeln den 9/8. Ytterligare en pianokonsert, denna gång med Inger Wikström, gavs den 16/8. Konserten flyttades p g a dåligt väder till Skogaholms herrgård. Den 23/8 framförde ensembler ur Regionmusiken i Stockholm ett Musikaliskt spektakel – en resa genom den ceremoniella musikens historia från 1500-talet till i dag. Ciceron under spektaklet var Åke Lindström. Augustimusiken avslutades den 30/8 med en flöjt- och gitarrkonsert med Gunilla von Bahr och Diego Blanco.

Övriga musik-, dans- och artistprogram

Lördagen den 2 maj framträdde Hasse Funck och hans Minifunckar i "Så leker vi show" på Sollidenscenen.

Under Musikskolans dag den 3 juni medverkade ensembler och solister från Stockholms musikskolor i konserter runt om på Skansen. På kvällen hölls en festkonsert på Sollidenscenen.

Ett av årets stora musikevenemang inföll den 8 juni då Operan för en dag lämnade sitt hus vid Gustav Adolfs torg för att till brädden fylla Skansen med sång och musik. Denna dag fick Skansenbesökarna ett en-

stående tillfälle att stifta bekantskap med det bästa som kan bjudas av svensk opera- och balettkonst. Bland de många kända solister som framträdde under dagen kan nämnas Kerstin Meyer, Rolf Björling, Mari Anne Häggander, Edith Thallaug, Carl Johan Falkman, Sylvia Lindenstrand, Rolf Jupither och många, många fler. Dessutom medverkade Kungl Hovkapellet, Operakören och Kungl Teaterns balettskola.

En sommarkonsert med Stockholms Filharmoniska orkester under ledning av Jukka-Pekka Saraste hölls den 23 juni på Sollidenscenen. Programvärd var Claes Wirsén och solist Carl Johan Falkman.

I anslutning till Frälsningsarméns årskongress hölls musikgudstjänst och konsert på Sollidenscenen den 29 juni. I programmet deltog ett flertal av Frälsningsarméns musikkörer i Stockholmsområdet.

Lördagen den 18 juli gav Albanien statsensemble en uppvisning på Sollidenscenen.

Sovjetisk cirkuskonst av högsta klass bjöds från Sollidenscenen den 1 augusti. Den talrika publiken fick se prov på åtskillig ekvilibristik ur den livaktiga ryska cirkustraditionen, blandat med clowneri och musikaliska parodier. Framträdandet på Skansen var det första i Sverige för ensembler, som sedan fortsatte på en treveckors-turné till folkparker landet runt.

Under rubriken "Sånger från asfalt och ängar" gav Arja Saijonmaa med ensemble en konsert på Sollidenscenen den 7 augusti.

Folkparkernas och Aftonbladets talangjakt hölls på Sollidenscenen den 13 augusti.

Skotsk musik och dans i svensk tappning bjöds från Sollidenscenen den 16 augusti tillsammans med the Corbies, the Caledonian Dancers och the Thistle Pipe Band.

En serenadkonsert med Orphei Drängar gavs på Sollidenscenen den 22 augusti. Dirigent var Eric Ericson och gästartist Gunnel Broström.

I regn och rusk genomfördes Regionmusikens dag den 23 augusti. Ensembler ur Regionmusiken i Stockholm musicerade hela dagen på olika platser på Skansen.

Uttagningarna till Stockholmsfinalen i Barnens dags riksomfattande talangtäv-

ling ägde rum 25–28 augusti med final den 29 augusti.

Skansens Vaktparad har under ledning av Paavo Päivärinta marscherat och konserterat på lördagar och söndagar från mitten av april till mitten av juni och mellan slutet av augusti till mitten av oktober.

Under sommarmånaderna har det varje dag utom måndagar och tisdagar varit gammaldans (torsdag–söndag) eller blandad dans (onsdag) på dansbanan vid Bollnästorget. De orkestrar som stått för musiken har omväxlande varit: Delsbopojkarna, Fredriks, Mac Olsons, Lill-Bengths, Roland Dahls, Jerres, Grindsäters spelmän, Maltes, Bröderna Almkvist, Bröderna Lindqvist, Axel Andereds kapell, Täby Spelmansgille, Spelevinkarna, Gammeldax, Sven Roland Engströms orkester, Margareta och Spelmännen, Löpsjötorparns, Åsa-Pärs, Sjösagrabbarna, medlemmar ur Stockholms Spelmansgille, Åkarna, Byasvängens spelmanslag, Leif Hagbergs, Olle Erixons, Mistlurarna, Ludgo-Pelles, Jan Welanders, Tage Öst & Fyrklang, Roynes samt Dalapolisens spelmän.

Därutöver har följande körer, orkestrar, solister och folkdanslag gjort egna framträdanden under året: SAS' folkdanslag från Danmark, Norge och Sverige, Upland Folk Dancers and Singers, the Royal Marine Band från England, elever från Statens Danshögskola, Adolf Fredriks musikskolas avgångsklasser, elever från Operastudio 67, Uranienborgs skoles musikkorps från Norge, en folkdanstrupp från Sydkorea, Stadsmusikkåren Lyran från Kalmar, Söderslättis ungdomsfolkdanslag från Trelleborg, Münchener Spinnradel från München, Roland von Malmborg, Moss skolemusikkorps från Norge, Sundal Ungdomskorps från Norge, Torridal skolemusikkorps från Norge, Folkdansgillet Kedjan, Skansen Children Club från USA, Frydelunds skolekorps från Norge, Järfälla folkdansgille, gruppen Sommarbris från Mormonkyrkan, dansensembeln Davul, Spårvägens musikkår från Göteborg, the Scandinavian Folkdancers, Texas, 'Hela kyrkan sjunger', S:t Florianer Sängerkna-

ben från Linz, Österrike, en musikkår ur Brasilianska flottan, Visby Storband, Regionmusiken i Östersund, the Oregon State University Folk Ensemble från USA, Växjöskolornas musikkår, folkdansgruppen de Garve från Belgien, Sandvikens Sångarförbundskör, Stockholms Arbetaresångförening, den franska dragspelsklubben Accordéon Club du Var – Côte d'Azur samt ett folkdanslag från Esbo i Finland.

Sportigt och spänstigt

Idrotts- och friluftsevenemangen återkommer regelbundet under året på Skansen. Under skolornas vinterlov ordnade Ungdomskorpen i Stockholm skidåkning medan Lilla Vasaloppet däremot fick inställas p g a snöbrist.

Den 5 april höll Sjöscouterna sina parulltävlingar på Skansen.

Sleipners terräng avgjordes i år på onsdag påsk, den 20 april. 26 april begicks det krocketpremiär på Tingsvallen och den fäkunnige kunde där med Sällskapet TaSK:s (Te Deum av Sporten Krocket) benägna hjälp pröva sin skicklighet med klubba och klot.

En Basketbolldag med temat "Kasta i korgen" arrangerades den 9 maj i samarbete med Svenska Basketbollförbundet. På Bollnästorget var iordningställt en plan och där spelades flera matcher, bl a i rullstolsbasket. Runt om på Skansen var korgar uppsatta och besökarna kunde själva pröva på att kasta basketbollar. Medverkade under dagen gjorde även länskommittén Håll Sverige Rent.

Under parollen "AIK på Djurgår'n" firade AIK sitt 90-årsjubileum på Skansen den 10 maj. Medlemmar, sympatisörer, Skansenbesökare, ja kanske rentav en och annan djurgårdare bjöds ett varierat program där idrotten stod i centrum. På Sollidenplanen spelades veteran- och knattefotboll och på Tingsvallen kunde man slå straffsparke och straffslag mot kända AIK-målvakter. På Bollnästorget intervjuades AIK-spelare och supporters av Bo Hansson och Stig Ahlgren och på Sollidenscenen gavs ett

festprogram med bl a Bosse Larsson, Kjell Wigren, Rolf Björling och Ted Åström.

Dagbladsstafetten gick i år den 16 maj, som vanligt med Svenska Dagbladet och Stockholms Friidrottsförbund som huvudansvariga arrangörer.

I samband med tävlingsloppet Djurgårdsrundan som arrangerades av SoIK Hellas den 12 september anordnades även joggning för allmänheten. Målet för joggningsrundan var Sollidenplanen där Ulf Elfving välkomnade med småprat, tävlingar och musik.

Skollovsaktiviteter och andra program för barn och ungdom

Varje söndag i januari–mars och november–december har Skansens stallflickor, hästar, get, bananälskande oxe samt diverse andra figurer roat de yngsta Skansenbesökarna i Barncirkusen i Bragehallen. Cirkusdirektör har varit Ulf-Håkan Jansson och för det musikaliska har Sven-Roland Engström och Arne Oscarsson svarat. Ledare för cirkusen har varit Monica Södergren.

Rid- och åkturer med häst och vagn har anordnats regelbundet under hela året.

Under skolornas vinterlov ordnade Ungdomskorpen skidåkning och under påsklovet stod man för en frågepromenad. Ungdomskorpen stod även som arrangör för Klappjakten den 20 december.

I Novilla anordnades under vinterlovet Teaterlekstuga där man kunde förfärdiga masker och spela teater. Varje dag visade personal från Akvariet dagens hemliga djur. Under påsklovet var det påskpyssel i Novilla och dagarna innan jul var där julpyssel.

Årets stora begivenhet för de yngsta var Nalldagen som inföll lördagen den 4 april – bara några dagar efter det att årets björningar krupit ur sina vinteriden. Alla besökare som tagit med sig sin gamla nalle hade fri entré till Skansen. På Bollnästorget kunde alla medhavda nallar lära känna varandra och där kunde man också träffa en riktig nalle – Nalle Puh – som bjöd på

honung och pratade med barnen. På Bollnästorget var det även nallemarknad och sångunderhållning med James Hollingworth. På Högloftet var det björnide med Sven Lindberg som sagoläsande brumbjörn och i Bragehallen kunde barnen bygga en egen nalle av papier-maché och trassel.

På lördagar och söndagar i maj–september och på söndagar i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat kaspersteater på Orsakullen. Vid Orsakullen har också Sagostigen varit utlagd under sommaren.

Förutom ovannämnda aktiviteter har särskilda barnprogram ordnats vid ett flertal andra tillfällen under året, framförallt i samband med medarrangörsdagar.

Teater

Årets besök av Sällskapet Wermlänningarne från Arvika inträffade helgen 8–9 augusti. Då uppfördes traditionsenligt F A Dahlgrens sångspel Värmlänningarna på Sollidenscenen.

Det under 1980 så uppskattade försöket med teaterföreställningar på Garverigården upprepades även 1981. August Blanches lustspel "Den politiske kocken" spelades där vid sju tillfällen i augusti. Regissör var Bernard Krook och i rollerna sågs Fredy Bylund, Jan Tillman, Rolf Eberg, Eva Bäckman, Birgitta Lundberg och Louise Rimbleus.

Seglora kyrka och Missionshuset

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid präster huvudsakligen från Stockholms stift har officierat. Under sommarsången har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms kyrkliga lekmannakår. I kyrkan har under året ägt rum 62 vigslar, 23 dop och 10 konfirmationer. Ansvarig för hela verksamheten i Seglora kyrka har varit kantor Gustaf Hellblom. För aftonböerna har dessutom Haqvin Tiderman och Ragnar Simonsson ansvarat.

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under hela året varit gudstjänst

i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Ansvarig för verksamheten i Missionshuset har varit Samuel Edestav, Stockholms frikyrkoråd.

Förutom ett stort antal körer och solister som deltagit med sång och musik i anslutning till högmässor och gudstjänster har följande medverkat i separata konserter i Seglora kyrka och Missionshuset: Bromma kammarorkester och ungdomar från Stockholms kommunala musikskola, Sven-Erik Vikström och Gösta Prüzelius, Staffan Percy, Alsens spelmän, Par Bricoles kör, OK-kören och Skuru manskör, Stockholms flickkör.

TV-inspelning ägde rum i både Seglora kyrka och Missionshuset i samband med Kyrkornas dag den 6 september (se under rubriken Tillsammans med . . .).

Officiella besök

Förutom vanliga studiebesök av många svenska och utländska grupper har Skansen under året hedrats med ett antal besök av mer officiell karaktär. I samband med dessa har särskilda program utarbetats. Bland besöken kan följande nämnas: en delegation från Ungerns nationella kulturinstitut, en delegation från Åbo stad, flera delegationer från Northern Region Centre, Hokkaido, Japan samt en grupp japanska journalister, en delegation från Syd-Korea i samband med gästspelet på Skansen av den koreanska folkdanstruppen, borgmästaren i Budapest, Ungern, Sovjetunionens kulturminister med uppvaktning, en internationell delegation turistjournalister, sovjetrepubliken Lettlands utrikesminister samt en delegation från provinsen Gran Canaria, Spanien.

I samband med julmarknadsdagarna besöktes Skansen bl a av en grupp brasilianska journalister samt en större delegation norska resebyråtjänstemän.

Övrigt

Skansens lågprisdagar – 1-kronasdagar – då inträdesavgiften, Bergbanan och ett

flertal aktiviteter bara kostat 1 krona ägde under året rum den 2 november, 26 och 27 december. Även under Stora Skansendagen den 24 maj var inträdesavgiften nedsatt till 1 krona.

Till Jan-Karlsgården vid Kastellholm på Åland för 27–28 juni ett 30-tal hantverkare, folkdansare och spelmän från Skansen. I årets hantverksdemonstrationer ingick bl a fäbodsysslor, tillverkning av korgar, silversmide, målning och tryckning av kiste-brev, cigarrtillverkning m m.

Elever från Konstfackskolan visade teckningar och målningar från olika Skansensmiljöer i Delsbogården mellan den 30 augusti och 6 september.

Som programvärd har under sommarsäsongen Hasse Nordström varit anställd.

Försäljningsavdelningen

Försäljningsavdelningens verksamhet under 1981 kan indelas i två större arbetsområden, nämligen a) den permanenta försäljningsverksamheten inom Skansen året runt samt b) all försäljning under julmarknaden.

Tre fasta försäljningsställen har hållits öppna under olika perioder: Skansenbutiken i övre Rulltrappshallen, Bollnäsboden och Kyrkboden på Marknadsgatan. Avdelningen har dessutom svarat för försäljningen i Vaktstugan och Kryddboden i Stads-kvarteret.

I egen regi har åtta lotterier drivits och genom arrendatorer två. Även övriga arrendatorer inom försäljningsverksamheten på Skansen sorterar under försäljningsavdelningen.

Skansens julmarknad inföll söndagarna 29 november, 6 och 13 december. 55 försäljningsställen hölls öppna kl 11–16. Förutom ett rikhaltigt sortiment av traditionella jul-prydnader och andra föremål har även en rad olika matvaror med anknytning till det svenska julfirandet försålts. Framställningen av varorna sker till en icke ringa del på Skansen. Så t ex tillverkades efter gammalt recept ca 160 kg senap, som fylldes på specialgjorda glasburkar och pors-

linskrukor. Ca 50 liter lavendelvatten blandades och fylldes tillika på specialtillverkade glasflaskor. Båda dessa tillverkningar skedde med hovapotekare Gunnar Krook som kontrollant. Den försålda honungen kom från Skansens egna biodlingar.

Till de övriga varor som personalen på försäljningsavdelningen varit sysselsatt med under julmarknadsförberedelserna hör bl a inslagningen av ca 10 000 julklappar med rim samt lika många fiskdammspåsar. Omkring 300 specialtillverkade flaskor fylldes med kryddor, ca 1 000 Gustafsbergskrukor fylldes med sylt, gelé, smör, mes-smör etc och ca 10 000 strutar och påsar fylldes med karameller. Många varor har tillverkats på beställning och efter Skansens intentioner, bl a pepparkakor både efter eget recept och enligt Kajsa Warg, julbröd efter förebilder från Nordiska museet samt limpor och korvar enligt gamla recept.

Ca 150 personer tjänstgjorde i försäljningsstånden varje julmarknadssöndag, många med decenniers erfarenhet från Skansens julmarknader. I den "gamla kiosken" intill Bragehallen såldes karameller. (Första gången under en julmarknad.)

Vi hade tre medarrangörer under julmarknaden. Två sålde böcker. Skådespelaren Sven Lindberg med fru och två andra medarbetare sålde barnböcker mest av Elsa Beskow, varför de var "klädda" till tant Brun, tant Grön, tant Gredelin och farbror Blå. LT:s förlag sålde hantverks- och handarbetsböcker samt vissa kulturhistoriska böcker. Den tredje sålde fårskinn på planen framför kyrkan.

Zoologiska avdelningen

Anläggningar och utrustning

De tidigare påbörjade arbetena i gamla "fågelskogen", inbegripande utvidgning av kronhjorthagen samt nya anläggningar för järv och berguv har under året fortskridit i planerad omfattning med undantag för att uvburen ej kunde färdigställas före vin-

terns inbrott; den blir dock klar att tas i bruk under 1982 liksom förhoppningsvis också kronhjorthägnen.

Efter vårens två rymningar ur varghägnen, varom mera nedan, har anläggningens stängsel på ett par ställen höjts och försetts med avbärare liksom muren mot åskådarplassen – anläggningen torde härmed vara rymningssäker.

Det björnberg, där hona med ungar brukar förevisas, har länge saknat vattensamlingar för ungarna att plaska i (något som brunbjörnbarn tycker mycket om). Denna brist har nu avhjälppts genom tillkomsten av två gjutna bassänger, varav den ena är djup nog att kunna fungera som badkar även för isbjörnar.

Det tidigare något karga intrycket av makaberget har under året mildrats genom grässådd i speciella hålbetongplattor. Vid kantgjutningen av dessa gräsytor har eftersträvat att ge anläggningen en mera naturlig prägel än tidigare, innebärande bl a användning av färgad betong. Samma strävan har kommit till uttryck vid omdaning av pingvin/sjölejonanläggningen, som fullbordades på försommaren. I stället för bland stela grå betongytor i strikta geometriska former uppträder djuren nu på en strand med stenar, sand och klippor, av vilka de senare visserligen modellerats i betong men i naturliga former som för tanken till inhysingarnas ursprungsmiljö vid Stilla havets kuster.

Det mesta av de två sistnämnda arbetena liksom påbörjad omdaning av utteranläggningen och inredandet av en anläggning för mink bredvid björnbergen har utförts av en extraanställd diversearbetare under tiden mars–september; denne har också utfört mycket av de reparationer som ständigt aktualiseras i en djurpark av Skansens ålder.

Då avdelningens gamla kolsyredrivna immobiliseringsgevärlar visat sig fungera dåligt vid låga temperaturer har ett nytt av märket Paxarms införskaffats; det har krutdrivna projektiler med reglerbar anslagskraft och tryckluftsinjektion och fungerar därmed oberoende av yttertemperaturen.

Djurbeståndet

Under 1981 fanns på Skansen 75 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal på ca 290 pr 1981-12-31, akvariets djur och de fritt flygande hägrarna och vitkindgässen oräknade. Bl a följande arter var representerade: Inhemiska fåglar: häger, vit stork, grågås, sädgås, spetsbergsgås, fjällgås, kanadagås, vitkindad gås, stjärtand, bläsand, kricka, brunand, ejder, knipa, gravand och rörhöna.

Inhemiska däggdjur: järv, fjällräv, varg, brun- och isbjörn, lodjur, grå- och knobbsäl, vildsvin, kron- och dovhjort, ren, älg och visent.

Nordiska husdjursraser: skånegås, blå anka, gul anka, svensk bantamhöna, gutfår, svensk lantget, fjällko, rödkulla, nöt av låglandsras, nordsvensk häst, norsk fjordhäst och gotlandsruss.

Exotiska djur: Humboldt-, klipp hoppar- och kungspingvin, påfågel, krabmakak, lar, schimpans, kaliforniskt sjölejon och indisk elefant.

Våra 6 klipp hopparpingviner har under året parat ut sig i som det tycks tre jämna par – återstår att se om de ovan omtalade förändringarna i pingvinanläggningen kan göra fåglarna häckningsbenägna. (Fångenskapshäckning hos denna art har hittills bara förekommit sporadiskt.) – Kungspingvinparet gjorde även i år ett häckningsförsök, som emellertid slutade tragiskt, i det att honan i samband med äggläggningen drabbades av ett knytnävsstort framfall och under transporten till veterinärmedicinska anstalten i Uppsala avled. Då dessa fåglar fungerar bäst i grupper av någorlunda storlek såldes änklungen till en engelsk djurpark med bättre resurser härvidlag.

Storkparet gjorde under våren ett häckningsförsök på fjolårets boplats vid foten av den grova poppeln på Karpdammens holme. (Sedan ögonvittnen framträtt och bekräftat teorin om att fjolårsungarna stals ur boet av en gråtrut, har boplatsen kringbyggts med en bur som visserligen har en port i vardera änden men förhoppningsvis skall förhindra oväntade trutattacker upp-

ifrån.) I samband med äggläggningen blandade sig i år en hona av spetsbergsgås i leken och började värpa i storkboet från vilket hon därefter höll de rättmätiga innehavarna borta. När hon efter några dygn kunde infångas på boet, hade storkarna redan påbörjat ett nytt bo ett par meter från det gamla, men de ägg som lades där tycks ha varit obefruktade och kom i vart fall aldrig till kläckning.

Den fria hägerkolonin, ättlingar till det 10-tal fåglar som i slutet av 30-talet släpptes ur den stora vadarburen, omfattade 1981 22 par – en ökning med 8 par från föregående år. Som vanligt förelåg stor spridning vad beträffar häckningens igångsättande – vid kikarkontroll från Bredablick 8/5 ruvade flertalet par medan ungarna i ett bo var så stora att en redan lämnat boet.

Av de likaledes fritt flygande vitkindade gässen återkom ett pionjärpar från det holländska vinterkvarteret 7/4. 86 av våra egna fåglar återvände småningom plus 2–3 som kläckts på annan plats än Skansen. 23 par häckade eller gjorde häckningsförsök på Skansen och ytterligare 3 par på en av Fjäderholmarna utanför Djurgården. 30 ungar ringmärktes i juli och ett hundratal fåglar avvek mot vinterkvarteret omkring 8/11.

Även 1981 har i samarbete med Världsnaturfonden/Svenska jägareförbundet ett antal ägg av fjällgås placerats i bon av de vitkindade gässen som ett led i strävandena att rädda fjällgåsen som svensk häckfågel. Den 15/7 kunde en grupp om 2 fosterpar av vitkindad gås jämte 12 fjällgåsungar från uppfödningen i Öster-Malma och 2 från Skansen släppas fria i en fjällsjö i S Lappland. Vi avvaktar nu med spänning om försommaren skall bjuda på några rapporter om att fjällgåsungarna återvänt till det fjällområde de präglats på; en av ungfåglarna hittades dock död under hösten på en sträckrastplats vid Barsebäck.

Den grupp på dussinnet rörhönsor som införskaffats från Högholmens djurgård släpptes efter övervintring i karantänsbyggnaden ut i svandammen 6/5. De syntes

inte mycket till men skymtade ibland i buskaget på dammens västra sida. Stor blev därför vår glädje och förvåning när småningom ungar visade sig i dammen; både dessa och de äldre fåglarna har under sommarens lagt bort mycket av sin tillbakadragenhet och exponerar numera fritt sin raffinerade färgsättning.

”Vår vördade äldsta”, hyacintaran Anna avled den 26/5 på Lill-Skansen. Annas tidiga öden är tyvärr höljda i dunkel men på Skansen har denna praktfulla blå papegojdam glatt besökare i minst 41 år.

De vänskapliga förbindelser som Skansen under de senaste åren knutit med ”den japanska norden” Hokkaido på det kulturella området manifesterades den 30/10 genom ankomsten av en grupp på 4 japanska snömakaker, en gåva från staden Sapporo. De måste underkastas 4 månaders karantän men kommer under våren att ersätta krabmakakerna på aperberget.

Den larunge som föddes i augusti 1980 visade sig under vintern lida av en ögonförtvining, som möjligen kan ha varit ärftligt betingad. Då inget hopp om tillfrisknande kunde ges togs ungen småningom bort, då den märkbart minskade moderns rörelsefrihet. Under hösten har parningar åter observerats mellan de två vuxna och vi väntar ny nedkomst under vårvintern -82. – Under våren prövades att släppa ut larnerna i de höga almarna som placerats på makaberget – särskilt hanen tycktes verkligen uppskatta detta och samgången med makakerna beredde inga problem.

I samband med märkning av årets vargungar genomförde vargtiken Laika, mor till samtliga övriga vargar i hägnet, en uppmärksamrad rymning genom att forcera en hög, slät betongmur. Då det just konstaterats att en av Laikas valpar var behäftad med en form av ärftlig blindhet som konstaterats hos flera djurparksvargar av fennoskandiskt ursprung, beslöts att tiken skulle avlivas, eftersom hon som bärare av ögondefektanlag ej mer kunde användas i avel. Hon sköts följaktligen efter ett par timmar på spanska ambassadens tomt intill Skansen.

Trots att ett provisoriskt hinder av vajrar uppspänts på den plats där Laika tog sig över muren, skedde en ny rymning från varghägnets 20/4, men nu på ett nytt ställe. Anledningen var denna gång misshälligheter inom vargflocken, där den könsmogna tiken Ettan börjat trakassera sina två yngre systrar Frida och Fanny. Det var Fanny som lyckades ta sig ut bland de talrika annandag påsk-besökarna. Viss oro uppstod naturligt nog vid själva platsen för rymningen men många observatörer har vittnat om hur lugnt en majoritet av publiken tog händelsen – vågar man se detta som ett tecken på att vi äntligen börjar bli kvitt vår omotiverade rädsla för ”den stora, stygga”? (Det bör i detta sammanhang ännu en gång fastslås, att få djur är timidare än vargen vid möte med människan, och detta t o m i trängt läge, varför en rymning av varg kan tas med största lugn av publiken.) – Fanny kunde redan inom en timme infångas efter ett skott med bedövningsgeväret; för att bespara henne och Frida vidare stress genom den äldre systemens attacker erbjöd sig Boråssparken att ta emot de två tikarna.

Den kvarvarande tiken Ettan födde den 26/5 ett okänt antal valpar, troligen endast en; denna bars ut död av modern efter en vecka. Möjligen kan de ovannämnda stridigheterna under dräktighetstiden ha påverkat fostret, så att valpen varit svag vid födseln. Märkligt nog, med tanke på hennes tidigare position, blev Ettan själv mot slutet av året utsatt för ganska kraftig mobbing från den övriga flocken (två vuxna hanar och två icke könsmogna djur).

För att minska den stress som kan drabba vargarna genom mänsklig aktivitet i och omkring hägnet har under året försök gjorts att handmata djuren under morgontimmarna då relativt lite folk är i rörelse. Försöken påbörjades under våren av en elev på en hundpsykologskola och ledde snart till en märkbar avspänning även gentemot publiken hos vargarna, av vilka åtminstone en tog mat ur handen.

Hos brunbjörnarna födde 6-åriga Cici den 10/1 två ungar, som efter sedvanlig namnpristävlan fått heta Humle och Hassel. –

Isbjörnen Isak parade sig med 15-åriga honnan Mick den 29/5, ett onormalt sent datum – någon frukt av förbindelsen blev det heller inte. Äldsta isbjörnshonan Glader avled 20/5 efter hastigt avtynande, uppenbarligen förorsakat av njurlidande; hon blev drygt 21 år och vägde vid sin död 150 kg.

Att uttern med sin slanka, stålfjäder-spänstiga kropp är utbrytarkungen nummer ett kan omvittnas av många djurparke, nu även beklagligtvis av Skansen. Två utterhonor från Svenska jägareförbundets/Världsnaturfondens hägn i Boda, Hälsingland, anlände nämligen till Skansen den 11/3 och placerades i väntan på utteranläggningens iordningställande i en karantänsbur. Från denna rymde de redan första natten genom att lossa en rostig bult i hörnet av en nätram och därefter pressa sig ut. Fällor gillrades omgående kring platsen, men spårnö dagarna efter visade att djuren uppenbarligen lämnat Skansen omedelbart; de sågs också båda i Ryssvikens båthamn efter ca en månad men har sedan ej hörts av. Skansen beklagar självfallet livligt att Projekt Utter (som syftar till att återutsätta buruppfödda individer av den hotade uttern i naturen) på detta sätt förlorat två värdefulla avelsdjur; rimligen har dessa dock haft en hygglig chans att överleva och därmed blivit projektets första (om än oplanerade) utplantering.

Vår strävan att starta en ny avelsgrupp av lodjur, utgående från vår egen hane Vitus och den av lodjursforskaren Stefan Jonsson skänkta honan Penelope kröntes med omedelbar framgång. Penelope födde nämligen den 27/4 två ungar efter att under eftermiddagen med ett jättesprång på uppfløget ha fångat en gräsand, som dristat sig att landa vid hägnets vattensamling. Ungarna har utvecklats normalt trots att den ena på försommaren drabbades av ett bakbensbrott, som emellertid läkt utan behandling. – I samband med dräktigheten kunde en av Stefan Jonsson för dräktiga lohonor påvisad förändring iakttas även på Penelope; ca 18 dygn före nedkomsten omfärgades nämligen den skära kattnosan till svart – uppenbarligen ett osvikligt tecken

på annalkande födsel hos lodjurshonor!

Vår 18-åriga gråsälhona Kamelia har årligen sedan 1969 fött en unge med överhopp endast 1972. Också i år uteblev födsel men med tanke på Kamelias goda kondition och sälarnas stora livslängd har vi gott hopp om födsel 1982 – då kanske också f f g hos hennes dotter Cilla, född 1976. – Som kompensation för den uteblivna födseln mottog Skansen den 5/5 en gråsälkut av hankön, som omhändertagits i Hudiksvalls hamn i medtaget tillstånd, uppenbarligen för tidigt skild från modern. Den lille Karl-Greger (uppkallad efter tillvaratagaren) hade redan fällt det mesta av sin vita babypäls, vilket angav hans ålder till dryga 3 veckor; han borde då rimligen ha vägt mellan 30 och 50 kg men vägde bara 11 och saknade nästan helt fettreserver. Levande fisk tog han emellertid med stor säkerhet och med ormlikt snabba hugg, och han har också under året hyggligt överkommit sitt handikapp.

Vår elefanthona Noi, som i juni -80 transporterades till Zoologisk have i Köpenhamn för att paras med hanen Chieng-Mai, kom våra förhoppningar på skam och svarade ej heller på behandling med brunsthormon. Då Zoologisk have behövde plats och vi befarade att den långa skilsmässan från hägnkamraten Gobi skulle orsaka problem vid Nois återkomst, såldes Noi i december till Zoo Rostock. – Orsaken till den uteblivna parningen kan möjligen vara att Noi växt upp helt utan kontakt med hanliga elefanter, vilket möjligen kan försvåra den rätta fysiologiska mognaden.

Hos vildsvin och hjortdjur har föryngringen under säsongen varit normal utom hos dovhjortarna, där bara en kalv föddes och hos älgarna, där kalvningen helt uteblev. För den ena älgkons del kan hög ålder mycket väl vara orsaken, men hos den yngre kon finns ingen näraliggande förklaring.

Hos visenterna födde både Avi och hennes dotter Stovi varsin kalv (av han- resp honkön); de har båda den polska importen Popek till far och har utvecklats på bästa sätt.

Till sist några noteringar om den vilda

faunan. Fasanerna på Djurgården tycks ha haft en ovanligt gynnsam fortplantningssång och en liten flock har under hösten ansamlats för övervintring på norra delen av Skansen. – Det ständiga problemet med de talrika kråkfåglarna som foderkonkurrerar till våra rovdjur lättade temporärt, då vår nybyggda "norska kråkfälla" togs i bruk under några marsveckor och visade sig mycket fångstlig; samma tjänst gjorde vildsvinshuset under högsommaren, då där kunde fångas över 150 unga kajor. – För en av ungarna till det tornfalkpar som de senaste åren levt upp till sitt namn genom att häcka i Riddarholmskyrkans torn fick Skansen även i år agera livräddare då den föll ur boet innan den blivit flygg; efter någon vecka på Skansen kunde den lyckligen återförenas med familjen som fullgod flygare.

Undervisning och publikkontakt

Undervisningsprogrammen i etologi för gymnasiet samt "Djur på Skansen" för årskurs 4 har under året utnyttjats i normal omfattning. Kursen "Djur i det svenska landskapet" i Kursverksamhetens regi har som vanligt hållits på Gubbyllan i april-maj. Också samarbetet med zoologiska institutionen vid Stockholms universitet har upprätthållits på sedvanligt sätt, i det att de studerande vid påbyggnadskursen i etologi utfört grupparbeten med pingviner, vargar resp gibbonapor som studieobjekt. – Fil kand Anita Johansson, Stora Sofielunds hundskola, har också utfört ett examensarbete som omfattat studier av sociala interaktioner under parningstiden hos Skansens vargar.

För att utröna nyttjandefrekvensen av turistvisningarna till de nordiska djuren, har djurguiderna under året ålagt att föra statistik häröver. Resultatet var tämligen nedslående; trots att vissa turer drog upp till 24 besökare var genomsnittet för en visning endast 2 personer – nuvarande visningsform är uppenbarligen inte bästa sättet att nå publiken med upplysning om de

nordiska djuren; andra vägar bör snarast prövas.

Avdelningen har annars som vanligt mottagit ett stort antal grupper och enskilda personer från djurparker, skolor, universiteten och diverse föreningar.

Internutbildning, studieresor m m

Vid Sveriges djurparkers samarbetsorganisations årliga möte i Furuviik representades Skansen av intendenterna Palm och Larsson samt förman Glemmefors. Intendent Larsson besökte i mars några engelska djurhandlare samt London Zoo och Jersey Wildlife Preservation Trust i avsikt att förbereda ett utbyte av Skansens schimpanser mot orangutangar. I samma syfte tillbringade ahusets tre djurvårdare Mähl, Pinter och Wicksell varsin studievecka vid resp. Twycross Zoo, djurparkerna i Östberlin och Leipzig samt den ovan nämnda djurparken i Jersey, som är specialiserad på utrotningshotade arter.

Då handhavandet av immobiliseringsvapen med största sannolikhet snart kommer att kräva auktorisering, gavs i december en kurs i immobiliseringsteknik av veterinär Bengt Røken, som bevisades av intendent Larsson samt djurvårdarna Kronborg och Wiklund; kursen skall upprepas under 1982 med möjlighet för ytterligare djurvårdare att förvärva vederbörlig kompetens.

Ett av årets resestipendier för djurvårdare har tilldelats stallchefen Monica Södergren för studieresa till det engelska hovstallet i London.

Akvariet

Det viktigaste som timat under året var färdigställandet av Månskenshallen – en avdelning för nattaktiva småäggdjur där dygnet är omvänt så att djurens natt inträffar på vår dag. Månskenshallen öppnades den 19 maj. Innevanorna i de mycket naturtrogna landskapsburarna har hämtats från andra djurparker världen runt: Flygpungekorrar från London Zoo, Bushbabies

från Lincoln Park Zoo i Chicago och Bronx Zoo i New York, Elefantmöss från Woodland Park, Seattle, Tröglori från Wien, Honungsbjörnar från Frankfurt Zoo, Bävrrättor från Frankfurt Zoo, Galago från Natal Zoo (Sydafrika), Råttkängurus från Perth Zoo (Australien), Spökdjur från Manila Zoo (Filippinerna), Musmakis från Moskva Zoo, Dvärgbältor från Ravensden Zoo (England), Taggmöss från Stockholm.

Bland dessa kan nämnas att bävrrättorna och musmakierna fött ungar under året. Annars är det bävrrättan Hugo som mest utmärkt sig som ficktjuvsavslöjare. Månskenshallen drog till sig även icke önskvärda besökare i form av ficktjuvar som i mörkret hade ett lätt jobb. Kriminalens spaningar hade ingen framgång, så Hugo installerades i en väska som bars runt av personalen under en helg med mycket besökare. En hand stacks ner i väskan i mörkret och Hugo bet sig fast. Ficktjuven försvann blödande och springande från Akvariet och har sedan inte återkommit. Metoden uppmärksammades stort i massmedia och en rekonstruktion av det skedda ägde rum i TV 2:s Rapport.

Spökdjuren från Filippinerna anses som en av de mest sällsynta arterna i djurparker i världen. De avhämtades personligen i Filippinerna i specialgjorda behållare och transporten, som annars har varit "nålsögat" för de känsliga djuren, avlöpte mycket väl och Skansens akvarium kan ta åt sig äran av att ha löst transportproblemet med dessa unika djur. Skansenakvariet torde vara den enda djurpark som hyser dessa djur utanför Filippinerna.

Vidare har under året krokodildammen byggts om och förbättrats och ett par mycket sällsynta kubanska krokodiler mottagits som gåva från Moskva Zoo i samband med nyöppnandet av dammen.

Ett "avelscentrum" har byggts upp i botenvåningen för avel av tamariner och spökdjur. Första innevånarna i detta centrum är ett par kejsartamariner från England. Lejontamariner och Goeldi's apor tillkommer under nästa år och för att hysa dessa har Skansenakvariet anslutits till de

internationella avelsprogram som finns för dessa sällsynta och hotade arter.

För att förhindra inavel bland dvärgsilkesaporna införskaffades ytterligare individer från Sydamerika för att paras med Skansenakvariets egen stam. Under året blev det även klart att Skansenakvariet för den officiella och internationella stamboken för dvärgsilkesapa (vilket kommer att annonseras i International Zoo Yearbook).

Från Vancouver Zoo, Canada, har Skansenakvariet mottagit jättebläckfisken Eva, som hålls i ett väl kylt akvarium.

Under december månad påbörjades den stora ombyggnationen av terrarieavdelningen. Denna skall hysa en något annorlunda fauna än tidigare. Tamariner skall samsas med leguaner och degus (som redan finns på plats i karantänen). Sengångare kommer att klättra omkring i ett stort konstgjort träd i mitten av rummet. Det blir första gången sengångare visas i Sverige. En hanne och två honor samt ett nyfött barn (som föddes på Skansenakvariet) finns redan på plats i karantänsutrymmet. Gilaödlor från Woodland Park, Seattle samt en del av de "gamla" reptilerna kommer att visas i nya, större och naturtroget gjorda landskapsburar konstruerade efter respektive arts miljökrav. Dessa speciella byggnationer utförs av Sune Holm och Holger Turesson.

Resor gjorda under året: Sophie Olsson praktiserade under 1 vecka på London Zoo (september). John Hontalas gjorde en studieresa till USA och hemförde från Woodland Park, Seattle, gilaödlor och elefantmöss. Jonas Wahlström har gjort inköps- och studieresor till: England, USA, Colombia, Japan, Hong Kong, Filippinerna, Australien, Moskva.

Skansenakvariet har under året mottagit ett flertal av tullen och tullkriminalen beslagtagna reptiler, vilka deponerats på akvariet.

Anläggningen besöktes under året av närmare 500 000 besökare.

Skansens styrelse

Skansenstyrelsen har under året haft följande ledamöter:

riksdagsledamoten Bertil Lidgard, ordförande, f borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, riksdagsledamoten, stadskassör Rune Carlstein, fil lic Barbro Hedvall, direktör Rutger Palme, professor Mats Rehnberg, styresmannen, fil lic Sune Zachrisson, förste assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare), verkställare Rune Sagström (personalföreträdare). Suppleanter har varit: fru Ulla Johansson, ombudsman Lars Ulander, riksarkivarie Åke Kromnow, borgarrådet Paul Grabö, civilekonom Staffan Sjöden, fil kand Elisabet Söderström, professor Erik Anners (t o m 30/6), riksdagsledamoten Stina Eliasson (fr o m 1/7), förste djurvårdare Henry Mähl (personalföreträdare), stallchef Monica Södergren (personalföreträdare).

Besöksstatistik

Skansen har under året haft 1 936 147 besökare och Biologiska museet 50 138 besökare.

Publicering

Från Skansen har utgivits:

Skansen, Stockholm. A short guide for visitors. Red Christina Westberg. 72 s.
Karta över Skansen med text på svenska och engelska. Järk Borén/Christina Westberg.
Det händer på Skansen 1981, årsprogram. Red Christina Westberg.
Skansen. Folder i fem språkversioner. Red Christina Westberg.

Inga Arnö-Berg

Recenserat Christian Forsell, Ett år i Sverige (facsimilutgåva). *Rig*, årg 64, s 93–94.

Nils Erik Baehrendtz

Redaktör och medförfattare Svenska krönikan, vår kulturhistoria. Bokförlaget Forum AB. 664 s.

90-årsjubilarer. *Svenska Museer* 1981/2, s 3–4.

Arne Biörnstad

Korgar – föremål för studium. *Svensk Hemslojd* 1980/2, s 7–22.

Många kulturhistoriska byggnader. *Svenska Museer* 1981/2, s 5–6.

Hans-Ove Larsson

Livet i Stockholms Ström. Carlsson & Broman AB (för DN:s läsarservice). 44 s.

Skansens Akvarium är ett av landets största turistmål. *Tidskriften Korall* 1981/1.

Akvariefiskar hotas av utjotning: sprängning av de tropiska korallreven största hotet! *Tidskriften Korall* 1981/1.

Ingemar Liman

Skansens programverksamhet. *Svenska Museer* 1981/2, s 9–10.

Per-Olof Palm

Kommentar till en vargjakt. *Djurskyddet* årg 89/1, s 12–13.

Skansens zoologiska avdelning. *Svenska Museer* 1981/2, s 7–8.

Helmut Pinter

6 artiklar i *Akvariet* årg 55, s 165–166, 217–218, 281–282, 292–304, 455–456, 547–548.

Cichliden, Buntbarsche im Aquarium. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart. 184 s.

Handboek voor de papegaaienliefhebber. Thieme/Zutphen. 206 s.

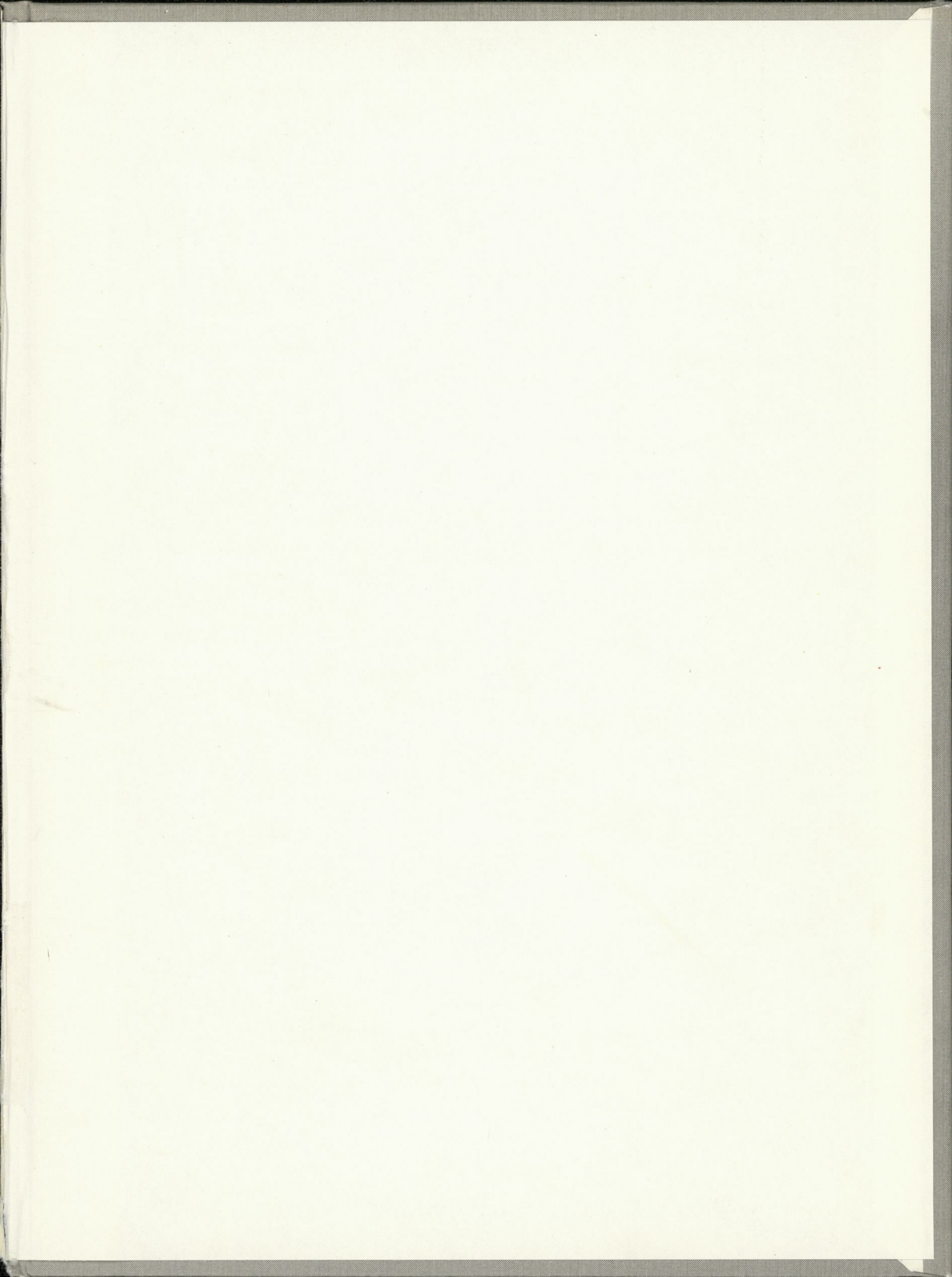
Malawibuntbarsche. *Offizielles Organ der österreichischen Aquarien- und Terrarienvereine*, *Jahrg 7, Nr 4*, s 6–8, *Nr 6–8*, s 4–6, *Nr 10*, s 4–6.

Poissons venimeux et venins de poissons. *Aquarima*, 15e année, s 74–76.

Den tidiga industrialismen i Sverige

i Nordiska museets och Skansens årsbok

I Fataburen 1982 belyses övergången på olika områden från det förindustriella samhället till det industriella. Mot en bakgrund av befolkningsutveckling, en förändrad ekonomi och möjlighet till utnyttjande av nya kraftkällor behandlas jordbrukets mekanisering □ brödförsörjningen □ arbetarnas bildningssträvanden □ pressbildens slagkraft □ textil förläggarverksamhet □ tapetttillverkning □ tegelframställning

Nordiska museet

ISBN 91 7108 215 8